

T.C.
ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DEVELİ ERMENİLERİ (1875-1923)

DOKTORA TEZİ

SELÇUK KILINÇ

DANIŞMAN
PROF. DR. METİN KOPAR

ADYAMAN, 2025

ÖZET

DEVELİ ERMENİLERİ (1875-1923)

Selçuk KILINÇ

Tarih Anabilim Dalı

Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ocak/2025, Sayfa:178

Danışman: Prof. Dr. Metin KOPAR

Osmanlı'nın kendilerini yüzyıllarca “millet-i sadıka” yani “sadık millet” şeklinde andığı Ermeniler, imparatorluğun son dönemlerinde oldukça büyük sorunlarla tarih sahnesine çıkmışlardır. Her ne kadar Ermenilerle ilgili sorunlar 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar gitse de özellikle I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra ABD, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Anadolu üzerindeki emelleri için azınlıkları devlete karşı kışkırtmasıysa süreç çok daha derin bir hâl almıştır. Ermeniler, Emperyalist devletlerin destekleri ve kışkırtmalarıyla Anadolu coğrafyasında birçok noktada isyan/ayaklanma hareketleriyle gündeme gelmişlerdir.

Geneli üç bölümden oluşan bu çalışmada ise günümüzde Kayseri iline bağlı Develi ilçesindeki Ermeni ayaklanma/isyan hareketleri ile bunun öncesi ve sonrasındaki Türk-Ermeni ilişkileri arşiv belgeleri ışığında incelenmektedir. Çalışmaya Develi'nin kısa tarihi ile coğrafi ve sosyo-ekonomik durumu ele alınarak giriş yapılmıştır. Birinci bölümde “Ermeni Ayaklanmaları” üç tarihe ayrılmıştır. Bu ayaklanmalar; 1893, 1895 ve 1896 ayaklanmaları, 1905 ayaklanması ve en kanlı dönem olan 1915 ayaklanmasıdır. Bu bölümde ayrıca ayaklanma sonrası “Sevk ve İskân Kanunu” ile Develi'den göç eden Ermeniler, Develi Ermenilerinin misyonerlerle ilişkileri, Develi'de var olan savaş esirleri, ayaklanmalara katılan Ermenilerin yurt dışına kaçışları gibi konular da arşiv belgeleri ışığında tespit edilmiştir. İkinci bölümde Millî Mücadele Dönemi özelindeki Ermeni faaliyetleri işlenmiştir. Ayrıca Ermenilerin köy baskınları, Fransızlarla yaptıkları iş birlikleri ve Develi'nin kurtarılmasında etkili olan kahraman isimler, Develi'de kurulan komite ve cemiyetler bütün ayrıntıları ile anlatılmıştır. Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Develi'nin kurtarılmasındaki önemi ve Milli Mücadeleye verdiği katkılara ayrıntılı olarak parantez açılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise Develi'deki sosyal-kültürel yaşam, nüfus, eğitim, ekonomi gibi konular incelenmiş böylece Develi'deki Ermeni-Türk ilişkilerinin bozulmadan önceki durumuna genel bir bakış atılabilmektedir. Çalışmanın tamamında objektif ölçütlere bağlı kalmak adına arşiv belgeleri kapsamlı bir şekilde taranmıştır. Herhangi bir yoruma gerek kalmadan olaylar anlatılmış ve geniş bir kaynak havuzu ortaya çıkartılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Develi; Ermeni ayaklanmaları; Cemiyetler; İsyen hareketleri; Azınlıklar; Ermeni ilişkileri.

ABSTRACT

DEVELİ ARMENIANS (1875-1923)

Selçuk KILINÇ

Department of History

Adıyaman University, Graduate Education Institute, January/2025, Page:178

Supervisor: Prof. Dr. Metin KOPAR

Armenians, whom the Ottoman Empire referred to as "millet-i loyal", that is, "loyal nation" for centuries, appeared on the stage of history with major problems in the last periods of the empire. Although the problems regarding the Armenians date back to the second half of the 19th century, the process became much deeper, especially after the Armistice of Mudros signed after World War I, when the USA, England, France and Russia provoked the minorities against the state for their ambitions in Anatolia. Armenians came to the fore with rebellion/uprising movements at many points in the Anatolian geography with the support and provocations of the imperialist states.

In this study, which generally consists of three parts, the Armenian uprising/rebellion movements in Develi district of Kayseri province and the Turkish-Armenian relations before and after are examined in the light of archive documents. The study was started by discussing the short history of Develi and its geographical and socio-economic situation. In the first chapter, "Armenian Uprisings" are divided into three dates. These uprisings; The 1893, 1895 and 1896 uprisings, the 1905 uprising and the bloodiest period, the 1915 uprising. In this section, issues such as the Armenians who emigrated from Develi with the "Relocation and Settlement Law" after the uprising, the relations of Develi Armenians with missionaries, the prisoners of war in Develi, and the escape of Armenians who participated in the uprising abroad were also determined in the light of archive documents. In the second part, Armenian activities specific to the War of Independence Period are discussed. In addition, the village raids of the Armenians, their cooperation with the French, the heroic figures who were effective in saving Develi, and the committees and societies established in Develi are described in full detail. The importance of the Develi Defense of Rights Society in saving Develi and its contributions to the War of Independence have been opened in parentheses in detail. In the third and last chapter, issues such as social-cultural life, population, education and economy in Develi were examined, so that a general overview of the situation of Armenian-Turkish relations in Develi before the deterioration was possible. Archive documents were scanned comprehensively in order to adhere to objective criteria throughout the study. The events were explained without the need for any comment and a wide source pool was revealed.

Keywords: Develi, Armenian uprisings; Associations; Rebellion movements; Minorities, Armenian relations.

ÖN SÖZ

19 ve 20. yüzyıllar Ermeni meselesi hem ulusal hem de uluslararası alanda tartışma konusu olmuştur. Bu tartışma bazı devletler tarafından siyaset konusuna dönüştürülüp diplomatik ilişkilerde etkin bir siyaset malzemesi haline getirildi. Bununla birlikte Avrupa Devletleri ve Amerika, Ermeni meselesini dış siyasi politika haline getirip Türklere karşı baskı olarak kullandılar. Ermeni meselesi tarihçilerden daha fazla siyasetçilerin gündeminde yer aldı bunun sonucunda bu konu toplumda merak edilen ve tartışılan alana dönüştü. Son yıllarda ülkemize yapılan baskılar da ülkemizde Ermeni meselesi hakkında önemli çalışmalar yapılmasına açtı. Ermeni meselesi konulu bu çalışmalar genel ve yerel olmak üzere iki kısma ayrılır. Genel çalışmalarda, soykırım iftiralarına karşı Osmanlı Devleti tehcir konusu işlenirken yerel çalışmalarda ise Ermeni ayaklanma ve cemiyetlerinin faaliyetleri anlatılarak tehcire giden süreçler işlenmektedir. İlk çağlardan beri önemli bir yerleşim yeri olan Develi’de birçok millet ve din grubunun yaşadığı dikkate alındığında, “Develi Ermenileri (1875-1923)” konulu çalışmanın hem Develi tarihinin ve hem de Türk-Ermeni ilişkilerinin anlaşılması açısından önemi anlaşılabacaktır. Bu çalışma ile ulaşmak istediğimiz nokta, Develi’de meydana gelen Ermeni olayları ve bunun etkileri ile Birinci Dünya Savaşı esnasındaki gelişmeler ve Ermenilerin tehcirini ortaya koymak ve bu konuda yapılacak çalışmalara ışık tutmaktır.

Çalışmanın özünü teşkil eden konu bölgedeki Türk-Ermeni ilişkileri ve bu ilişkilerin Osmanlı’nın son yüzyılında nasıl bozulduğu sorusudur. Bu bağlamda Ermenilerin bölgeye geliş tarihleri 11. yy. olarak bilinmektedir. Türklerin de 1067’den sonraki tarihlerde bölgeye gelmiş oldukları bilindiğine göre bu bilgiler iki unsur arasındaki mevcut yerleşim benzerliğinin kanıtıdır. Doğal olarak çok eskiye dayanan bu süreç 19. yüzyıla kadar yakın ve dostane giden ilişkilerle doluydu. Hatta diğer Hristiyan toplulukların ayrılıkçı hareketlerini sürdürdüğü yıllarda Ermenilerin büyük çoğunluğunda böyle bir girişim görülüyordu. Bu yüzden Ermeniler, Osmanlı’da *millet-i sadıka* yani "sadık millet" şeklinde anılıyorlardı.

İmparatorluğun kan kaybetmesiyle birlikte Avrupa’daki diğer siyasî, sosyal, ekonomik gelişmelerin de etkisiyle 19. yüzyılın son yarısında diğer azınlıklarda olduğu gibi Ermenilerle de ilişkiler bozulmaya başlamıştı. Osmanlı’nın, yönetimindeki gayrimüslim azınlıklara sunduğu reçeteler ve fikir akımları da ilişkilerin düzelmesi noktasında pek işe yaramadı. Ermeniler, gerek bürokraside gerekse ticari hayatta önemli

noktaları ele geçirmek suretiyle, toplum içinde ön plana çıktılar. 20. yy. başlarında gelişen yönetsel çekişmeler, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı mağlubiyeti sonrası imzalanan Mondros Mütarekesi ile devletin eli iyice zayıfladı. Buna mukabil dış devletlerin Ermenileri bağımsızlık adında kullanmaları ile ilişkiler tam anlamıyla bozulma sürecine girmiş oldu. Ermeniler; özellikle *Rusya, İngiltere, Fransa* ve *ABD* gibi emperyalist devletlerden almış olduğu cesaret ile son yüzyılda Türklere karşı ayaklanma, saldırı ve terör faaliyetlerinde bulunmaya başladı Bunun sonucunda ise Osmanlı hukuk sistemi içerisinde cezaları gecikmedi.

Bu çalışmada 800 yıllık komşuluk ilişkilerinin kimi zaman misyonerler vasıtasıyla kimi zaman da Ermeni cemiyetler vasıtasıyla nasıl bozulduğu arşiv belgeleriyle gözler önüne serilmektedir. Bu ilişkilerin “*Develi özelinde nasıl bozulduğu*” sorusu, bu çalışmanın da temel tezidir. Bu soruyu tarafsız biçimde yanıtlamak için Develi’de kurulan Ermeni cemiyetlerin isimleri, amaçları, yerleri belirtilerek Osmanlı Devleti’nin resmî yazışmaları esas alınıp *Ermeni Olaylarının* genel özelliklerinden bahsedildi. Develi’de kurulan *Ermeni Cemiyetleri*, kurucuları, yerleri ve faaliyetleri ile Develi’de meydana gelen *Ermeni Ayaklanmaları* işlendi. Bu özel lokasyonda (Develi) yaşananlar, Osmanlı genelinde de yaşanan ve çoğu zaman kamuda *Ermeni Olayları, Ermeni Tehciri, 1915 Olayları, Ermeni Ayaklanmaları* olarak anılan olaylar bütününde Ermenilerin ne denli kışkırtıcı ve masum olmadıklarının kanıtıdır. Osmanlı İmparatorluğu, özellikle son yüzyılında başka bir tabirle *en uzun yüzyılında* hiçbir zaman kendine ait olan bir toprak parçasını kendisinden kopmaya çalışan azınlıklara dezavantajlı olsa dahi kolayca teslim etmediği gibi Ermenilere karşı da meşru müdafaa hakkını kullanmıştır. Tüm bu unsurlar tezimizde tarafsız ve detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Bu uzun ve zorlu süreçte doktora tez çalışmamı ortaya çıkarırken, Tarih bilimine ve Türk yakınçağ tarihine bir damla ışık olması ümidiyle benden yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen, bilgisi, tecrübesi ve güler yüzüyle bu çalışmaya rehber olan değerli tez danışmanım Prof. Dr. Metin KOPAR’a teşekkür ederim. Bu tez çalışmasının başından itibaren bana önemli uyarı ve tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Ünal Taşkın ve Dr. Öğrt. Üyesi Selahaddin GÖK’e de katkılarından dolayı şükran borçluyum. Son olarak tüm hayatım boyunca benim her zaman yanımda olan tüm bu süreç boyunca gösterdikleri sabır, fedakârlık ve vermiş olduğu desteklerden dolayı KILINÇ ailesine sonsuz şükranlarımı sunarım.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Adıyaman Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Selçuk KILINÇ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar DİZİNİ.....	x
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
1. GİRİŞ.....	1
2. YÖNTEM	11
3. LİTERATÜR TARAMA	13
4. METOD	14
5. OSMANLI DÖNEMİNDE DEVELİ ERMENİLERİ	15
5.1. 1800-1920 Tarihleri Arasında Türk-Ermeni İlişkileri.....	15
5.2. Develi Ermenilerinde İsyân Hareketleri	30
5.2.1. Birinci Develi Ermeni olayları, etkileri ve alınan önlemler	30
5.2.2. İkinci Develi Ermeni olayları, etkileri ve alınan önlemler.....	52
5.2.3. Üçüncü Develi Ermeni olayları, etkileri ve alınan önlemler.....	56
5.3. Develi Ermeni Olaylarına Katılan İsyancıların Yurt Dışına Kaçışı.....	67
5.4. Misyonerlerin Develi Ermeni Olaylarındaki Etkisi	83
5.5. Develi Ermenilerine Sevk ve İskân Kanunun Uygulanması	85
5.6. Develi'deki Savaş Esirleri.....	93
6. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ DEVELİ ERMENİLERİ	97
6.1. Ermenilerin Katlettiği Develililer	97
6.2. Kiske Köyü ve Yeniköy'ün Ermeni ve Fransız İşgalinden Kurtarılması	99
6.3. Kılıç Ali Bey ve Develi.....	102
6.4. Doğan-Tufan Beyler ve Develi	104
6.5. Develi İslam Cemiyeti ve İstiklal Komitesinin Kurulması	107

6.6. Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti.....	109
7. DEVELİ ERMENİLERİNDE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT	128
7.1. Develi’de Türk-Ermeni-Rum Nüfusları.....	128
7.2. Develi’nin İdari Taksimatı ve Yöneticileri.....	130
7.3. Develi’de Ermeni-Türk İlişkileri	135
7.3.1. Hukuk alanında Türk-Ermeni ilişkileri	136
7.3.2. Ekonomi alanında Türk-Ermeni ilişkileri.....	140
7.4. Develi’de Eğitim ve Kültür	144
7.4.1. Develi’de Türklere ait eğitim kurumları	145
7.4.2. Develi’de Ermenilere ait eğitim kurumları	146
7.4.3. Develi’de Rumlara ait eğitim kurumları	148
7.4.4. Develi’de Misyonerlere ait eğitim kurumları.....	149
7.5. Ermenilerin İbadetinde Kiliseler	149
7.6. Develi Ermenilerinde Evlilik Müessesesi, Gelenek ve Görenekler	151
7.7. Develi’de Sağlık Merkezleri ve Hastalıklar	154
8. SONUÇ	156
KAYNAKÇA.....	162
EKLER	
ÖZ GEÇMİŞ	

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 2.1. Diğer vilayet ve sancak ahalisinden olup da gerek sevkıyat öncesi gerek sevkten sonra Kayseri'ye gelip ikameti kabul edilen Ermeni ailelerinin asıl memleketleriyle reislerinin isimleri ve şu an ikamet etmekte oldukları mevkilerin açıklandığı tablo.....89

Tablo 2.2. Müslüman olan Ermenilerin ve asker aileleri belirten tablo.....92

KISALTMALAR DİZİNİ

BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
A. DVNSMHH. d.	: Babı Asafı Defterleri
A. DVNSMHH.	: Babı Asafı Mühimme Defterleri
A. MKT. MHH.	: Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A. MKT. UM.	: Sadaret Umum Vilayet Evrakı
A. MKT. MVL.	: Sadaret Meclisi Vala Evrakı
AE. SMMDN. IV.	: Ali Emiri Mehmed IV
BEO.	: Babı Ali Evrak Odası
CDT NO.	: Cevdet Dâhiliye
DH. TMIK. S.	: Dâhiliye Islahat
DH. MKT.	: Dâhiliye Mektubi Kalemi
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Şifre Kalemi
DH. TMIK. M.	: Dâhiliye Muamelat
DH. UMVM.	: Dâhiliye Umumi Mahalliyeye ve Vilayet Müdürlüğü
DH. EUM. 1. Şb.	: Dâhiliye Birinci Şube
DH. EUM. 2. Şb.	: Dâhiliye İkinci Şube
DH. EUM. 5. Şb.	: Dâhiliye Beşinci Şube
DH. İD.	: Dâhiliye İdare
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi
HR. SFR. 1.	: Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti
HR. SFR. 3.	: Hariciye Nezareti Londra Sefareti
HR. SFR. 4.	: Hariciye Nezareti Paris Sefareti
HR. TH.	: Hariciye Nezareti Tahrirat
HSDHADB.	: Satın Alınan Evrak Hacı Adil Bey Evrakı
İ. AZN.	: İrade Adliye ve Mezahib
İ. DH.	: İrade Dâhiliye
İ. DUİT.	: İrade Dosya Usulü
İ. HB.	: İrade Harbiye
İ. MF.	: İrade Maarif
MF. İBT.	: Maarif Nezareti Tedrisatı İbtidaiyye Kalemi
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

ŞD.	: Şurayı Devlet
TTD.	: Tapu Tahrir Defterleri
Y.A.HUS.	: Yıldız Hususi Maruzat
Y. A. RES.	: Yıldız Resmi Maruzat
Y.PRK. UM.	: Yıldız Umumi
Y.PRK. TKM.	: Yıldız Tahriratı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği
Y.PRK. BŞK.	: Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK. EŞA.	: Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK. ZB.	: Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. ASK.	: Yıldız Askeri Maruzat
ZB.	: Zabtiye
BCA.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri
Bkz	: Bakınız
DMHCKD	: Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Karar Defteri

1. GİRİŞ

Develi, günümüzde İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak Bölümü'nde Kayseri'ye bağlı bir ilçedir. Erciyes Dağı'nın güneyinde kurulmuş 38-27 kuzey paralelleri ile 33-17 doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. Develi'nin yüz ölçümü 1.959,4 km² olup rakımı 1.500 metredir.¹

Develi isminin Osmanlı arşivlerinde oldukça fazla sözcükle tanımlandığı tespit edilmiştir. *Develü*,² *Develi*,³ *Everek*,⁴ *Fenese*,⁵ *Develi*⁶ şeklinde belgelerde kullanılmıştır. Tüm bu ifadelerin içinde en yaygın kullanılanı ise “Develi” olarak geçmektedir.

Develi isminin muhtevası ile ilgili tarihsel süreçte farklı tanımlara rastlanılmaktadır. Bunlardan birincisi, 11. yy. da bölgeye adım atan *Develioğulları*'nın buraya kendi adlarını vermesinden ileri gelmektedir. Diğer bir tez ise Selçuklu Sultanı *Muhammed Alparslan*'ın kız kardeşinin oğlu *Dev Ali Bey*'in adından geldiğidir ki bu ikinci bilginin daha kuvvetle muhtemel olduğu düşünülmektedir.⁷ Zira günümüz Develi halkı da yerel söyleyişte ilçeyi *Dev Ali* olarak adlandırır. Öte yandan *Yukarı Develi Mahallesi*'nde bahsi geçen kişiye ait bir kabristanın bulunması da ilçe isminin *Dev Ali Bey* tarafından verildiği önermesini öne çıkartmaktadır. Bir diğer görüş ise Türk hâkimiyeti öncesinde kullanılan *Gabdonya* adının Türkçeye çevrilmesinden geldiğidir. Ayrıca Kapadokya'nın doğusu ile Toros Dağları ve Erciyes Dağı arasında bir yer biçiminde de tanımlanır.⁸

¹ Harun Tuncel, Develi İlçesinin Beşerî ve İktisadi Coğrafyası (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994, s.1-138. / Mehmet Süme, Develi Kazası (1839-1910) (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 8.

² BOA, A. DVNSMHM. 13/422. 11 Zilhicce 978/ 6 Mayıs 1571.

³ BOA, TTD. 455. 29 Zilhicce 973/ 17 Temmuz 1566.

⁴ BOA, A.) MKT. UM. 811/97. 21 Cemaziyülevvel 1281/ 22 Ekim 1864. (*Everek ismi Ermeni yerleşke ve nüfus olarak kullanıldığı belgelerde tespit edilmiştir. Ermeniler Everek Mahallesine 1326'da Adıyaman, Feke ve Sis bölgesinden göç ederek gelmişlerdir. Ermeni Kültür Varlıklarıyla Develi*, HDV Yayınları, İstanbul, 2018, s. 22. *Everek; Ermenilerin Bizans döneminde Van Everag köyünden sürgün geldikleri için mahalleye geldikleri yerin ismini vermişlerdir. Anlam olarak da ören yeri olarak ifade edilmiştir.*)

⁵ BOA, AE. SMMDN. IV. 101/11808. 24 Şevval 1087/ 30 Aralık 1676. (*Fenese ismi Ermeni yerleşke ve nüfus olarak kullanıldığı belgelerde tespit edilmiştir. Ermeniler Fenese Mahallesine 1500'lu yıllarda Konya ve Haç'ın bölgesinden göç etmişlerdir. Ermeni Kültür Varlıklarıyla Develi*, s. 22.)

⁶ BOA, A.) MKTUM. 385/93. 23 Cemaziyülevvel 1276/ 18 Aralık 1859.

⁷ Süme, s. 2.

⁸ Strabon'a göre Kayseri, Kilikya eyaletinde yer alır ve şehir, Erciyes Dağı'nın eteğinde kurulmuştur. Dağın zirvesinden Karadeniz ve Akdeniz görülebilir. Kayseri, tarıma uygun olmayan, güvenlik amacıyla kurulmuş bir şehirdir; su kaynakları sınırlı, toprakları kıraç ve çevresi volkanik yapıdadır. Şehrin önünde Sarımsaklı Suyu Nehri bulunur, ancak su kullanılamaz ve bataklık alanlar oluşturur. Kayseri'nin stratejik önemi nedeniyle krallar tarafından önemsenmiştir. Sığır yetiştiriciliği yaygındır ve madenler ekonomide rol oynar. Ermeniler bölgeyi alıp halkı kötü muameleyle Mezopotamya'ya göçe zorlamış, ardından Romalıların geri almasıyla halk tekrar Kayseri'ye dönmüştür. Sinop adının, bölgede yapılan aşu boyasından geldiği belirtilir. Ayrıca bölgede çıkartılan şeffaf taş parçaları da ihraç edilmiştir. Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, Çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s.-9-12-13-16.

Develi ve bölgesinin tarihi durumuna göz atıldığı zaman Tunç Devri'ne kadar gidildiği gözlenmektedir. Tarihi devirlerle birlikte sıra izleyerek *Asurlular, Hititler, Frigyalılar, Medler, Kimmerler, Persler, Kilikyalılar, Makedonlar, Kapadokyalılar, Pontus Krallığı, Romalılar, Bizanslılar ve Arapların (Sasani, Emevî, Abbasi),⁹ Danişmendoğulları, Moğollar, İlhanlı valileri, Eretna Beyliği, Kadı Burhaneddin Beyliği, Karamanoğulları, Zülkadiroğulları, Dulkadiroğulları ve Osmanlı Devleti* tarafından yönetilmiştir.¹⁰

Develi'de MÖ 3000'lerde *Fraktın* köyünde ilk yaşam izlerine rastlanılır. Develi'ye ait ilk yerleşim alanları *Zamanti Vadisi* civarındır. Fraktın'a 2 km mesafedeki yerleşim alanlarında, Eski Bronz Çağı veya Bakır Çağı dönemine ait çanak-çömlekler keşfedilmiştir. Bulunan kalıntılar, Develi'nin, bahsi geçen bu dönemlere kadar uzanan tarihini göstermektedir.¹¹ Develi'de *Hanyeri, Taşçı, Fraktın, Karadağ* eski iskân bölgesi olarak bilinir.¹² Develi'de Tunç Dönemi varlığı Şahmelik köyünde bulunan *Şahmelik Höyüğü* sayesinde kanıtlanmıştır. Bu höyükte elle yapılmış devetüyü hamurlu, kırmızı astarlı, perdahlı kalın cidarlı vazo parçaları bulunması o dönemde yaşıntının varlığını gösteren en somut örnektir.¹³

MÖ 1800-1200 yılları arasında Develi, Hitit dönemini yaşamış bir şehirdir. Bu dönemde Develi, Anadolu'nun Çukurova'ya açılan kapısı olarak bilinmektedir. Hititler dönemindeki dört önemli ticaret yolundan üçü Develi'den geçmektedir. Develi'de Hitit kralı III. Hattusilis MÖ 1287-1244 yılları arasında hüküm sürmüştür. *Fraktın, Taşçı ve İma Abideleri* Hititlerin Develi'deki en önemli kalıcı eserleri olarak görülmektedir. Fraktın höyüğünde yapılan kazılarda arkeolojik eserler bulunmuş ve bu eserler incelendiğinde Yunan menşeli bir kabın varlığı Anadolu-Ege ikili ilişkilerin olduğunu gösteren önemli bir kanıt olarak görülmüştür. Yine bu höyükte Suriye ve Irak bölgesinden ithal geldiği anlaşılan silindir mühürler, Anadolu-Mezopotamya ikili ilişkilerini de göstermektedir. Develi aynı zamanda Frigler için de önemli bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan kazılarda Friglere ait yapı kalıntıları, çanak çömlekler, damga mühürler ve hiyeroglif

⁹ Mehmet Süme, 19.Yüzyılda Orta Anadolu'da Bir Osmanlı Kazası Develi, Akademisyen Kitapevi, Ankara, 2018, s.4-5; Şükrü Dursun, Anadolu Selçuklular Dönemi Kayseri Türbelerinde Taş Süslemeciliği (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, s. 6.

¹⁰ Nesrin Kanberoğlu, "Arşiv Belgeleri Işığında 20. Yüzyıl Başında Develi (1900-1905)", II. Uluslararası Develi- Âşık Seyrani ve Türk Kültürü Kongresi 1. Kitap "Develi Bildirileri", 2019, s. 78-79.

¹¹ Tahsin Özgüç, "Ankara Üniversitesi Adına Yapılan Fraktın Kazısı ve Tetkik Gezileri", Belleten, Cilt 12, Sayı 45, 1948, s.261-262.

¹² Kanberoğlu, s. 94.

¹³ Muhammet Fazıl Himmetoğlu, Kayseri Arkeoloji Müzesi'nin Kuruluş ve Gelişimi (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008, s. 37.

skarabeller bulunmuştur.¹⁴ Develi-Tufanbeyli arasındaki kaya anıt güzergâhlarına bakılırsa *Fraktın, Taşçı, İmamkulu, Gezbel-Hanyeri* yollarının koloni devrinde ticari yol olarak Anadolu'dan Kaniş'e kadar uzandığını göstermektedir. Ayrıca *Fraktın-Taşçı-Gezbel-Kiraz Bel* ya da *Üsküyen Bel*'den sonra Kozan üzerinden Çukurova'ya inen ticari amaçla kullanılan diğer önemli yol güzergâhıdır.¹⁵ Diğer bir başka önemli yol güzergâhı ise *Hiscarcık-Develi-Fraktın* güzergâhından Suriye'ye inen yoldur.¹⁶ Hititlere ait Develi'de beyaz taştan yapılmış damga mührü, *Sindelhöyük Mahallesi*'nde kiremit rengi taştan damga mührü bulunmuştur. Mühürlerde hiyeroglif yazı kullanılmıştır.¹⁷ Yine Develi'de Hititlerin varlığını gösteren *İmamkulu Kaya Kabartmaları* 1934 yılında keşfedilmiştir. Bu kabartmada kral ve tanrıların tasvirleri bulunmaktadır. Hiyeroglifte kralın ismi "Te-su-pa" olarak yazılmıştır.¹⁸ Hititlere ait önemli diğer kabartma ise *Fraktın Kaya Anıtı*'dir. Bu anıt, yine hiyeroglif yazı ile yazılmış olup Kral III. Hattuşili eşi *Puduhepa* ve Fırtına tanrısı *Teşup* hakkında bilgiler sunmaktadır.¹⁹ Kral III. Hattuşili eşi *Puduhepa*'ya ait *Taşçı I* kaya anıtı da Develi'de bulunmaktadır. Bu anıt 1906 yılında keşfedilmiştir.²⁰

Develi, MÖ 676'da *Kimmerlerin*, MÖ 637'de *Asurluların* himayesindeki *Lidyalıların*, MÖ 612'de *Kilikya Krallığı*'nın daha sonra *Medlerin* ve MÖ 546'da *Perslerin* hâkimiyetine girmiştir.²¹ Pers Dönemi'nde Develi'ye ateş kültürünün geldiği, bu kültür neticesinde Develi merkezinde *Elbiz* ve *Köşkpınar* ve Erciyes eteklerinde askeri garnizonların Persliler tarafından kurulduğu bilinmektedir. Persliler Anadolu'yu üç eyalete ayırmış, Develi ise eyaletlerden biri olan *Kappadokia* sınırları içerisinde yer almıştır. Develi'nin Persler döneminde kullanılan ismi *Gabadanya* ya da *Bagadonya* olarak ifade edilmiştir.²²

¹⁴ Neslihan Babacan, Kayseri İli Develi İlçesi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki Kaya Kilisesi, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2012, s. 21-22.

¹⁵ Mustafa Erdoğan, Kayseri'de ve Kayseri Arkeoloji Müzesindeki Hitit Dönemine Ait Eserler (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2021, s.25.

¹⁶ Hasan Bahar, Eskiçağ Uygarlıkları, Kömen Yayınları, Konya, 2016, s. 272-273.

¹⁷ Erdoğan, s.113-115.

¹⁸ Ömer Yılmaz, Hitit Dönemi Kaya Anıtları (Yüksek Lisans Tezi), Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2002, s. 71-72.

¹⁹ Tefik Elkovan, Kayseri'de Hitit Kaya Anıtları, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997, s.54.

²⁰ Serdar Girginer, Develi Guide Kayseri, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi, 2015, s. 34.

²¹ İrfan Birol Murat Yerlikhan, Kayseri Salnamesi 2006-2007 Almanak, Mazaka Yayıncılık, Kayseri, 2007, s.7; Ahmet Yuka, Kayseri Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Sikkeleri (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012, s. 9.

²² Babacan, s. 22-23; Serpil Kurup, Kayseri Müzesi Cam Eserleri (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015, s.3.

MÖ 345'te bölgeye Makedonlar hâkim olmuştur.²³ MÖ 280'de *Kapodakya Krallığı* kurulmuştur.²⁴ MÖ 77'de Ermeni kralı bölgeye sahip olmuştur.²⁵

MÖ 66'da Romalılar bölgede hâkimiyet kurmuştur.²⁶ MÖ 12'de şehre *Caesarea* adı verilmiştir.²⁷ MÖ 17'de Kappadokia, Roma eyaleti olmuştur.²⁸ MÖ 395'te *Doğu Roma* (Bizans) dönemi başlamıştır.²⁹ *Saint Basile Manastırı/Kilisesi*, Kayseri'nin kuzeyinde 6. yy. da kurulmuştur. Bu eser Bizans'ın şehir çekirdeğini oluşturmuştur. Bizans Dönemi'ne ait mimari parçalar olan sütunlar, kaideler ve başlıklar şehir hakkında bilgi sahibi olunmasında yardımcı olmaktadır.³⁰ Develi'de Bizans dönemine ait; mezarlar, Elbiz havuzu, Gereme şehri, Zamantı Irmağı çevresindeki lahit, oda mezarları, köy kalıntıları, Fraktın Höyüğü'ndeki kültür yapısı en önemli eserlerdir. Ayrıca Bizans Dönemi'nde Develi, Hristiyanlığın ilk yayılma döneminde önemli misyonlar almış bir şehirdir.³¹ Hristiyan havarilerinden *Saint Paul* 532 yılında Develi'ye gelmiş, Develi Gereme'de önemli dinî yapılar oluşturmuştur.³² Bu yapılardan birisi *Gereme Panagia Kilisesi*'dir. Bu kiliseyi *Hamilton* 1842 yılındaki seyahatnamesinde anlatmış olup 1908 yılında *Hans Rott* bilimsel olarak çalışmıştır. Çalışmaya ek katkı yapan kişi ise *Restle*'dir. Bu yapıyı *Panagia* olarak adlandırmışlardır. Kiliseyi *Mikail*'e adanmış bir yapı olarak belirlemişlerdir. Ayrıca kilise çevresinde yapılan kazılarda iki sikke bulunmuş, bu da burada bir yerleşkenin de olduğunu gösteren önemli delil olarak kâbul edilmiştir. Kilisede ana malzeme olarak kesme taş kullanılmıştır.³³ Bu dönemde inşa edilen diğer bir önemli yapı *Gereme Çanlı Kilise*'dir. Bu yapı haç planlı olup yine taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Bir başka yapı ise *Gereme Dağ Kilisesi*'dir. Bu yapıda da yine kesme taş kullanılmıştır.³⁴

²³ Güner Sağır, Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvadzadin Ermeni Kiliseleri (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, s.29.

²⁴ İlknur Gültekin Özmen, Kayseri ve Niğde Müzeleri'nde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserler (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2013, s.6.

²⁵ Serkan Köksal, Kayseri İli Yer Adları: Kimlik, Kültür ve Mekân (Doktora Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2019, s.120.

²⁶ Cemal Ekin, Kayseri Kayabağ Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s.11.

²⁷ Halit Erkiletlioğlu, Geniş Kayseri Tarihi, Can Matbaası, Kayseri, 2006, s. 34.

²⁸ Erdoğan, s.10.

²⁹ Engin Akyürek, M.S. IV.-XI. Yüzyıllar: Helenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde Kappadokia Krallığı Kapadokya, Ayhan Şahenk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 229.

³⁰ Albert Gabriel, Kayseri Türk Anıtları, Çev: Ahmet Akif Tütenk, Güneş Matbaası, Ankara, 1954, s. 12.

³¹ Sibel Soyer, Develi Evleri (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2000, s.9.

³² Babacan, s. 23.

³³ Şamil Yırşen, Kayseri'deki Erken Bizans Dönemi Duvar Kiliseleri (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011, s. 12-23.

³⁴ Yırşen, s. 23-28.

Develi, Bizans Dönemi'nde kale-kent olarak işlev gören bir şehirdir. Bunun en önemli nedeni Develi'nin sarp bir coğrafyaya sahip olması ve şehrin büyük kısmının surlar içinde kalmasıdır. Develi Kalesi, yarım daire ve dikdörtgen kesitli burçlarla çevrelenmiştir. Kale, Develi'ye hâkim bir noktada yer almaktadır. Bizans Dönemi'nde yerleşkenin ana hattını Develi Kalesi oluşturmaktadır.³⁵

Develi 608 yılında ise *Sasaniler*'in işgali altında kalmış bir şehirdir. Develi Arap işgalleri 646 yıllarında başlamış, 807 yılına kadar devam etmiştir. Sasaniler'den sonra *Emeviler*'in akınları başlamış olup Emeviler'den sonra *Abbasilerin* akınları devam etmiş bu akınların tamamına Bizans Devleti son vermiştir.³⁶

1067'de *Selçuklular*, bölgeye girmeye başlamıştır.³⁷

1097'de Haçlıların düzenlemiş oldukları seferlerle bölgeye Haçlı birlikleri girmiştir.³⁸ Haçlıların Antakya ve Kudüs'ü almak için Develi yol güzergâhını kullandıkları bilinmektedir. Bu durum burayı güvenli bölge olarak ilan etmelerine neden olmuştur.³⁹

Develi, 1124 yılında *Danışmentliler*'in hâkimiyetine geçmiştir.⁴⁰ Bölgede Ulu Cami ve Sultan Cami Danışmentliler'den kalan önemli mimari yapılardır.⁴¹ 1169 yılında *II. Kılıçaslan* tarafından bölge *Selçuklu* egemenliğine girmiştir.⁴² Selçuklular Dönemi'nde *I. Alâeddin Keykubad* zamanında bölge, en parlak dönemini yaşamıştır.⁴³

Develi, Selçuklular Dönemi'nde 'B tipi açık kent (kapalı kent modeli)' modeline sahip bir şehirdir. Develi'nin bu dönemde ticari bir yol ağında olmadığı anlaşılmaktadır. Develi'deki yollar genellikle askerî sevkiyat için kullanılmıştır. Develi, Bizans'tan kalma kale-kent yapısını devam ettirmiştir. Bu kale-kent yapısı, taht mücadelelerinde sultanların sığınak yeri olmuştur. Bunun en güzel örneği *II. İzzeddin Keykavus* ile *IV. Rükneddin Kılıçaslan* arasında yaşanan taht kavgasıdır. Bu taht kavgasında *IV. Rükneddin*

³⁵ Sultan Murat Topçu, "Develi Şehrinin Selçuklular Dönemindeki Fiziksel Yapısı", Karadeniz Araştırmaları, Sayı 38, Yaz 2013, s. 2-3.

³⁶ Yirşen, s.8.

³⁷ Halil Edhem Eldem, Kayseri Şehri: Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm, Çev: Kemal Göde, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 10.

³⁸ İlyas Han Şahin, İlk Arap ve Türk Akınlarında Kayseri (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007, s. 51.

³⁹ Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", Belleten, C. 65, Sayı. 243, 2001, s. 575.

⁴⁰ Hayriye Çetinkaya, Danışmentliler ve Kayseri'deki Sosyo-Kültürel Mirasları (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2009, s. 14.

⁴¹ Salih Murat Gürbüz, Kayseri Taş Köprüleri (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2012, s.4.

⁴² Hayrettin Yılmaz, H. 1260 Tarihli Kayseri İslam Milleti Nüfus Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017, s. 4.

⁴³ Ahmet Akşit, Türkiye Selçukluları Devrinde Kayseri Şehri (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996, s.8.

Kılıçarslan Develi'ye sığınmıştır. IV. Rükneddin Kılıçarslan Develi'de kendi adına para bastırmış, Develi Subaşı, *Kemaleddin Kaymazoğlu Nüsrettin* ve Kayseri Subaşı *Samsamuddin* tarafından Kayseri'ye getirtilerek tahta çıkartılmıştır.⁴⁴ Ayrıca Develi'de 1260 yılında *II. İzzeddin Keykavus* adına gümüşten basılan sikkeler de vardır.⁴⁵

Selçuklular Dönemi'nde Develi'de önemli yapılar da inşa edilmiştir. Bu yapılardan biri, *Dev Ali Türbesi*'dir. Bu türbe; 12. yy. sonları ile 13. yy. başlarında; volkan, kül tufu, andezit taş kullanılarak inşa edilmiştir. Yapı iki katlı olarak inşa edilmiştir.⁴⁶ Bir diğer yapı ise *Seyyid-i Şerif Türbesi*'dir. Bu yapı 1295 ile 1296 yıllarında; volkan, kül tufu, mermer ve andezit taşı kullanılarak inşa edilmiştir. Bu yapı *Seyyid Şerif* tarafından *Şeyh Muhammed*'e yaptırılmıştır. Bir başka önemli yapı ise *Hızır İlyas Türbesi*'dir. Bu yapı; 13. yy. sonlarına doğru; volkan, kül tufu, mermer ve andezit taşı kullanılarak inşa edilmiştir. Bu yapı, *Harezmli Mahmut oğlu Seyyid İmadettin Muhammed* adına yapılmıştır.⁴⁷

1280 yılında bölge *Moğolların* işgaline uğramış, *İlhanlılar* şehri ve bölgeyi tarumar etmiştir.⁴⁸ Bölgede İlhanlılardan sonra *Eretna* ve *Kadı Burhaneddin Devletleri* hüküm sürmüştür.⁴⁹ 1339'de Eretna Devleti⁵⁰ ve 1381'de Kadı Burhaneddin dönemleri başlamıştır.⁵¹ İlhanlılar ile Eretna ve Kadı Burhaneddin ilişkileri incelendiği zaman; İlhanlılara yenilen *Anadolu Selçuklu Devleti*, bölge taksim ve görevlendirmelerinde İlhanlı valilerine tabi olmuşlardır. İlhanlıların bölgeye göndermiş oldukları en güçlü vali Emir Çoban'ın oğlu *Timurtaş*'tır.⁵² Timurtaş bir dönem İlhanlılara karşı ayaklanınca idam edilmiş yerine *Eretna Bey* vekil olarak bölgeye gönderilmiştir. İlhanlı sultanlarından *Ebu*

⁴⁴ Topçu, s.4-6.

⁴⁵ Sezai Arık, Kayseri Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bir Grup Anadolu Selçuklu Sikkeleri (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2018, s. 158.

⁴⁶ Şükrü Dursun, Anadolu Selçukluları Dönemi Kayseri Türbelerinde Taş Süslemeciliği (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, s. 33-34.

⁴⁷ Dursun, s. 93-100.

⁴⁸ Nuray Avcı, Bazı Arşiv Belgelerinin Işığında Kayseri 1843-1852 (Transkripsiyon ve Değerlendirme) (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008, s.53; Mehmet Çayırdağ, Kayseri Tarihi Araştırmaları, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2001, s.44.

⁴⁹ Tuğba Bağbaşı, Kayseri Selçuklu Uygarlığı Müzesi'ndeki Keramik Kandiller (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2018, s.8.

⁵⁰ İsmet Kaya, Kayseri'de Eretna Dönemi Türbelerinde Taş Tezyinat (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017, s. 5; Alper Altın, Kayseri Minberleri (Cumhuriyet Dönemine Kadar) (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017, s. 8.

⁵¹ Asuman Doğan, İç Anadolu Bölgesi Kayseri İli Güpgüpoğlu Konağı Etnografya Müzesi'nde Bulunan El Sanatları Örnekleri Üzerine Bir Araştırma (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2009, s.34; Altın, s. 8.

⁵² Alper Altın, Kayseri Minberleri (Cumhuriyet Dönemine Kadar) (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011, s.8.

Said'in vefatı ile Eretna Bey 1343'te bölgede sultanlığını ilan etmiştir.⁵³ Bu dönemde Develi, Eretna Devleti'nin sınırları içerisinde yer almıştır. 1381 yılında tahta çıkan *Kadı Burhaneddin* kendi adıyla anılan devleti ilan etmiş, adına hutbe okutup para bastırmış ve bölge artık Kadı Burhaneddin hâkimiyetine girmiştir.⁵⁴

Develi, ilk Anadolu beylikleri döneminde Dulkadiroğulları Beyliği'nin sınırları içinde yer alıyordu.⁵⁵ Ancak, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine 1394-1395 yılında Sultan Beyazıt döneminde olmuş⁵⁶ fakat bağılılık uzun sürmemiş kesin geçiş 1474 yılından sonra, *Fatih Sultan Mehmet* döneminde olmuştur.⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde Anadolu'daki idari teşkilatlanma ise köy, nahiye, kaza, sancak ve eyalet şeklindeydi. Develi de bu yapı içerisinde *kaza* olarak yerini almıştır.⁵⁸

Dulkadiroğulları, Fatih Sultan Mehmet döneminden II. Beyazıt'a kadar Develi'de varlıklarını devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu beylikten Develi'ye ilk sancak beyi olarak atadığı Şahsuvar Bey, ikili ilişkilerin iyi seviyede olduğunu açık bir gösterir. Ayrıca, Kayseri, Fatih Sultan Mehmet döneminde Karaman Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak yönetilmiştir.⁵⁹ Eyalet'in 11 il ve 2 beldeye ayrıldığı görülmektedir.⁶⁰ Develi, başlangıçta *Ürgüp*'e bağlı bir yerleşim olarak belirtilmiştir. 1502 yılında *Karahisar Develi*, bir kaza olarak kurulmuş ve iki mahalleye ayrılmıştır bunlar: *Karabey* ve *Halil* Mahalleridir. Bu dönemde, Develi 24 köy ve 26 mezraya sahip bir yerleşim alanıydı. Köylerdeki etnik yapı ise şöyleydi: *Gâvur Everek*'de Ermeniler, *Zile*'de Rumlar yaşamaktaydı. *Fenese* ile *Müslüman Everek* köylerinde ise iç içe geçmiş bir nüfus bulunmaktaydı. 1515 yılında yöre tam anlamıyla Osmanlı idaresine geçmiştir. 1522 yılında 23 köy ve 29 mezraya sahip bir yerleşim birimi haline gelmiş ve Fenese ile Müslüman Everek köylerinde Gayrimüslim bulunmamaktadır. 16. yüzyılda Everek, bir köy olarak tanınmıştır.⁶¹

⁵³ Sonay Kekeçoğlu, Şerhiye Sicillerine Göre Kayseri'de Gayrimüslimler (1800–1850) (Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2007, s.19.

⁵⁴ Hamit Karasu, Osmanlı Devleti'nde Ayanlık: Kayseri Sancağı Örneği (1730-1774) (Yüksek Lisans Tezi), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s.48.

⁵⁵ Süme, s.4-5.

⁵⁶ Altın, s. 8.

⁵⁷ Rümeyza Bilgili, Şerhiye Sicilleri Işığında Kadın: Kayseri Örneği (1700-1720) (Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2012, s.27.

⁵⁸ Mustafa Özmen, 1260 Tarihli Kayseri Ermeni Milleti Nüfus Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017, s. 4.

⁵⁹ Muhammed Köse, Kayseri Şehri (1830-1860) (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015, s.12.

⁶⁰ Ali Aktan, Ramazan Tosun ve Ayhan Öztürk, "III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri", Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, Yayın No:4, Kayseri, 2000, s.204.

⁶¹ Süme, s.4-5.

Bu dönemde Develi'nin idari durumu şu şekilde tanımlanır: “1500-1523 yılları arasında Karaman Eyaleti'ne bağlı Niğde sancağının bir *bucağı* iken, 1584 yılında Karaman Eyaleti Niğde sancağına ait bir *kaza* olarak idari yetki kazanmıştır.”⁶²

1608-1619 yılları arasında Develi'den bahseden *Ermeni Simeon*, şehri şu şekilde tanımlar: “Erciyes Dağı'nın diğer tarafında yer alan Develi'de, birçok kilisesi ve papazı bulunan bir Ermeni topluluğu yaşamaktadır. Ayrıca Develi'de Ali Dağı bulunur. Bu dağda, *Markarius*'un hain *Yulianus*'u öldürdüğü silahın saklandığı *Aya Panaia* adlı bir kilise ve *Aziz Barseh*'in bir hemşerisinin mezarı vardır. Şehir bağlar ve bahçelerle çevrilidir, bağlarda yedi çeşit üzüm yetiştirilir. Develi halkı misafirperverdir ve her gün farklı bağlarda yemek ve şarap sunulur. Çevre köylerde de Ermeniler yaşamaktadır. Develi'deki *Surp Karabet Manastırı*, kubbeli ve geniş bir yapıdır; manastırdan bütün Develi gözlemlenebilir. Bu bölgede yeraltı hücreleri de mevcuttur. Manastır, iki demir kapısı, iri taşlı surları, birçok odası, üç avlusu, çeşmesi, havuzu, bahçesi, yemekhanesi, iki mezarlığı ve kayalara oyulmuş çeşitli depoları ile dikkat çekmektedir. *Aziz Karabet*'in kalıntılarının yarısının *Patrik Levond* tarafından *Luavoriç*'e verildiği söylenir.”⁶³

1880'de *Ferdinand Bennet*, Kayseri'yi anlatırken Develi'den şu şekilde bahsetmiştir: “Kayseri, dünyanın en eski ikinci veya üçüncü şehri olarak kabul edilir. Şehirde 55.256 Türk, 19.062 Ermeni ve 12.299 Rum yaşamaktadır. Kayseri merkezinin nüfusu 60-70 bin civarındadır ve burada Çerkezler de yer almamaktadır. Şehrin merkez ilçesi Develi ve İncesu adında üç kazası bulunur.” *Ferdinand Bennet*, Kayseri'nin mezhepleri, hane sayıları, halkın çalışma durumu, fabrikalar, madenler, ücretler, beslenme şekilleri, gelenek ve görenekleri; ticaret, ithalat ve ihracat, fiyatlar ve vergiler; bankacılık, tarım ve hayvancılık; bayındırlık işleri ve adalet konularını ayrıntılı bir raporda incelemiştir.”⁶⁴ Müslümanların tamamı Hanefi mezhebine mensuptur. Ermenilerin yaklaşık 600 kişi Protestan, 160 kişi Katolik geri kalan nüfusları Ortodoks mezhebine aittir. Rumlar ise birkaç kişi Protestan olup geri kalanın tamamı Ortodoks mezhebine aittir. Develi merkezde ev sayısı 2.393 olup köylerde ise 3.538 adet olarak belirtmiştir. Hristiyanların evi yeni ve çok iyi inşa edilmiş, Müslümanların ise; taş yığını ve kerpiçten yapıldığını belirtmiştir. Develi merkezinde öşür miktarını 611.424 kuruş olarak belirtmiştir. Bu

⁶² Osmanlı Yer Adları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26, Ankara, 2017, s.215.

⁶³ Simeon, Tarihte Ermeniler (1608-1619), Çev. Hrand D. Andreasyan, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 11.

⁶⁴ Uygur Kocabaşoğlu, Kayseri Sancağı Hakkında Teğmen Ferdinand Bennet Tarafından Hazırlanan Genel Rapor (1880), KTO Yayınları no 5, Kayseri, 1996.

dönemde Develi nüfusunu şu şekilde açıklamıştır: Hane sayısı 5.931, Ermeni nüfusu 5.717, Rum 832, Türk 9.487 olmak üzere toplam 16.036 kişi olarak belirtmiş bu nüfus sadece erkekleri kapsamaktadır. Develi tarım alanlarını ise 846.754 dönüm olarak belirtmiştir. Köyleri ise; Ayvaz Hacı, Öksüt, Epçesultan, Faraşa (Çamlıca), Fırakdın (Gümüşören), Gazi, Gömedi, İlipınar, İncesu, Karacaören, Madazı (Yazı başı), Millidere, Sarıca, Soysallı, Senderemek, Tombak, Çomaklı, Ardiç, Böke, Bektaşlıçifli, Döger, Elmalı, Elbeyliçifli, Eşelikçifli, Geregit, Gilgin, Göbi, Hacı-Paşa-çifli, Hamancık-çifli, Cebir, Cücün, Yüreğin, Koççağız, Kamber, Kepez, Kömür, Kabaklı, Kale, Mardin (Ekinli), Maraçak (Yazyurdu), Pusatlı, Şihbarak, Sosun (Ortakavak), Sakaltutan, Sarımeahmetli, Süleymanlı, Şahmelik, Söğütlü-Ciftli, Travşın (İncili), Cilneze, Çömlekçi, Çöten, Tomarza, Vengicek (Yazılı), Virancık, Yamaçlı, Develi-Everek olarak belirtmiştir.⁶⁵

Develi, 1855 yılında Ankara Eyaleti'ne bağı Kayseri sancağının bir kazası olarak yer alıyordu. 1856-1865 yılları arasında ise Bozok Eyaleti'ne bağı Kayseri sancağının bir kazası statüsüne geçmiştir.⁶⁶ 1856'da *Sultan Abdülmecid*'e ait yazıda Niğde'ye bağlanmasının⁶⁷ arzu edildiğı ancak bunun yanlış olduğunu, halkın bu durumu istemediğı⁶⁸ Kayseri'ye bağı olmasının daha münasip olacağı 1856'da Başbakanlıkça Ankara Valiliğine tebliğ edilmiştir.⁶⁹ 1867 yılında Everek, Ankara Vilayeti'ne bağı Kayseri ve Develi'nin merkez kazası olarak belirtilmiştir.⁷⁰ Develi, daha önce bir kaza durumundayken 1870 yılında ilçe olarak yeniden düzenlenmiştir. İlçe merkezi Yukarı Develi'den Everek Mahallesi'ne taşınmış ve ilçenin adı Develi'den Everek olarak değiştirilmiştir.⁷¹ Develi'nin ilçe statüsüne geçişinde, Tanzimat Fermanı ile genişleyen azınlık hakları, Develi gibi çok kültürlü bölgelerin idari önemini artırmış ve bu süreç, ilçe statüsüne yükseltilmesinde belirleyici olmuştur. 1866-1923 yılları arasında Ankara Vilayeti'ne bağı Kayseri sancağının bir kazası olan Develi, sonrasında ilçe statüsü kazanmıştır.⁷² 1902 tarihinde Yahyalı,⁷³ nahiye olarak⁷⁴ 1903 tarihinde Yeşilhisar, köyleriyle birlikte Develi'ye

⁶⁵ Kemal Karpat, "1880'de Kayseri Sancağının Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu: İngiltere'nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Bennet'in Raporu (Ekim 1880)", Çev. Bayram Bayraktar, Belleten Cilt 62, Sayı 235, 1998, s. 884-908.

⁶⁶ Osmanlı Yer Adları, s.215.

⁶⁷ BOA, A.) MKT. UM. 197/96. 23 Ramazan 1271/ 9 Haziran 1855.

⁶⁸ BOA, A.) MKT. UM. 200/4. 18 Şevval 1271/ 4 Temmuz 1855.

⁶⁹ BOA, A.) MKT. MVL. 79/72. 17 Şaban 1272/ 23 Nisan 1856.

⁷⁰ Osmanlı Yer Adları, s.262.

⁷¹ BOA, CDT NO: 9896.

⁷² Osmanlı Yer Adları, s.215.

⁷³ BOA, DH. MKT. 468/45. 3 Rebiülahir 1321/ 27 Ağustos 1903.

⁷⁴ BOA, ŞD. 1778/5. 18 Şevval 1335/ 7 Ağustos 1917.

bağlanmıştır.⁷⁵ 1924 yılında yapılan yeni devlet düzenlemesiyle Develi, Kayseri'ye bağlı bir ilçe olarak kalmıştır.⁷⁶

⁷⁵ BOA, DH. TMIK. S. 46/58. 3 Rebiülahir 1321/ 27 Ağustos 1903.

⁷⁶ Osmanlı Yer Adları, s. 215.

2. YÖNTEM

Bu çalışmanın konusu, Develi'de yaşamış olan Ermeni toplumunu tanımak, 1893 sonrası Develi'de Türk-Ermeni ilişkileri hakkında bilgi vermektir. Ermenilerin bölgeye yerleşim süreçleri, kültürel yapıları, ekonomik durumları ve Türklerle olan etkileşimleri belgeler doğrultusunda ele alınmıştır. Tez üç bölümden oluşmakta olup bölümlerin içeriği şu şekilde özetlenebilir:

İlk bölüm, tezin temelini oluşturan ayaklanmaları konu edinmektedir. Bu ayaklanmalar, üç farklı dönemde gerçekleşmiştir. 1893'te başlayan ilk Develi ayaklanması, nedenleri ve sonuçlarıyla detaylandırılarak ele alındı. Bu olay, tezin başlangıç noktasını oluşturur. İkinci Develi ayaklanması 1905'te başlamış olup bu isyan da ayrıntılı bir şekilde incelendi. Son ayaklanma ise 1915'te yaşanmış ve en şiddetli isyan olarak kabul edilmiştir. Bu bölümde, Ermenilerin Develi'deki bomba yapım faaliyetleri ve taşkınlıkları da derinlemesine işlendi. İsyan sürecinde diğer devletlerin rolü ve Ermenilerin bomba yapımı için yurtdışında aldıkları eğitimler, belgeler ışığında açıklanmıştır. Tüm konular, arşiv ve askerî belgelerle desteklenerek ele alınarak, isyanlar ve ayrılıkçı hareketlerin ulaştığı noktada, hükümetin çıkardığı "Sevk ve İskân Kanunu" detaylı olarak incelenmiştir. Kanunun kapsamı, uygulama süreci, gönderilecek ve kalacak kişilerin durumu, mal varlıkları, güvenlik önlemleri, yaşlılar, yetimler ve idareciler gibi özel durumlar ayrıntılı bir şekilde ele alınıp Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bölgeden ayrılan Ermenilerin geri dönüş süreçleri de detaylı bir şekilde incelendi.

İkinci bölümde ise Millî Mücadele zamanlarındaki Develi Ermenilerinin faaliyetleri ele alınmaktadır. Ermenilerin 1893'ten beri başlattıkları bölücü faaliyetlerinin tüm hızıyla devam ettiği sırada Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılarak Mondros Ateşkes Antlaşmasını (30 Ekim 1918) imzalaması, azınlıkların işgallerini kolaylaştırmasına ve Ermenilerin, bu coğrafyadaki tarihi emelleri için heveslenmelerine sebep olmuştur. Bu azınlıkların işgallerine Mondros'un 7. maddesi hukuki zemin oluşturarak Ermenilerin de elini güçlendirmektedir. 7. maddeye göre: "İtilaf Devletleri güvenliklerini tehdit edecek bir durumla karşılaşırsa o bölgeyi işgal edebilecekler." Açıkça bir işgal daveti olan 7. madde sayesinde Ermeniler, Fransızlarla ortaklığa girmiş böylece Develi'de "Fransız Jandarma İstasyonları" kurmuşlardır. Bölgede Türklere zalimce mezalim girişimleri başlatılmıştır. Buna mukabil Develi Türkleri, mevcut duruma bir tepki olarak Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki hürriyet harekâtına girişmiş bu eksende mühim çalışmalar başlatmışlardır. Bu doğrultuda İslâm Cemiyeti, İstiklâl Komitesi, Develi

Müdafa-i Hukuk Cemiyetlerinin de oluşumları tamamlanmış ve halk, bağımsızlığı için büyük bir mücadeleye girişmiştir. Sonuç olarak bu kısmı 1919-1923 yıllarını kapsaması neticesinde Millî Mücadele Dönemi'nde Ermeniler başlığı altında ele almaktayız.

Üçüncü bölüme ise 1875-1923 yılları arasında Develi'deki Türk-Ermeni sosyo-kültürel ilişkileri ve bu ilişkilerdeki hukukî, ekonomik ve kültürel konular anlatılmış; ayrıca Develi'nin yıllara göre nüfusu, idarecileri, idarî yapısı ve ekonomik durumu işlenmiştir. Bunun yanında geçmişten gelen Ermeni eserlerinin günümüzdeki kullanım alanlarına da değinilerek Ermenilerin eğitim ve kültür alanındaki faaliyetleri bu bölümde ele alınan bir diğer konu olmuştur.

3. LİTERATÜR TARAMA

Türk-Ermeni ilişkileri 11. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyıla kadar barış ve hoşgörü ortamında devam ederken 19. yüzyıldan itibaren batılı büyük devletler ve onların emelleri sonucunda Türk-Ermeni ikili ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Bu tez çalışmasında, Türk-Ermeni ikili ilişkileri üzerinde siyasi ve sosyo-kültürel açıdan bir çalışma yapıp, Türkiye'yi devamlı meşgul eden sözde Ermeni sorununa Develi'den bir bakış açısı sunulurken sorunun çözümüne katkı sağlanmaya çalışıldı. Develi'deki Ermenilerin kurduğu cemiyetler ve bunların çıkardığı ayaklanmaların sözde Ermeni sorunu açısından ne kadar önemli olduğu ortaya çıkartıldı. Develi'de Ermeniler üzerinde fazla çalışma yapılmamış olup var olan çalışmalara ulaşıp, arşiv belgeleri, atase, makale, tez ve tetkik eserler incelenerek çok yönlü ve özgün araştırma ortaya çıkartılmıştır. Bu araştırmanın amacı ve önemi akademi ve bilim dünyasına katkı sağlamaktır. Çalışmada Develi Ermenilerinin sosyo-ekonomik durumları, misyonerlerin sorun çıkarmadaki etkileri ve Osmanlı Devleti'nin, Ermeni cemiyetlerinin çıkardığı ayaklanma ve sorunlardaki genel duruşu ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Çalışmamızda; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), TBMM Arşivi, Salnameler, Şeriye Sicilleri, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi (KAYTAM) Arşivi, Erciyes Üniversitesi Arşivi'ndeki arşiv kaynakları ve Develi Belediyesi arşiv belgeleri toplandı. Bununla birlikte üniversite kütüphaneleri, Türk Tarih Kurumu kütüphanesi, YÖK Dokümantasyon Merkezi Tez Kataloğu, Dergipark vb. kurumlara ait argümanlar ve Develi'de basılan gazeteler de taranmış; ayrıca konumuzla ilgili tetkik eserler, belge, vesika, tez, makale, gazete, fotoğraf, bildiri, konferans ve kitaplar konuyla ilgili bölümlerde tasnif edilerek tezin ilgili bölümlerinde kullanılmıştır. Bütün tezlerde olduğu gibi bu çalışmamızda da birtakım ölçütlere göre sınırlandırma gerekmektedir. Develi Ermenileri konusunu tam manasıyla ele alabilmek için Tarih bilimi yeterli olmayıp Uluslararası İlişkiler, Sosyoloji ve İktisat gibi birden fazla alanda çalışma yapılması gerekmektedir. Bu durum, tezin amacından sapmasına sebep olacağından dolayı yalnızca Tarih bilimi ölçütlerine göre çalışmalar yapılmıştır. 1875-1923 yılları arası Develi'de meydana gelen iç olaylar işlenirken aynı zamanda dış politikadaki değerlendirmelere ve dış olaylardaki ilişkilerin basında yansımalarına da bu çalışmamızda yer verilmiştir.

4. METOD

Çalışmamızda, tarih yöntemi sistemleri olan, kaynak arama (tarama), sınıflandırma (tasnif), çözümleme (tahlil), eleştirme (tenkit) ve sentez (terkip) kullanılmıştır. Kaynak kullanımında birinci elden kaynaklar yoğun şekilde tercih edilip birinci elden kaynaklarda ise arşiv belgeleri işlenmiştir. Ayrıca bilgiler; zaman, mekân ve konu olarak da bir bütünlük içerisinde tamamlanarak elde edilen kaynaklar geçerlilik ve güvenilirlik açısından değerlendirilmiş; tenkit süzgecinden geçirilip analizleri yapılmıştır. Sentez sürecinde ise XIX ve XX. yüzyıllarda meydana gelmiş olaylar, siyasal ve sosyolojik gelişmeler birbirleri ile karşılaştırılarak tezin güvenilirliğini ortaya konmuştur. Verilerin toplanmasında ise elde ettiğimiz belgeler incelenerek belge tarama ve doküman metodu yöntemi kullanıldı. Var olan arşiv belgeleri tespit edilip transkript edilerek gerekli yerlerde künyesi ile kullanılmış ve değerlendirmelerin analizleri yapılmıştır.

5. OSMANLI DÖNEMİNDE DEVELİ ERMENİLERİ

5.1. 1800-1920 Tarihleri Arasında Türk-Ermeni İlişkileri

19. yüzyıldan itibaren başlayan Ermeni bağımsızlık hareketleri öncelikli olarak komite ve cemiyetler vasıtasıyla başlatılmıştır. Bu komite ve cemiyetlerin başlıcaları şu isimlerle anılır: *Kara Haç*⁷⁷, *Armenekan*⁷⁸, *Vatan Korucuları*, *Erbab-ı İttihad*⁷⁹, *Hınçakyan İhtilal Şirketi*, *Hınçak*⁸⁰, *Taşnaksütyun*⁸¹ ve *Millitperveran Cemiyetleridir*⁸². Bu cemiyetlerin amaçları: Komiteler vasıtasıyla terör faaliyetlerinde bulunmak, Avrupalı Devletlerin basın yayın yolu ile kamuoyu oluşturup desteklerini almak ve yurt dışındaki cemiyetler ile ortak hareket etmektir. Ermeni komite ve cemiyetlerin 1856 ile 1918 arasında politikaları şu şekilde özetlenebilir: Hazırlık safhaları, Ermeni iddialarını diplomaside onaylatmak, teşkilatlanma ve propaganda, Doğu Anadolu'da nüfusu artırmak ve ayaklanma safhalarından oluşmaktadır.⁸³

Osmanlı Devleti resmî belgelerinde Ermeni faaliyetlerini; Başbakanlık, İçişleri Bakanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan detaylı raporların içeriğinde şu şekilde belirlemiştir:

Ermenilik, bugünkü durumunu Osmanlı Hükümeti idaresinde bulunmak sayesinde muhafaza edebilmiştir. Türkiye Ermenileri on dördüncü asırdan beri Türklerin bağılılığı altında bulunuyordu. Osmanlı Hükümeti bu unsura karşı daima iyi niyetle muamele etmiş ve onlara pek büyük saygı göstermiştir. İstanbul'un Fethi'nin ardından *Fatih Sultan Mehmed Han Hazretleri* Anadolu'daki Ermenilerden bir kısmını İstanbul'a naklederek

⁷⁷ Kurucusu: Mıgırdıç Portakalyan, Kurulduğu yer: Marsilya/Fransa, Gazetesi: *Armenia*, Türkiye'de kurulduğu yer: Van.

⁷⁸ Kurucusu: Portakalyan, Kurulduğu Yer: Van, Önemi: İhtilacı komite olan ve daha sonra siyasi partiye dönüşmüştür. Kurulduğu Tarih: 1885, Kurucular arasında Van'daki dokuz Ermeni öğrenci vardır.

⁷⁹ Kurulduğu Yer: Tiflis, Gazetesi: *Troşnak*.

⁸⁰ Kurulduğu Tarih: 1887, Kurucuları: Avedis Nazarbekyan, Marian Vardanyan, Gevorg Haracıyan, Gabriel Kafian, Ruben Hanazard, Ruben Martinyan Mıgırdıç Manuçuryan, Kurulduğu Yer: İsviçre, Türkiye'de Kurulduğu Yer: İlk 1890'da İstanbul açıldı ve Anadolu Merkezi: Merzifondur.

⁸¹ Kurulduğu Tarih: 1890, Kurulduğu Yer: Kafkasya, Kurucuları: Hristofor Mikaelyan, Stepan Zoryan ve Simon Zavaryan'dır.

⁸² Kurulduğu Yer: Londra, Amacı: Diğer cemiyetlere maddi yardım sağlamak.

⁸³ BOA, Y.PRK. UM. 44/47. 6 Cemazeyahir 1316/ 22 Ekim 1898; BOA, Y.PRK. TKM. 42/30. 18 Muharrem 1317/ 29 Mayıs 1899; BOA, Y.PRK. BŞK. 35/29. 17 Şaban 1311/ 23 Şubat 1894; BOA, Y.PRK. EŞA. 43/56. 5 Cemazeyahir 1321/ 29 Ağustos 1903; BOA, A. MKT. MHM. 618 / 52. 5 Cemazeyilevvel 1327/ 7 Haziran 1909; BOA, Y.A.HUS. 481/54. 13 Ramazan 1322/ 21 Kasım 1904; BOA, Y.PRK. ZB. 19/107. 25 Rabiulevvel 1315/ 24 Ağustos 1897; Tuncer Büyükkibar, Cumhuriyet'in İlanına Kadar Olan Süreçte Abd-Osmanlı-Ermeni İlişkileri ve Abd'nin Ermeni Politikası (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2007, s. 58-62; Ömer Lütfi Taşcıoğlu, Belgelere Göre Türk Ermeni İlişkilerinde Katliam ve Soykırım İddiaları (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s.71; Afşin Burak Umar, Ermeni Devrimci Fedarasyonu (Taşnaksütyun) Kısa Tarihi 1890-1915 (Yüksek Lisans Tezi), Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, 2014, s. 57-64.

kendilerini buraya yerleştirmiştir. Onlara sevgi ve saygı gösteren şeyler sarf etmek üzere 1461 tarihinde bu halkın başkanlığında bulunan papazları *Havakim'i Patrik* tayin ederek Rum Patriği gibi unvan, sıfat ve ayrıcalık ihsan etmiştir.⁸⁴ *Sultan Mahmud* ve *Sultan Mecid* zamanlarındaki *Islahat Fermanı* münasebetiyle bunların da diğer Osmanlı tebaası gibi eşit hukuka erişmeleri temin edilmiştir. 1860 senesinde kendilerine Ermeni unsurunun dinî, millî, toplumsal meselelerini müzakere etmek üzere *Ermeni Meclis-i Millisi* adı altında bir meclis tesisine izin verilmiştir. Bu meclisin tesisiyle Ermeniler için Türkiye'de bir ilerleme devri başlamış; Ermeniler, ıslahatın bahsettiği hukuktan istifade ederek Galata'daki millî meclislerinde bugüne kadar yetkin bir serbestlikle ve binlerce kişinin huzurunda milletvekilleri ile milli meselelerini münakaşa ve müzakere edebilmişlerdir. Osmanlı Hükümeti memleketin sadık bir unsuru kabul ettiği Ermenilerin bu halini eksiksiz memnuniyetle görmüş ve kendilerinin ilerlemesini kolaylaştırma, huzur ve refaha ulaşmaları için her türlü yardımdan geri durmamıştır. Patrikhane elinde olan hukuki ayrıcalıkla okullarını idare etmiş, öğretmenlerini ve ruhani başkanlarını tayin etmişti.⁸⁵ Yine Ermeniler tarafından açılan mektepleri hiçbir suretle bağlılığa tâbi tutmayarak millî dilleri, tarihleri istedikleri gibi öğretilmiştir. Aynı zamanda *Osmanlı Hükümeti* en mühim ve siyasi memuriyetleri bu unsura mensup kişilerin ellerine tereddütsüz bırakmıştır. Ermeni halkına gelince kendilerinden asker alınmadığı için bütün gayretlerini ticaret, ziraat ve sanayiye vererek tam bir huzur ve refah ile çalışmışlar, zahmetsiz nimete ulaşmışlar, bu refah ve emniyetin tesiri neticesiyle bugünkü mevkilerini kazanmışlardır. İslam halkı ve bilhassa Türkler ise Ermenileri daima saf ve samimi bir vatandaş olarak telakki etmiş ve kendilerine daima hürmet ve samimiyetle muamele etmişlerdir.⁸⁶

Ermenilerin durumunu diğer memleketlerle ve bilhassa Rusya'daki Ermenileri bizdeki Ermenilerle kıyaslamak mümkün değildir. Rusya Ermenileri, Rusluğun en korkutucu baskısına uğramışlar ve onlardan eskiden beri dehşetli darbe yemişlerdir. Rusya Hükümeti de 1836'da Ermenilere kilise ve eğitim hususlarında güya özel bir izin verdi. Fakat bilhassa *Kafkas Genel Valisi Galiç*'in zamanında şiddetle uygulanan Ruslaştırmak siyaseti neticesiyle mektepleri engellendi ve kilise vakıfları zorla ellerinden alındı hatta

⁸⁴ Nagif Hamzayev, 19. Yüzyıl Sonlarından Günümüze Ermeni Siyasi Düşüncesi ve Siyasi Partiler (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2018, s.27.

⁸⁵ Ramazan Erhan Güllü, Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923) (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s.40-41.

⁸⁶ BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 1/ 1. (*Bâb-ı Ali İçişleri Bakanı Emniyet Genel Müdürlüğü raporudur. Sayfa 1.*) 23 Zilhicce 1332/ 12 Kasım 1914.

Katogikoslar (Doğu Hristiyanlığında kilisenin başındaki kişi) birkaç defa uzaklaştırmaya ve sürülmeye teşebbüs edildi.⁸⁷

Devlet dairesinde istihdam meselesine gelince Ortodoks olmak şartı, seyahat esası ve özellikle ruhbanın geliş-gidişi yazı ile kayıt altına alınmış ve adeta imkânsız hale getirilmişti. Başlangıçta mektep derecesinden yüksek mektep açabilmek, kendi lisanlarıyla eğitim ve öğretim yapmak, tarih dersi vermek, müesseseler şeklinde olsa bile cemiyetler yapabilmek Sibiry'a sürülmeyi gerektirirdi. Bu uğurda binlerce Ermeni mahvedildi. Kaçabilenler de yine Osmanlı Hükümeti'nin himaye ve merhametine iltica ile hayatlarını kurtarabildiler. 1903'de bu siyaset değişti, Kafkasya'da daima bazı fesat kişiler ve ihtilal eğiliminde olan Ermenilerin nazarlarını başka tarafa çevirmek ve bu sayede diğer unsurları serbestçe Ruslaştırmak için açık bir şekilde Ermeni komutanlarıyla uyuşma politikası takip edildi. Birçok komutan genel halk tarafından iyi niyetle kabul edildi. Nişanlar, paralar aldılar; istiklâl vaadi ile Ermeni hadisesini tutanların gözleri Türkiye'ye çevrildi.⁸⁸

Ermeni meselesinin tarihi ve aşamaları şu şekildedir: Asıl Ermeni meselesinin ortaya çıkması, Osmanlı-Rus muharebesinden sonradır. Bundan evvel Ermenilik millî iddiaları için bazı teşebbüsler olmuş ise de bu teşebbüs ve harekât esas itibariyle o kadar ehemmiyete değer durumda değildir. Rus ordusu *Ayastefanos*'a geldiği zaman Patrik "Nersis Varjabedyan" kumandan *Grand Dük Nikolay*'ı ziyaret ile Ermeni milleti hakkında ricada bulundu. Bu müracaat neticesinde *Ayastefanos Antlaşması*'na: "*Osmanlı Devletine iadesi lazım gelen Ermenistan eyaletinin Rus askeri tarafından tahliyesi, adı geçen eyaletin her iki devlet arasında yerleşmiş olan güzel ilişkiye karşı anlaşmazlık ve çekişmeye sebep olabileceğinden Bâb-ı Âli, Ermenilerle yerleşilmiş eyalette mahallenin ihtiyacını üzerine aldıracağı ıslahatın ertelenmeksizin tatbikini ve Ermenilerin Kürtler ve Çerkeslere karşı emniyet altında bulundurulmalarını taahhüt eder.*" şeklindeki 16. maddeyi dâhil ettirdi. Bu antlaşmanın feshiyle *Berlin Konferansı*'nın toplanmasında ise yine adı geçen patrik Berlin'e bir özel heyet gönderdi. *Ayastefanos Anlaşmasının* 16. maddesi *Berlin Anlaşması*'nda 61. madde olarak: "*Bâb-ı Âli, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ihtiyaçlarının gerektirdiği ıslahatı ertelemeksizin uygulamayı ve Ermenileri, Kürt ve Çerkeslerin saldırılarına karşı muhafaza etmeyi ve bunları ertelemekten yapmayı üstlendi. Bu hususta gereken tedbirler, belirlenmiş vakitlerde büyük devletlere haber verilir; büyük devletler tarafından,*

⁸⁷ Nejla Günay, *Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)* (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s.153.

⁸⁸ BOA, HSDHADB. 8 /17/ 2/ 1 (Sayfa 2).

bahsedilen tedbirlerin uygulanması takip edilir.” şeklinde dâhil ettirildi. Bu suretle ıslahat meselesi devletlerarası bir mesele şekline dönüştü.⁸⁹ Bu suretle antlaşmaya bir madde koydurmaya muvaffak olan Ermeniler, Avrupa'nın dikkatini çekmek için ara sıra isyanlara, ihtilallere başlamışlardır. Rus hesabına çalışan Türkiye Ermenileri tarafından bugün hatıraları kutsanan ve sevgiyle anılan Kafkas Ermeni komutanları Türk Ermenilerine yardım etmişler ve ihtilal komiteleri kurmuşlar. Osmanlı Memleketi içinde feci olayın ortaya çıkmasına hizmet etmişler, gazeteler yayımlamışlardır. Bütün Avrupa'nın dikkatini çekmek ve müdahalesine çağrı için her vesileden istifade etmişler böylelikle içeride çıkarılan ihtilaller birbirini takip etmiştir. 1895'te *Fransa, İngiltere, Rusya* tarafından *Mayıs Notası* verilmiştir. 1899'da muhtelif mahallerden seçilen heyetler tarafından *Lahey Sulh Konferansı*'na bir muhtıra verilmiş ve mitingler düzenlenmiştir. 1907'de *Kral Edvard* ile Rusya Çarı'nın *Reval Mülakatı*nda Türkiye'nin kaderi ve Ermeni Makedonya meselesi mevzu bahis edilmiş ve bu durumdan dolayı Ermeniler ümitlenmiştir. Reval Mülakatı sırasında Ermeniler Sabahaddin ve arkadaşlarıyla ve bilhassa Âdem-i Merkeziyet (Merkezi yönetimin gücünü azaltılmasını savunan görüş) esasları hakkında Paris'te müzakerede bulunmuşlardır. 1908'de Meşrutiyetin ilanı sonrası *Adana Olayı* meydana gelip Meşrutiyetin ilanı ile ümitlerinin tükendiğini gören Ermeniler dışarıya karşı Patrikhane ayrıcalığının ve kapitülasyonlarla beraber Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinin ortadan kaldırılacağını yazmaya başlamışlardır. 1912 senesinde *Balkan Muharebesi*'nden sonra Osmanlı Hükümetinin zayıfladığını ümit eden Katogikos, Ermeni meselesini halledebilmek için Çar'a müracaat etmiş ve yardımcı olmasını rica etmiştir. Avrupa siyasi derneklerinde Ermeni iddialarını da takip ederek bilgi elde etmek üzere bir özel heyet göndermiş; içeride ve dışarıdaki gazetelerle Ermeni ve Ermeni kalem erbabı vaat edilen "Islahat Meselesi" için çalışmaya başlamışlardır.⁹⁰

Komiteler, Türkiye Ermenilerinde komitecilik faaliyetlerine 1880 senesinde başlamışlar. Bu tarihten sonra durmadan ihtilallere kadar geçen zamana "şikâyet devresi" denilebilir. Komite teşkilatı evvela ufak gruplar şeklinde, daha sonra komitecilik hâlinde başlamıştır.

⁸⁹ Dilşen İnce Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896) (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007, s. 213.

⁹⁰ BOA, HSDHADB. 8/ 17 /3/ 1(Sayfa 3); Oğuzhan Öztürk, 1909 Adana İsyanı ve Meclis-i Mebusan'da Görüşülmesi (Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2004, s.23-28.

1882'de evvela Erzurum'da "Silahcılar Cemiyeti" ortaya çıkmıştır.⁹¹ 1885'te bir delege seçimi ve vergi meseleleriyle diğer sebeplerden dolayı İstanbul'da, Van'da, Muş'ta; 1890'da Erzurum'da ve sonra yine Van'da komitecilerin tertibiyle ihtilaller ortaya çıkmış, 1885'te Van'da Ermeni öğretmenlerinden *Mıgırdıç Portakyan* isminde birisi Marsilya'ya firar etmiş "Armoniya" gazetesini kurmuş ve bugüne kadar Osmanlı İdaresi aleyhinde yayın yapmaya devam etmiştir.⁹²

1887'de "Avadis Nazarik" isminde Kafkasyalı bir şahıs "Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti"ni oluşturmuş.⁹³ 1890'da Taşnaksityun nâm-ı diğer "Taşnak Komitesi" ⁹⁴ve pek az ömürlü olan "Armanakan" ve Meşrutiyet ilanından sonra da "Hınçak Reforme ve Ramgavar Cemiyetleri" kurulmuştur. Hınçak komitesinin tertibiyle 1889'da *Erzurum İsyanı*, 1890'da *Kumkapı Gösterisi*, *Zeytun*, *Sason İhtilalleri*, *Bâb-ı Âli* gösterisi yaptırılmıştır. 1896'da Taşnaksâğanlar tarafından Osmanlı Bankası basılmış ve olayı tertip eden, olayın faillerinden on sekiz şahıs Fransa elçiliği yanında bulunan, Fransız bandırasını taşıyan bir römorkör ile Fransa Elçiliği Baştercümanı *Roe*, Rusya Elçisi Tercümanı *Maksimof* vasıtasıyla Mesajeri Kumpanyası'nın "Jirond Vapuru"na teslim edilmiş. 1905'te "Maşin Enfernal" ile Taşnaklar, tahttan indirilmiş, Hakana Yıldız'da suikast yapmışlar. 1908'de Meşrutiyetten sonra Adana vakası çıkartılmıştır.⁹⁵

Eskiden beri Ermeniler ve Ermeni komiteleri; Fransa, İngiltere, Rusya siyasetine alet olmuşlardır. Bu hükümetler görünüşte Ermeni ıslahatını ileri sürerek menfaat icap ettiği zamanlarda komiteleri teşvik etmişlerdir. Komiteler memlekette idaresizlik ve emniyetsizlik olduğunu göstererek müdahale yapılması için davete çalışmışlardır. İldeki ve saltanat merkezindeki siyasi memurların aracılık etmesi, tertibat kurması, maddi ve manevi yardımıyla her vesileden istifade ederek ihtilaller yapmışlardır. Komite mektupları, silah ve patlayıcı maddeler Rus, İngiliz, Fransız konsoloslarının aracılığıyla içeriye sokulduğu gibi konsoloshaneler de komiteci şerli insanlara her zaman emin birer sığınak olmuştur. İtilaf Devletlerinin tahrik etmeye ve maddi-manevi yardıma devam ettiği sıralarda *Gladston*'dan

⁹¹ Bu cemiyet vatan savunucuları olarakta bilinmektedir. Kurucu lideri Khaçadur Kerektisia olup diğer kurucuları ise Karabet Nishkian, Agop Ishgalatsian, Aleksan Yetelikian, Hovhannes Asturian ve Yeghishe Tursunian kişiler bulunmaktadır. Ali Haydar Savranlı, Ermeni Terör Örgütleri ve Faaliyetleri (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2009, s.26.

⁹² Cafer Ulu, Cumhuriyet Döneminde Sosyo-Kültürel Açından Türk-Ermeni İlişkileri (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s.37.

⁹³ Nigar Esüntimur, Yozgat ve Çevresinde Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları (1914-1923) (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 20.

⁹⁴ Yahya Bağçeci, 1895 Zeytun Ermeni İsyanı (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008, s.40.

⁹⁵ BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 4/ 1 (Sayfa 4).

başlayarak sırasıyla bu devletlere mensup kalem erbabının çoğunluğu Ermeni davasını ele alarak Ermenilerin mağdur ve istiklâlê lâıyk bir millet olduğunu gündeme getirmişlerdir. Avrupa için bu ciheti temin etmek bir insanlık görevi olduğundan sadece bahis ile yayınlarda bulunmakta, kalemleriyle ve konferanslarıyla buna çalışmaktaydılar. Özellikle Fransız "Perigepiyar" bunların en büyük ileri gelenlerindendir. Bundan önceki *Sason, Zeytun, Erzurum, Bâb-ı Âli, Osmanlı Bankası Olayları* ve *Adana Olayı* genellikle İtilaf Devletleri tertibiyle ve müdahalesiyle ortaya çıkmıştır.⁹⁶

Öğretmenlerinin ve ruhani liderinin telkiniyle fikirleri aynı olan istisnasız her Ermeni'nin son emeli Ermenistan istiklâlidir. Bunun doğal neticesi olarak da Türkiye'ye ve Türk halkına karşı kin ve intikam hissiyle dolmuştur. Yazarlar, edebi yönden daima bu vadide çalışmışlar ve olanca kuvvetleriyle Türklüğe karşı olan şu nefretin idamesine gayret etmişlerdir. Bugün Ermenilerin mekteplerinde hatta ilkokullarında okutturulan ve yazarları maalesef Türkiye'de yaşayan Ermenilerden elde edilen en ufak bir okuma kitabında bile bu fikrin yetişmesine ve gelişmesine ait parçalar göze çarpar. Millî şarkıları, komite marşları, millî tiyatro piyesleri hep Ermeniliğin yüceltilmesi ve doğal olarak Türkiye'nin yok edilmesi esasları üzerine yazılmıştır. Ermeniler içerisinde bunu sevk ve idare eden komitecilerin bütün mesaisinin *istiklâl* olduğunu teyit eden hallerden birisi de komitelerin Meşrutiyet'ten evvel ve sonraki harekât ve teşebbüsleridir. İnkılâptan evvel zorba idareye karşı çalışan *Genç Türkler* Ermenilerle anlaşma ve faaliyet birlikteliğine teşebbüs etmişlerse de temin maksatlarını başka araçla arayan Ermeni komiteleri bu birlikteliğe hiçbir zaman yanaşmamışlardır. Tersine Osmanlı Hükümeti'nin can düşmanı olan taraflarla çalışmışlardır. Hürriyetin ilanından sonra İstanbul'a dönen *Taşnak* ve *Hınçak* Komiteleri erkân ve başkanlarına Türkler tarafından en büyük karşılama merasimi yapılmış ve hürriyeti elde etme uğrunda ölen Ermenilerin hatırasını sağlamlaştırmak için yapılan anlaşmazlıklara tam bir samimiyetle iştirak etmişlerdir. Beri tarafta ümitlerinin yok olduğunu gören ve Türkiye'nin kuvvet kazanmasıyla bütün millî emellerinin artık sonsuza kadar söneceğini anlayan komiteciler, ülke içinde çalışmaya başlamıştır. Türkler samimiyetle çalışırken onlar yine Rus, İngiliz, Fransız siyasî memurları yardımıyla sakin Ermeni kasabalara bombalar, silahlar ve patlayıcı maddeler göndererek buraları birer depo haline getirmeye çalışmışlardır. Komitecilik, memleketin en uzak kısımlarına kadar sokularak şubeler açılmıştır. Çeteler, millî ve şahsi müdafaa teşkilatı için talimatnameler

⁹⁶ Emine Duran Pancar, 1909 Adana Ermeni Olayları (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2004, s.41-93-94.

yayınlanmış ve dağıtmıştır. Patrikhaneyi, mecliste milletvekilliği kürsülerini, eğitim ve terbiyeyi ellerine almaya kuvvetleri yettiği kadar çalışmışlar ve arzularında tamamen başarılı olmuşlardır.⁹⁷

Balkan savaşı sonrası Osmanlı Hükümeti'nin zayıfladığına inanan Ermeniler; başlarında Ruslar, ellerinde körü körüne bir alet olan Katogikosları da kullanarak, Ermeni istiklâlinin zamanı geldiği zannına kapılarak bundan istifadeye karar vermişler ve ıslahat meselesini ortaya çıkartmışlardır. Katogikosun tayin ettiği *Bogas Nobar* başkanlığındaki heyet, Avrupa ve bilhassa İtilâf Devletleri başkentlerini dolaşırken İstanbul'daki bütün Ermeni gazeteleri de aynı konuyu ele alarak memleketin ıslahata muhtaç olduğunu ve en basit bir olayı bile abartarak Türkiye'de emniyet, can ve mal korumasının olmadığını ileri sürerek bunlara yardım etmişler. Avrupa'daki kalem erbabı da yabancı devletlere Türk zulmü ve haksızlığı hakkında listeler, raporlar vermişler. Bu hâl şiddetli bir şekilde devam ederken bilinen *Balkan Komitesi* reisi *Bakston* ile biraderi ve Ermeni yazarlarından Rafi'nin oğlu *Aram Rafi*'nin de bulunduğu uzman bir heyet de doğu illerinde Rus Hükümeti hesabına propaganda yapmışlardır. ıslahat meselesinden pek ziyade ümit var olan komitelerden Âdem-i Merkeziyet taraftarı *Taşnaksütyun*, *Sosyal Demokrat Hınçak* ve bundan ayrılan *Reforme Hınçak* ile güya Ermeniliği yüceltme fikrine hizmet ettiğini ileri süren Ermeni nasyonalizmini takip eden *Ramgavar* fırkaları faaliyet birlikteliği etmişlerdir. ıslahat meselesinde Hükümet ile anlaşma arayan ezilmişlere karşı milletvekili seçimi sırasında ayrıca bir de *sülale temsili* meselesi çıkartılmıştır. Komitelerin ve bilhassa Taşnak Komitesi'nin faaliyeti hakkında Bitlis Rus konsolosu tarafından Çarikof'a yazılıp elde edilen raporlardan 24 Aralık 1912 tarihli ve 63 numaralısında şu ifadeler yer alır: “*Ermeni genel fikirlerinin Rus lehine hazırlanmasında Taşnaksütyun faaliyetinin büyük bir tesiri vardır. Adı geçen cemiyet Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışma meydana getirmeye ve bu suretle Rusya müdahalesini ve memleketin Rus askerleri tarafından işgaline davete çalışmaktadır. Bu maksatla Taşnaklar değişik araçlara müracaat ediyorlar, Müslümanlarla Osmanlı askerleriyle Ermenilerin çatışmasına, dehşet ve heyecan oluşturmaya çalışıyorlar. Gerek şehirli gerek köylü Ermeni halkının ruhani liderleriyle birlikte her vakit Rusya'ya karşı eğilimleri açığa çıkıyor. Taşnaksütyun üyesinin tavır, hareketi ve Rusya'ya karşı bağlılığı İstanbul'daki genel merkezin talimatına bağlıdır.*”⁹⁸

⁹⁷ BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 5/ 1 (Sayfa 5).

⁹⁸ Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri, s.57.

Fırkaların anlaşması neticesi olarak Osmanlı Hükümeti'ne karşı düzenli bir program uygulanmasına çalışılmıştır. Bunlardan Hınçak Komitesi, Köstence'de 7 Eylül tarihindeki 8. Kongre'de Osmanlı Devleti'nin hürriyeti ilanının ardından ıslahat ve benzeri husustaki vaatlerini *Bâb-ı Âli*'nin kadim siyaseti olarak görülen “*aldatma politikasına*” dayanak bulunduğunu belirtmiştir. İktidarda bulunan parti, millet esasını ve milliyet siyasetini takip ettiği ve memlekette bir oligarşi hükümları olduğu için bundan böyle illegal olarak yani ihtilal araçlarına müracaat etmek suretiyle hareket etmeye başlamıştır. Osmanlı memleketi içindeki merkezi ve kısmi hayatı bu esas üzerine değiştirerek icraat yapmaya, ihtilal hareketine yakından nezaret edebilmek için merkezlerini Bulgaristan'a taşımaya karar vermişlerdir.

Yine bu komite, *Şerif Paşa* ve *Sadık* ile yaptığı anlaşma neticesinde suikastlar düzenlemiş ve İstanbul'da komitecilerle fedaileri vaktinde yakalatmıştır. Islahat ve çoğunluğun temsili meseleleri bahis konusu olduğu sırada Ermeni komiteleri olanca kuvvetleriyle silahlandırmaya çalışıyorlardı ki bu sırada Avrupa'da “Dünya Savaşı” başladı.⁹⁹

Osmanlı Hükümeti'nin savaşa girmesinden sonra *Taşnak*, *Hınçak*, *Ramgavar*, *Reforme Hınçak* komitelerinin ortaklaşa verdikleri kararlar şöyledir:

1- Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinin ardından her tarafta hazır bulunularak olayın alacağı şekle göre hareket edilecektir.

2- Osmanlı ordusunun zaferi kazanabileceği hissölunduğu dakikada senelerden beri biriktirilen silahlar ve bombalarla resmî dairelerin binalarına, devlete ait müesseselere ve kışlalara hücum edilecektir.

3- Her tarafta dehşetli kargaşalar çıkarmak, katliamlar yapmak, yangınlar çıkarmak, ordunun geri çekilmesinin kesinleşmesi durumunda Ermeni askerlerinin silahlarıyla firar ederek çeteler oluşturmaları ve bu suretle Rus ordusunun savaşı kazanmasını temin etmek bu şekilde Rus Hükümeti'nin yardım ve aracılığıyla bağımsız bir Ermenistan kurmak.

Başlangıçta hükümet bundan şüphelenmemişti. Fakat seferberliğin ardından Ermenilerin itilâf devletleriyle kader birliği etmesi ve her Ermeni'nin manen ve bedenlen Rus ordularına yardım etmesinin icap edeceğine dair komiteler tarafından şiddetli bir dille yazılan beyannameleri vardır. *Açmiyazin Katogikosu* Rus imparatorunu “Ermeni Hâmîsi” ismiyle kutsamıştır. Bütün Ermeni ruhani başkanlarıyla öğretmenlere, Ermeni büyüklerine

⁹⁹ BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 6/ 1.

hitaben çıkartılan "Ararat" gazetesi katogikosluk makamının resmî mecmuası konumundadır. Gazetenin 1914 Ağustos nüshası: *"Amerika'dan ve diğer yabancı memleketlerden gelip sansür tarafından tutuklanan ve daha önce muhafaza altına alınan sayısı binden çok Ermeni mektuplarının çoğunluğu, vatandaşımız olan Ermenilerin hükümet ve Türkler hakkında hakaretleri, mahvımız ve bağımsız bir Ermenistan'ın ortaya çıkması için söylenen temennileri içermekteydi."* ¹⁰⁰Rus, Fransız, İngiliz siyasi memurlarıyla Ermeni zenginlerinin gayret, aracılık ve maddi yardımlarıyla asker firarilerinden ve diğer eğitimli binlerce Osmanlı Ermeni'sinin gönüllü olarak Bulgaristan, Romanya, Amerika ve Mısır'dan Kafkas cephelerine sevki yapılmıştır. *Sason Olayı*yla Balkan Muharebesi'nde giriştiği zulüm ve kötü işlerle ünlenen "Entranik" ile Erzurum milletvekili "Karakin Pasdirmacıyan" (Armen Garo) kumandasındaki çeteler, *Bayezid* ve *İran* sınırlarında ve *Acara* bölgesindeki Müslüman halka karşı kötü işlere ve yönlendirdikleri menfur cinayetlere başlamışlardır. Katogikos'un emriyle "Bogos Nobar"ın başkanlığı altında oluşturulan arkadaşları "gönüllülerden yardım cemiyeti" ve "Tiflis Ermeni Malboros" teşkilatı bunlar hakkında hükümetin dikkatli davranması lüzumunu hissettirmiş ve içeride de gelecekte olduğu gibi olay başlamıştır."

Geçen sene Şubat başlarında Hizan'da asker celbi için gönderilen jandarmalara silah kullanıldı. Taşnak başkanlığı idaresindeki çeteler tarafından Van-Bitlis yolu tutularak telgraf hatları kesildi. Askeri müfrezeleriyle haftalarca çatışma yaşandı. ¹⁰¹ Muş'ta firari yakalamaya giden jandarmalara ateş açıldı ve *Gümüş* köyünde *Akan* nahiyesi müdürü ile sorumluluğundaki jandarmaların bulunduğu eve ateş edilerek dokuz halk gücü şehit edildi. Muş'ta *Aran Manastırı*'nda saklanan eşkıya, jandarma müfreze kumandanını ve sorumluluğundaki jandarmaları şehit etti. Van'a bağlı "Karkar" nahiyesinde, Hizan'dan gelen Bitlis jandarma alay kumandanı sorumluluğundaki müfrezenin yolu kesilerek üzerlerine yedi saat ateş ettiler. "16 Şubat "da asker firarileri ile eşkıyalardan oluşan bir grup Ermeni "Zeytun"da jandarmanın elinde olan tüfek ve cephanelerini almak, hükümeti basmak, telgraf hatlarını kesmek, memurları ve Müslümanları ailece katliam etme teşebbüsünde bulundular. Vazife için köyde bulunan jandarma müfrezesine saldırdılar. Kasaba içinde jandarmalara ve devriyelere ateş ederek birkaç jandarmayı ve halktan bazılarını şehit ettiler. "11 Mart"ta Zeytun'a hâkim *Teke Manastırı*'na saklanan silahlanmış,

¹⁰⁰ Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt 1, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2009, s. 123.

¹⁰¹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916) IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:99, Ankara, 2009, s.94-95.

çoğunluğu asker firarisi olan beş yüz saldırgan Ermeni eşkıya, manastıra yanaşan jandarma müfrezesine saldırarak jandarma kumandanı *Süleyman Efendi*'yle yanındaki jandarmaları şehit ettiler.

Dörtüol ve İskenderun civarında, Adana'da İngilizlere casusluk eden ve filo tarafından sahile çıkarılıp ellerindeki talimat belgesiyle tutulan Ermeniler harp divanlarına gönderildi.

Yine şubat ayında, Kayseri'nin Develi kazasının *Su Mahallesi*'nden Amerika'dan dönmüş "Kigork Hamparsomyan"ın hanesinde bir bomba patladı. Develi Ermenilerinin olayın önemini gizlemek hususundaki çabalarına rağmen yapılan aramada Ermeni mezarlığında, kilise-mektep ile diğer yerlerde doksandan çok memeli ve fitilli bombalarla, yüzlerce manliher tüfeği ve gaz tenekeleriyle barut bulunmuştur. Fransızca-Rusça Ermeni grupları içeren anahtar şifreli ihtilal belgesi, Taşnak Komitesi çetelerinin vazifelerine ait "Fenese" köyünde düzenlenmiş yetmiş seksen maddelik talimatname ve birçok muhabere evrakı bulundu. Delege vekilinin bütün bu tertibatın müdür ve düzenleyicisi olduğu anlaşılmış ve bombaların Ermeni kurtuluşu için kullanılmak üzere açığa vurulduğu sanıklar tarafından itiraf edilmiştir.¹⁰²

Mart ayında Van'a bağlı *Timar Nahiyesi* merkezinde vergi sayımı meselesinden dolayı Ermenilerin isyanı ortaya çıktı. Çevreden katılanlarla Rus tüfekleriyle beraber asilerin sayıları bini aşmıştı. Martın on ikisinde *Banat* köyünden dönen müfrezemize köye girişleri sırasında silah kullanıldı ve tebligat için gönderilen jandarma kumandanı *Yüzbaşı Süleyman Efendi* ile sorumluluğundaki müfreze askerleri şehit edildi. Burada da beş yüz saldırgan eşkıya toplandı. Bu suretle Timar Nahiyesinde başlayan ayaklanma daha sonra *Gevaş* ve *Çıtak* kazalarına sirayet etti. Ve *Gevaş Kadısı* ile *posta jandarmaları* Ermeniler tarafından kurulan pusuda şehit edildiler. Van, Çıtak, Gevaş-Van telleri kesilerek ordunun haberleşme ve ulaşımı tehdit edildi.

Daha sonra isyan Van'da daha şiddetli bir hâl almaya başladı. Müslüman evleriyle Osmanlı Bankasına, Düyun-ı Umumiyyeye, Reji, Posta-Telgraf binalarına bombalar atıldı.¹⁰³ Asker ve halktan yüzlerce kişi şehit edildi. Başkale, Hahor, Reşadiye, Muradiye ve Mahmudi telleri kesildi. "7 Nisan" da şehirde isyan edenlerin tüfek, bomba, el hançerleri vs. silahlı olmak üzere iki bin beş yüzü saldırgan komiteden özellikle ayrılmış

¹⁰² BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 7/ 1 (Sayfa 6); Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:142, İstanbul, 2016, s.126-133.

¹⁰³ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi Sayı 83, Genel Kurmay Basım Evi, Ankara, 1983, s. 99.

şahıslardan oluştuğu ortaya çıktı. En güzide savaşçılardan ayrılan yedi yüz kişi *Van Kalesi*'ne hücum etti. Mart ortasında başlayan isyan Ermenilerin saldırması, hükümetin savunması ile Nisan sonuna kadar devam etti. Nisan ortasında, Rus zabıtları kumandasından yaklaşık dört yüz kişilik birçok Ermeni çetesi Rus ve İran sınırından içeri girmeye çalıştılar. Gerek Van'da gerek Bitlis ve civarındaki Ermeni çetelerinin elinde "Ermenistan kurtuldu", "Ermenilik serbest" cümlelerini içeren bayraklar ve çoğu siperlerde Rus ve Fransız şapkaları görüldü.¹⁰⁴

12 Nisan'da Diyarbakır'da yapılan aramada kasabada içinde altmış kadar bomba, kutularla dinamit kapsülleri, büyük kutular içinde birçok dinamit barutları, yüzlerce silah, tüfek bulundu. Ermeni evlerinin zemin altlarında, mahzenlerde, Ermeni mekteplerinde, kiliselerde saklanmış binlerce asker firarisi yakalandı.¹⁰⁵

Sivas'ta da faaliyetlerin öteden beri özel bir yeri vardır. Osmanlı ordusunun bozguna uğraması halinde arkasını, geri çekilme hattını kesmek için *Pisa Mıgırdıç* ve diğer iki şahsın kumandasında ilin birkaç mıntıkasında otuz bin kişilik kuvvet ayrıldığı, bunların özellikle teşkilatlandırıldığı ve düzenlendiği itiraflarla ortaya çıktı. Yapılan arama esnasında da birçok bomba, özellikle yapılmış jandarma elbiseleri, asker boruları, yüzlerce yasak silahlar, tüfekler bulundu.¹⁰⁶ Ayrıca *Suşehri*, *Merzifon* ve *Amasya*'da da binlerce silah ve bomba bulundu. Aynı zamanda Suşehri civarında Erzurum'a gönderilen asker kabilelerine birçok saldırı oldu. Bu isyan hareketi üzerine ve özellikle *Sivas*, *Erzurum* ve *Van*'daki ihtilal tertibine karşı hükümet tedbirli davranmak lüzumunu hissetmeye başlamıştır. İstanbul'da bulunan Ermeni komitelerinin faaliyetlerine ve hain teşebbüslerine son vermek üzere tüm Taşnak, Hınçak ve Ramgavar Komiteleri merkezleri engellenmiş ve siyasi teşkilatları ortadan kaldırılmıştır. Aynı zamanda savaş mıntıkasındaki Ermenilerin isyan ve ihtilallerle, hükümeti ve orduyu işgal etmelerine ve çetelerinin her ilde önüne gelen Müslüman halkı feci bir suretle katletmelerine imkân bırakmamak üzere kendilerini o mıntıkadan ihraca lüzum görülmüştür. Silah araması hakkındaki kanunun ve ihraç muamelesinin uygulanması sırasında *Karahisar*'da 12 Haziran'da sebepsiz bir ihtilal ortaya çıktı. Ermeniler tarafından kasabanın bir kısmı ateşe verildi. Sekiz yüz asi, şehrin kalesine gizlenerek halktan, jandarma, polis ve askerden birçok kişiyi şehit ettiler. Jandarma kumandanı da şehit edilenler arasındaydı. Aynı zamanda silah araması esnasında

¹⁰⁴ Erdoğan, s. 226-236.

¹⁰⁵ *Askeri tahkikat sonucunu 27 Nisan'da tamamlamıştır*. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi Sayı 83, s. 115.

¹⁰⁶ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi Sayı 83, s. 111.

Adapazarı'nda yüzlerce bomba ile yasak silah, İzmit'te özellikle bombalar, Bahçecik'te bomba ve silahlar, Arnişe Manastır ve Mektebinin ruhbana mahsus odasında üç büyük ve fevkalade tahribat gücü yüksek birkaç bomba ile birçok silah ortaya çıktı. Rus filosunun Ereğli'yi bombardımana yeltendiği sırada *Adapazarı* ve *İzmit Ermenilerinin* derhal vaziyet değiştirmeleri ve Sakarya Nehri'yle casusluğa çalışmalarının tayini ve ötede beride çeteler oluşturarak Müslümanlara saldırmaları istenmiştir. *Hüdavendigar*(Bursa) ili ve bağlı olan yerlerde de aynı hâllerin şiddetle ortaya çıkması neticesinde hükûmetin emniyeti alınmış ve kendilerini bulundukları yerlerden çıkararak daha münasip yerlere sevkine mecbur bırakmıştır.¹⁰⁷

İhraç sırasında Maraş'a bağlı *Fındıcak* köyünde yine beş altı yüz kişilik Ermeni firarileriyle komiteciler düzenli siperler yaparak hükûmete karşı isyan çıkardılar. Üzerlerine sevk edilen askeri kuvvete karşı şiddetle saldırarak birkaç kişinin şehadetine sebep oldular. Yine aynı sıralarda Ankara'nın *Boğazlayan* kazası civarında kuvvetli çetelerle birlikte Ermenilerin saldırıları oldu.

Ermeniler aynı zamanda bulundukları yerlerden gönderildikleri sırada terk ettikleri evleri ve kasabaları tamamen tahrip etmeye çalıştılar ve birçok kasabada büyük yangınlar çıkardılar.

İtilâf Devletleri, Osmanlı Memleketinde Ermeni komitelerinin tertibiyle çıkarılacak isyan ve ihtilallere çok fazla ümit bağlamıştır. Ermenilerin ihracı sırasında muamelenin haksız olduğunu ve birçok mahallede Ermeniler üzerine saldırılar gerçekleştirildiğini, katliamlar yapıldığını yani öteden beri tarihi bir şöhret alan müdahale sırasında eski sözleri ileri sürerek buna son verilmesini talep ettiler. Kendilerine de gerektiği şekilde cevap verildi. İhraç muamelesinin iyi bir şekilde temini ve çıkarılan Ermenilerin emniyetli bir şekilde belirlenmiş yerlere sevkleri yapılmıştır. Hükümet, imkânlar dâhilinde hassas davranmış gerek bu cihet gerekse de terk edilmiş malları için özel memurlar tayin etmiş ve komisyonlar kurmuştur. Hatta rivayet edilen bazı suistimallerin yerlerinde incelenmesi için de güvenli kişilerden *uzman teftiş heyetleri* oluşturulmasıyla tayin edilen bölgelere gitmiştir.¹⁰⁸

Paris'te yayınlanmış ve *Hınçakyan Komitesi*'nin fikirlerini yayan Hınçak gazetesinin 1914 Kasım tarihli nüshasından bir alıntı şu şekildedir:

¹⁰⁷ BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 8/ 1.

¹⁰⁸ BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 9/ 1.

“... zulm ve saldırıya maruz kalan ve hukukundan mahrum edilen Ermeni unsurunun temsilcisi bulunan ve Türkiye Ermenilerinin kurtuluşu için çeyrek asırdan fazla bir zamandan beri kanlı yollardan bu kurtuluşu temin için yürüyen *Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi* şu anki siyasetin zorlamasıyla cenk ve ihtilali çalarak Toros Dağları’ndan ve Ermenistan ufuklarından Osmanlı baskıcı yönetimini kati bir surette mahvetmeye yemin ederek harp sahasına iniyor. Hınçakyan Komitesi de, Ermeniler de milletlerin mevcudiyetinin bahis konusu olduğu bu azimli mücadelede, kendi maddi ve manevi kuvvetlerini bir araya getirecektir. İhtilal kılıcı ile dünya savaşına karışacak ve üçlü antlaşmanın bilhassa Rus silahının müttefiki sıfatıyla emri altındaki bütün araç, ihtilal ve siyasi kuvvetleri ile dâhil olacaktır. Ermenistan’da, Kilikya’da, Kafkasya ve Azerbaycan’da müttefiklerin zafer kazanmalarına yardım etmek suretiyle gerek kendisi gerek medeniyet adına vazifesini vatanperverlik gereğini yerine getirerek yapacaktır.

Ermeniliğin kurtuluşu için bu büyük emel uğurunda hayatlarını feda edecek kahramanlar maddi ve manevi kuvvetleriyle bu genel maksat için meydana atılsınlar. Bu suretle yarın gerçekleşecek kongreye Ermenilik de hem medeniyet hem de kendi davası için döktüğü kanla keyifli bir halde çıksın. Siyasi hürriyetini elde etme, yaşamaya hakkı olduğunu ispat etme ve kan döktüğü vatani ile üçlü antlaşmanın başarısıyla verilen istiklâlini temin etsin. Hürriyetin şafağı ortaya çıkarak bundan hak, adalet, hürriyet, kardeşlik nuru parılsın. O halde ileri arkadaşlar, iş başına biz kendi ölümümüzle Ermenistan’ı çevreleyen ölümü ezelim ve bu suretle Ermenistan yaşasın, yaşasın, sonsuza kadar yaşasın! Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi Genel Merkezi¹⁰⁹”

Ermeni İhtilalperver Taşnaksutyun Cemiyeti’nin Amerika Komitesi Şubeleri için 5 Mart 1913 tarihli beyanatı şu şekilde olmuştur:

“Arkadaşlar!

Balkan Harbi’nin yeniden başlaması siyasi çevreyi tekrar karıştırdı. Bu münasebetle Ermeni meselesinin vaziyeti de istenilmekten vazgeçildi zannedilir. Hakikatte ise mesele böyle değildir. Çünkü belirli kişiler, heyetler ve bilhassa cemiyetimiz Ermeni meselesini ileride diplomasi masasında duyurmak ve yararlanacak bir surette halini temin sebebiyle zemin ortaya çıkarmak için müracaat ve siyasi teşebbüste bulunmuşlardır. Bu hususa dair bürodan gelen mektuplardan önemli bilgiyi çıkarıyoruz.”

“Ermeni davaları hakkında size üç kati nokta tebliğ edebiliriz:

¹⁰⁹ BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 10/ 1; Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:48, Ankara, 2001, s.3-5.

1- Davamız bu sefer o konferansa dâhil edilmeyecektir.

2- Üç devlet: Fransa, İngiltere, Rusya barışın sona ermesi sözünden sonra bizim meselemizi ele almaya karar vermişlerdir.

3- Bu üç devlet Ermeni illerinde özel bir idare kurulması hakkında fikir birlikteliğindeler. Yani düzgün bir tabirle bu şekilde ıslahatın uygulanması temin edilecektir.”

Paris’te *Puankara*, Londra’da *Sir Edvar Grey*, Petersburg’da *Sazanof* ve bunların İstanbul’daki elçileri bu fikri öne sürerek ve şimdilik biraz bekleme vaziyetinde bulunulmasını tavsiye etmişlerdir.

Aralarında Balkan Komitesi’nin en etkili âzâsı da dâhil olan Londra’daki İngiliz-Ermeni Komitesi epeyce faaliyettedir.

Bunlar altı Devlet hükümdarıyla kabinelerine gayet etkili bir muhtıra vermişler ve bu muhtıradaki Birleşmiş Devletler reisi Taft’a göndermişlerdir.

İngiliz, Fransız, Rus elçilerinin Ermeni meselesiyle meşgul olmaları için talimat aldıkları hakkında belgeli bilginiz vardır. Diğer devletlerin de katılımını ve hiç olmazsa muhalefet etmemelerini temine çalışıyoruz. Şimdilik şurası muhakkaktır ki Ermeni meselesi elçilik konferansına dâhil olmayacaktır. Halk bunun için üzülmemelidir. Çünkü *Küçük Asya* meselesinin *Rumeli* meselesinin hal’inden sonra mevzubahis edilmesi kararlaştırılmıştır. Fransa Hükûmeti ve Elçiliği bizim davamıza karşı pek ziyade hararetle sarılıyorlar. Fakat en önemli nokta İngiltere ile Rusya arasında Ermeni meselesinden dolayı anlaşmazlık ortaya çıkmamasıdır. Petersburg’da Ermeniler Başvekile ve Dışişleri Bakanı’na müracaat etmişler ve müracaatları samimiyetle kabul olunarak İstanbul elçisine talimat vereceklerini beyan etmişlerdir. Aynı zamanda Fransa ve İngiltere’de propaganda yapılmasını tavsiye etmişlerdir.

Evvelce de size yazdığımız yönü ile tekliflerimizi patrikhane hemen aynen kabul etti. Şimdi her noktanın sebeplerini ve ayrıntılarını bildirmesini rica ediyorlar. Şimdi bizi meşgul eden bu cihettir. Esas hududu ayrıntılı ve hızlı bir şekilde göndereceğimizi ümit ediyoruz.¹¹⁰

Petersburg’dan buraya İstanbul Ermeni derneğiyle görüşmek üzere iki Ermeni delegesi geldi ve yeteri kadar önemli bilgi elde ederek geri döndüler. Van’dan şahsi savunma çetelerimizin *Kürtler* üzerinde epeyce etki bıraktığını ve Vali’nin de bizzat

¹¹⁰ BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 11/ 1 (*Genelge* 3).

siyasetinden dönmeye başlayarak bizim oradaki heyetlerimize yakınlaşmaya çalışmakta olduğu yazılıyor.

Siyasi meselemizle beraber aynı zamanda memlekette şahsi savunma meselesi de vardır ki bu en mühim bir hayati meseledir. Memleketin vaziyeti bazı bölgelerde Ermeni unsuru için tahammül edilemez bir hâle gelmeye başladı ve bu sefer de şu siyasi fırtınayı geçerek yaşayabilmek için bütün dikkatimizi o tarafa çevirmemiz gereklidir. Arkadaşlar şimdiki durumu göz önüne getirerek şubelerden aşağıdaki hükümleri rica ederiz:

1- 1913 azalık ödeneğinin derhal toplanmasıyla gönderilmesi.

2- Taşnaksutyun'a mensup, Salib-i Ahmer, musiki, tiyatro ve sair cemiyetlerin faaliyetlerinin daima müdafa'a-i şahsiye menfaatine sarf edilmesi için tebligat yapılması.

3- Ahalinin en iyi kısmı daima bizimle beraber olduğuna emin olarak propagandalara, mitinglere devam olunması.

4- *Hayranik* gazetesinin açtığı yaşamak için yardımına kuvvet verilmesi.

5- Ziyafetler, düğünler, yortular gibi toplanmalarda müdafaa-i şahsiye için para toplanması.

Bunu takip eden kısımlarda yine *Müdafaa-i Şahsiye Teşkilatı*'nın ehemmiyeti hakkında *Troşak* gazetesinin bazı parçalarıyla ismi noktalarla geçilen yer ki bu Türkiye olacaktır. Bu teşkilatı yapmak için komite başkanından bazılarının gittikleri ve son zamanda Rumların Erzurum, Van, Bitlis Rus konsoloslarının hükümete karşı vaziyeti değiştiği hatta Van konsolosunun Vali'yi tehdit ederek eğer Ermenilere karşı azıcık tehlike görülürse Rus askerinin Azerbaycan'dan geçerek sükûneti temine mecbur kalacağını söylediği ve İran'daki çetelerin hâli yazılmıştır.¹¹¹

Genel olarak Ermeni faaliyet ve cemiyetleri işlendikten sonra Kayseri ve Develi'de kurulan cemiyetlerin isimleri, türleri, yerleri, müdürleri ve düşünceleri şu şekilde tespit edilmiştir.¹¹²

Kayseri'deki cemiyetler; Taşnaksütyun Kulübü, siyasi türlü Bahçebaşı ve Sinanönü mahallelerinde kurulmuş olup müdürleri *Kiyork ve Vişabyan* adlı kişilerdir. Hınçak Kulübü; siyasi türlü Bahçebaşı ve Sinanönü mahallelerinde kurulmuş olup müdürü *Manasyan Manası'dır*. Umûr-ı Hayriye Fırkası; İktisadî türlü Kızlar Mektebinde kurulmuş olup müdürü Ermeni Katolik rahiplerinden *Keşişyan Mesrub* Efendi'dir. Terk-i İşret Cemiyeti; Bahçebaşı mahallesinde kurulmuş olup müdürü *Papas Arastakisi Efendi'dir*.

¹¹¹ BOA, HSDHADB. 8/ 17/ 12/ 1; Günay, s.197-199/417.

¹¹² BOA, DH. EUM. 5. Şb. 79/ 26/ 1. (1919 tarihine kadar Kayseri ve Develi'de kurulmuş bütün cemiyetleri gösteren cetveldir.) 1 Muharrem 1338/ 26 Eylül 1919.

İncil Şirketi; İlmî türlü Bahçebaşı mahallesinde kurulmuş olup müdürü *Kozakçıyan Kirkor Efendi'dir*. Hanuhacı Yahud Ermeni İnâs Şirketi; İlmî türlü Bahçeci Kızlar Mektebinde kurulmuş olup müdürü *Madam Becekyan'dır*. Erciyes Jağpastık; müdürü *Dişçi Agop Lesbiyan'dır*. Gençler Kulübü; Boyacı Kapısında Amerikalılar tarafından kurulmuştur. Meşrutiyet veyahud Hukuk-ı Avâm Fırkası Damga Var cemiyeti tespit edilmiştir.

Develi'de kurulan cemiyetler ise şu şekilde tespit edilmiş olup bütün cemiyetler siyasi türlü kurulmuştur: Hınçak Kulübü; Everek kasabasında Atni Agahânesinde kurulmuş olup müdürü *Mehran Kuzuyan'dır*. Ayrıca bu cemiyete Sabah Gülyan Develi, İncesu ve Tomarza'da ziyarette bulunmuştur. Serop Aphor Kiraathanesi; Everek Fenese Mahallesinde Heci Aval hânesinde kurulmuş olup müdürü *Zorop Kavakyan'dır*. Hınçak İhtilal Komitesi; Çomaklı ve İncesu'da teşkilatlanmışlardır. Nubar Cemiyeti; Everek, Fenese ve Çomaklıda teşkilatlanmış olup müdürü *Melkon Asador'dur*.

5.2. Develi Ermenilerinde İsyân Hareketleri

5.2.1. Birinci Develi Ermeni olayları, etkileri ve alınan önlemler

Develi, Osmanlı Devleti'nde ilk dönem Ermeni olayları listesi içerisinde yer alır. Develi'de kurulan *Hınçak* ve *Nubar* Cemiyetleri ayaklanmaların öncülüğünü yapmışlardır. Develi Ermeni ayaklanmalarının başlangıcı, 1893 yılında Hınçak Cemiyeti tarafından organize edilen *Yafta*¹¹³ Olayı'dır. Yafta Olayı, Hınçak Cemiyeti'nin merkezlerinden *Merzifon*'dan idare edilmiştir. Merzifon Amerikan Koleji'nden basılan bu yaftalar Kayseri ve Develi'ye dağıtılmak üzere 86 adet gönderilmiştir.¹¹⁴ Develi'de Yaftalardan sorumlu kişi ise *Andon Rişduni* adlı Ermeni'dir. Bu kişi direk Merzifon'dan gönderilmiştir.¹¹⁵ Daha sonra bu görevi; *Haçinli Jirayr*, *Jirayr oğlu Mamasla*, *Vartakoğlu Gabril*, *Serpik Kadın* ve *Bıçakçıoğlu Civan* adlı kişiler hayata geçirmiştir. 6 Ocak 1893 tarihinde camiler ve hükümet konağına yaftalar asılmaya başlanmıştır.¹¹⁶ Böylece Ermeni isyanları artık Develi'de kendini göstermeye başlamıştır.¹¹⁷ Bu olayın tahkikatı sonrasında yargılama ve ceza işlemleri başlamıştır. Sorgulama sırasında Vartokoğlu Gabril ifadesinde; 6 Ocak 1893 Cuma gecesi Everek'deki cami kapılarına ve hükümet konağına Ermeni Serpik Hanımla

¹¹³ Türk Dil Kurumuna göre *Yafta*; Farsça kökenli olup, üzerine asıldığı veya yapıştırıldığı şeylerle ilgili bir bilgi veren yazılı kâğıt parçası anlamına gelmektedir.

¹¹⁴ Ahmet Kolbaşı, Merzifon Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları, Kayseri Büyükşehir Yayınları, Kayseri, 2005, s. 232.

¹¹⁵ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 465-466.

¹¹⁶ Ermeni Komiteleri (1891-1895) BOA Yayınları, Ankara, 2001, s.33,34; Mehmet Süme, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Develi'de Meydana Gelen Ermeni Olayları", Yeni Türkiye, 2014, s. 1.

¹¹⁷ Kazım Karabekir, Ermeni Dosyası, Emre Yayınları, İstanbul, 1994, s. 208.

birlikte yaftaları astıklarını itiraf etmiştir. Serpik Hanım'ın ifadesinde; Gemerekli Kalost'u suçlamıştır. İfadeye göre bu kişiyi Çomaklı'ya davet ettiğini Osmanlıca yazılmış olan altı parça kâğıt verdiğini bu kâğıtları cami ve hükümet konağına asılmasını istemiştir. O tarihte Vartakoğlu Gabril ile birlikte geceleyin yaftaları astıklarını itiraf etmiştir. Kazarosoğlu Hariton ve Hekimoğlu Serkiz kişilerin ifadelerinden de olay açıklığa kavuşturulmuştur.¹¹⁸ Bu olaydan sonra bazı Ermenilerin Mısır üzerinden Amerika'ya kaçtıkları ortaya çıkartılmıştır. Bu kaçaklardan bazıları *Minasoğlu Apay* ve eşi *Marika*'dır.¹¹⁹

Yargılama Ankara İstinaf Mahkemesi'nde yapıldı. Yargılama sonucu suçlu bulunan Ermeniler şunlardır: Vartokyan Kabril, Serpik Hanım, Sinanoğlu Arşak, Dayıoğlu Arakil, Kazarosoğlu Kirkor, Kel Artinoğlu Karabet ve Bıçakcıoğlu Civan'dır. Vartokyan Kabril 15 yıla yargılanmış olup 6 yıl, Serpik Hanım 7 yıla yargılanmış olup 3 yıl olmak üzere kalebentlik cezasına çaptırılmışlardır. Diğer kişiler ise beraat etmişlerdir. Bu mahkeme kararı ayrıca Amerika ve İngiltere tarafından da tepkiyle karşılanmıştır.¹²⁰

1894 tarihine gelindiğinde Yafta Olaylarının etkisinin Develi'de halen devam ettiği görülmektedir. Hem Develi hem de komşusu olan *Niğde* de Hükümet Konakları ve mahallelerde yaftaların asılma işleri devam etmiştir. Bu durumlar Ermenilerin hainliklerine devam etmekte ısrarcı olduğunu göstermektedir. Niğde'ye tedbir olarak 20 askerin takviye edilmesi binbaşı tarafından belirtilmiştir. Fakat Develi için durum daha önemli görünmektedir. Çünkü Develi'de Niğde'den 7 kat fazla Ermeni nüfusu vardır. Ayrıca taburun silah ve cephanesinin Niğde'de olmasının büyük tehlike olduğu belirtilmiştir. Develi'de herhangi bir olay meydana gelmesi hâlinde gerekli tedbirleri almak için taburun silahları ve cephaneleri ile Develi'ye nakledilmesi söylenmiştir. *Kayseri* ve *Şehrkışla*'da da gerekli tedbirlerin alınması gerektiği geceleri güvenliği sağlamak amacıyla 30 kadar asker takviyesi gerekliliği belirtilmiştir. Develi'ye yapılacak takviyelerde; Develi'yi savunmak üzere Niğde'den 40 yedek asker ile silah ve cephanelerin gelmesi, Şehrkışla taburundan 30

¹¹⁸ Kolbaşı, s. 231.

¹¹⁹ BOA, A.MKT. MHM. 547/32. 26 Safer 1321/24 Mayıs 1903; 1893'de İzmir'den gelmek üzere Ermeniler tarafından Kayseri'ye silah ve cephane getirildiği tespit edilmiştir. Amaçlarının isyanlarda kullanmak olduğu aşıkârdır. Yaklaşık 200 martini tüfeği Gülbek hanesinde bulunmuş olup Keresteci oğlu Ohannes ifadesinden tespit edilmiştir. Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895) I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:95, Ankara, 2008, s.61-62.

¹²⁰ BOA, Y. PRK. UM.27/35, s. 1-14. 17 Zilkade 1310/2 Haziran 1893; Ermeniler Yafta asımlarında misyonerlerden destek gördükleri hatta bazı kolejlerinde ilanları astıkları görülmüştür. Bu desteklerinde hem Abd hem İngiltere desteğini açıkça göstermektedir. Bu iki devlet desteklerini gizlemek için Yaftaları Vatanseverler İslamlar Komitesi imzasıyla tertiplemeye çalışmışlardır. Misyoner Max Balian daha sonra kendilerinin ilanları astığını ifade etmiştir. Bu ifade Ermeni Abd ve İngiltere iş birliğini ortaya çıkarmaya yarayan en somut kanıttır. Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt 3, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2009, s. 119-123.

yedek asker alınması ayrıca Kayseri'nin güvenliği için ilave olarak da 20 yedek askere ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Yaftaların muhtevasında ise: “Mezhepleri batıl Türkler, sahiplerimiz büyüktür, devlet ve hükümetinizin ömrü ve hükmü az kaldı, bizim mezhebe giriniz yoksa cümlenizi kesip çoluk çocuk, emlak, arazi ve diğer şeylerinizi zapt edeceğiz.” gibi cümleler göze çarpmaktadır.¹²¹

Yafta Olaylarında İngilizlerin desteği açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.¹²² Ankara'da *Mister Komber Bac* namında bir İngiliz Konsolosu bunun en somut örneğidir. Bu kişi, İngiliz vatandaşı olup ticaretle de uğraşmaktadır. Bu kişinin Ermeni meselesindeki sözlerinin aşırı şekilde abartıya vardığı ve ayrıca elçiliğe de söylendiği belirtilmiştir. Bu kişi Kayseri'de veya Develi'de etkili olabilir. Bunda Kayseri ve Develi'de Ermeni nüfusunun fazla olması etkilidir. Kayseri Valiliğine, askeri komutanlıklara ve kaymakamlıklara durumun ehemmiyeti belirtilmiştir. Develi kaymakamı *Şevki Bey* ve Kayseri komutanı *Ferik Paşa* Yafta Olaylarında tutuklanan Develili Müstantik Muavini *Haçador Efendi* Ermeni kilisesi tamiri bahanesi ile para topladığı kilisenin inşaatının ruhsatsız olmasına rağmen para toplanmasının devam ettiğini söylemişlerdir. Develi ve Kayseri'de Ermenilerin önemli mevkilerde yerleri olduğu, türlü türlü yolsuzluklara bulaştıkları, bunların zararlı faaliyetler doğuracağından dolayı tedbirlerin alınması ve Develi kaymakamı *Şevki Bey*'in de tayin edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹²³ 3 gün sonra Develi'ye uygun bir kaymakam bulunması hakkında temalar başlatılmıştır.¹²⁴ Yazıya cevap olarak Develi kaymakamı *Şevki Bey*'in uygun kaymakam ile becaiş yapılması kararlaştırılmıştır.¹²⁵

1895 tarihinde Develili Ermenilerin isyan hareketleri sadece kendi bölgesinde kalmayıp başka şehirlerde de kendini göstermiştir. Bunun en somut örneği Van Valisine yapılan suikasttır. *Van Valiliği*'nden İçişleri Bakanlığına gönderilen 24 Temmuz 1895 tarihli belgede görülür. Bu belgede Develili Ermenilerden bahsedilmektedir. Ermenilerin

¹²¹ BOA, Y. PRK. ASK. 96/ 73/ 2/1. (*Serasker Makamı Yazışma Kalemî evrakıdır. Kayseri'de Ferik Şerif Paşa'dan ulaşan olan 28 Aralık 309 tarihli şifreli telgraf name tamamının suretidir.*) 4 Recep 1311/ 11 Ocak 1894.

¹²² Bu desteklerini resmileştirmek için Ermeni Yardım komitesi oluşturulmuştur. Bu komitenin başkanı Westminister Dükü ve kâtip Mösyö Atkins adlı kişilerdir. Bu komite İngiltere de toplanan yardımları Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere göndermişlerdir. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 76, Ankara, 2005, s.22.

¹²³ BOA, DH. MKT. 433/ 52/ 1/ 1. (*Ankara Valisi Memduh tarafından Ankara Vilâyeti, Mektûbî Kalemî 216 nolu Dâhiliye Nezaret-i Celîlesi'ne gönderdiği belgedir.*) 25 Rabiülevvel 1313/ 14 Eylül 1895.

¹²⁴ BOA, DH. MKT. 433/ 52 /1/ 2. 27 Rabiülevvel 1313/ 17 Eylül 1895.

¹²⁵ BOA, DH. MKT. 433/ 52 /2/ 2. (*Dâhiliye Mektûbî Kalemî Müsveddâtına Mahsus Varaka olup Evrak Numarası: 216/9 nolu Ankara Vilâyet-i Celîlesi'ne gönderilen belgedir.*)

Van ilinde isyan hareketlerini başlattıkları, bu harekette *Everek* köylü *Neccar Kigork* isimli Ermeni'nin bu harekette önemli rol aldığı anlaşılmaktadır. *Neccar Kigork*, suçlu bulunmuş mahkemece idam cezasına çaptırılmıştır. Fakat mahkeme sırasında idam cezasıyla mahkûm olan *Everek* köylü *Neccar Kigork* isimli şahsın daha sonra olaydaki hareketinden dolayı pişmanlığını açıklamasından hareketle Ermeni fesatçılarından birçoğunun yakalanmasına hizmeti olmuştur. Van valisi *Neccar Kigork* adlı kişinin pişmanlığı ve olaya hizmetine mükâfat olarak affedilip salıverilmesini talep etmiştir.¹²⁶ İnsanları öldürmek için eline silah alarak hücum etmiş ve idam cezasına mahkûm olmuş olan *Everek* köylü *Neccâr Kigork* daha sonra pişmanlığını açıklamıştır. Birçok fesatçının yakalanmasına hizmet etmiş olduğundan af ve salıverilmesi yine istenmiştir. *Van İsyanı*'nın hem çıkmasında hem de sonraki süreçte isyanın bastırılmasında, faillerin yakalanmasında *Everek* köylü *Neccâr Kigork*'un kilit isim olduğu belirtilmektedir. *Everek* köylü *Neccâr Kigork*'un yerine isyanda reis olan *Gümrükcüyan Mıgıddıç*'in icap eden hüküm için cezasının uygulanması istenmiştir.¹²⁷

Aynı tarihte bir diğer komşu bölge olan *Göksun* kasabasındaki Ermeni olaylarının Develi'ye etkisinden de bahsedilmektedir. *Göksun*'un ve *Bilan* nahiyesinin Ermeni eşkıyalar tarafından kuşatılmakta olduğu *Kayseri* ve *Tavlasun* taburları dairelerinden 400, eğer 400 kuvvet yetişmez ise 200 ek kuvvetin silâhına alınması *Kayseri Kumandanlığı*'ndan istenmiştir. Çevre bölgelere isyan yayılmadan gerekli tedbirlerin alınması gerekliliği belirtilmiştir.¹²⁸ Sekiz yüz kadar Ermeni eşkiasının *Göksun* kasabasını kuşatma altına aldığı, *Bilan* kasabasının çoğu köylerinin kuşatma altında olduğu, bahsi geçen nahiyelelerin müdürlükleri tarafından bildirilmiştir. Ermeni olaylarının yoğun görüldüğü iki köye yakın olduğundan bahsedilen bu olayların güvenliği etkilediği durumlarda *Kayseri* ve *Tavlasun* taburları dairelerinden 400 asker kadar ek kuvvetin silâhına alınması gerektiği belirtilmiştir. Olaylar yayılacak olursa önüne geçmenin zor olacağı gibi İslami hükümleri muhafaza etmekte önem ve zorunluluk olduğundan bu durumda hangi ek taburlarının silâhına alınması ve güvenliğin temini için ne gibi

¹²⁶ BOA, DH. MKT. 409/ 61/ 1/ 1. (*Van Valisi Ferik Bahri tarafından İçişleri Bakanlığına gelen telgraf namedir.*) 2 Safer 1313/ 25 Temmuz 1895.

¹²⁷ Süme, s. 422; BOA, DH. MKT. 409/ 61/ 2/ 2. (*Dâhiliye Mektûbî Kalemî Evrak Numarası: 597/17 olan Adliye Bakanlığına gönderdiği özel belgedir.*) 16 Safer 1313/ 8 Ağustos 1895; 1895 tarihinde *Van*'da görev yapan ve suikasta uğrayan vali *Bahri Bey*'dir. Serhat Aras Tuna, "Vilayat-ı Sitte Islahatı'nın *Van*'da Uygulanma Çabaları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi* (GABD), Sayı: 31, Cilt: 16, 2022, s. 22.

¹²⁸ BOA, A_}MKT. MHM. 618/ 18/ 1/ 1. (*Yazı İşleri Kalemînin 1664 numaralı Ankara Valiliğine gönderdiği şifredir.*) 17 Cemazeyilevvel 1313/ 5 Kasım 1895.

tedbirlerin alınması gerektiğinin cevabı adı geçen komutanlığa yazılmıştır.¹²⁹ Bilan Nahiyesi Müdürlüğünden, Aziziye ilçesi Kaymakamlığına çekilen ve Kayseri'ye gelen telgraf namede: “*Dün cuma günü saat on civarlarında sekiz yüz kadar eşkıyanın Göksun'a bir saat mesafedeki Değirmendere köyüne büyük zarar vermiştir.*” söylemi göze çarpmaktadır. Daha sonra, Göksun kasabasına hücum ederek kuşatma altına aldıklarını ve bahsi geçen yerlerin çoğunluğunun kuşatma altında olduğu, oradan hareket eden bir askerin ifadesine atıf yapılarak beyan edilmiştir. Rivayet edilen olaylar, Ermenilerin fazla olduğu *Tavalu*'ya 20 ve *Tomarza* köyüne 16 saat yakın olduğundan bahsedilen olayların gerçekliği tespit edilmiştir. Oraya yetecek kuvvetin gönderilmesi lâzım geleceğinden şu hâlde diğer telgrafnamede arz olunan sayının yeterli olmaması durumunda Kayseri ve Tavlasun ek taburları dairelerinden 400 neferin takviye olarak seri şekilde silâhına alınmasına izin verilmesi ve olağanüstü bir durum olmadığı bir durumda 200 neferle idare edilebileceği belirtilmiştir.¹³⁰ Göksun nahiyesi üzerindeki tehditlerinin ortadan kaldırılması için *Maraş Sancak Beyi*'nin tedbirler aldığı anlaşılmıştır. Ancak Tomarza ilçesinde 60 yedek asker ve Develi kasabasında 40 askerin tedbir amaçlı bulundurulması *Kayseri Sancak Beyi*'yle karşılıklı olarak kararlaştırılmıştır. Belirlenen kişilerin 45 gün müddetle ve nöbetleşe bir şekilde hemen toplanması ve silahlandırılması için *Develi Redif Taburu* 'ndan ilgili kişilere emir verildiği ve teferruatı yazılı olarak bildirilmiştir.¹³¹ Elbistan Kaymakamlığından Kayseri Kaymakamlığına gelen telgrafnamede genel olarak aşağıdaki hususlar belirtilmiştir:

i) Zeytun'da askerler mahsur kalmıştır.

ii) Çukurhisâr'da bundan başka bir olay olmamıştır.

iii) Göksun kasabasında iki Hristiyan köyü vardır ve orada da bir bölük nizamiye bulundurulmaktadır. Göksun ile Kayseri arasında Aziziye kazası bulunur ve Kayseri yönü için telaşlık bir durum bulunmadığı beyan olunmuş ise de daha önceki yerde olan olaya ihtiyaten Develi ve Tomarza için 100 neferin silâhına alınacağı belirtilmiştir.¹³²

¹²⁹ BOA, A_}MKT. MHM. 618/18/ 2/ 1. (Genel Kurmay Başkanlığı Dördüncü Şube 1648 nolu Serasker Rıza tarafından imzalı belgedir.) 16 Cemazeyilevvel 1313/ 4 Kasım 1895.

¹³⁰ BOA, A_}MKT. MHM. 618/ 18 /3/ 1. (Genel Kurmay Başkanlığı Dördüncü Şube tarafından Kayseri'de Ferik Şerif Paşa Hazretlerine ulaşmış 21 Ekim 1311 tarihli şifreli telgraf namenin çözölmüş örneğidir.)

¹³¹ BOA, A_}MKT. MHM. 618/18/ 5/ 1. (Serasker Rıza tarafından Genel Kurmay Başkanlığı Dördüncü Şubeye gönderilen 1747 nolu belgedir.) 23 Cemazeyilevvel 1313/ 11 Kasım 1895.

¹³² Süme, s. 424; BOA, A_}MKT. MHM. 618/ 18/ 6/ 1. (Genel Kurmay Başkanlığı Dördüncü Şube tarafından Kayseri'de Ferik Şerif Paşa Hazretleri'nden gelmiş olan 29 Ekim sene 311 tarihli şifreli telgraf namenin çözümlenmiş suretidir.); Zeytun bölgesindeki isyanları Hınçak Cemiyeti tarafından organize edilmiştir. 1895 isyanı Aghasi, Abah, Mleh, Nichan, Hratchia ve Garabet tarafından çıkartılmıştır. Yaşar Akbiyık, “ Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli “, Belleten, Cilt 54 Sayı 209, 1990, s.4.

23 Temmuz 1895 tarihinde Müslümanlardan yaklaşık 30 genç kışkırtmalardan dolayı *Everek* ve *Fenese*'de Ermenilerin üzerine yürümüşlerdir. Kaymakam'ın araya girmesi ile olay büyümeden önlenmiştir. Gençler suça yönelik fiiller oluşturmadığı için serbest bırakılmıştır. Gençlerin serbest bırakılmasına *Everek*'ten *Papaz Karabet* ve *Fenese*'den *Papaz Eğişa* şikâyetçi olmuştur. Papazlar şikâyetlerini Başbakanlığa, İçişleri Bakanlığına ve Patrikhaneye de bildirmiştir. Olayın ayrıntılı tahkikatı yapılmış olup büyümeden önlenmiştir.¹³³

Yafta Olaylarından sonra Develi'de ilk büyük ayaklanma tarihi, 5 Ocak 1896 olarak gösterilebilir. *Everek köyü Müslümanlarının basıldığı* yolunda yayılan sözler üzerine bazı köy ahalisinin Develi kasabasına gelerek ayaklandıkları haber alınmış ve mahallî hükümetçe alınan tedbirlerle köylüler tamamen dağıtılmıştır. *Everek*'te sürekli sarhoş gezen bir Hristiyan'ın "birkaç el silah atması" neticesinde söz konusu kişi yakalanıp Hükümete gönderilir. Onun ve başka bir Hristiyan'ın da ahali tarafından yaralandığı eski Develi Kaymakamı tarafından bildirilmiştir. Daha sonra binbaşılıktan gelen telgrafta yaralanma durumuna dair bir şey yazmadığından dolayı mevcut olayın sebeplerinin yukarda ismi geçen Kaymakam'a atfolunması sebebiyle Kaymakam'ın hemen sancak merkezine dönmesi kendisine bildirilmiştir. Tahkikatın ayrıntılı incelenmesi istenmiştir.¹³⁴ Kayseri'ye gelen kaymakamın beyanına göre Develi'de yapılan inceleme sonucunda asayiş ve genel güvenliğin sağlandığı belirtilmiştir.¹³⁵ Ayrıca Develi Komutanlığı Binbaşılığından yaralanma olayına dâhil bilgi gelmemiştir.¹³⁶ Olayın büyümemesi için Develi'de mevcut olan iki er, padişah askerleri ve birkaç zabitle, 40 er süvari ve 200 nefer asker olduğu, buraya asker takviyesi yapılması gerekliliği Miralay Osman Bey'e bildirilmiştir.¹³⁷ Olayın incelenmesi sonrası olayın şu şekilde meydana geldiği anlaşılmıştır: Develi'yi basmak

¹³³ Süme, s. 423; BOA, DH. MKT. 408/39/1-6. 15 Safer 1313/ 7 Ağustos 1895.

¹³⁴ BOA, DH. ŞFR. 186/ 98/ 1/ 1. (*Ankara Valisi Tevfik tarafından 14852 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 19 Recep 1313/ 5 Ocak 1896.

¹³⁵ BOA, DH. ŞFR. 186/ 108/ 1/ 1. (*Ankara Valisi Tevfik tarafından 18180 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 25 Recep 1313/ 11 Ocak 1896.

¹³⁶ BOA, DH. TMIK. M. 1/ 137/ 1/ 1. (*Ankara İlinden İçişler Bakanlığına gelmiş telgraf namenin kuvvetli suretidir.*) 19 Recep 1313/ 5 Ocak 1896.

¹³⁷ BOA, DH. TMIK. M. 1/ 137 /2/ 1; BOA, DH. ŞFR. 186/ 99/ 1/ 1. (*Ankara Valisi Tevfik Beyin 14876 numaralı Dâhiliye Nezaret-i Celîlesi'ne çekmiş olduğu Telgraf namedir.*) 20 Recep 1313/ 6 Ocak 1896; BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 20/ 4/ 1. (*Ankara Valilisi Tevfik tarafından Osmanlı Hükümeti, Başbakanlık, Yazı İşleri Müdürlüğüne gelen şifre telgrafnamesidir.*) 20 Recep 1313/ 6 Ocak 1896; BOA, DH. TMIK. M. 1/ 137 /3/ 1. (*Ankara İlinden İçişler Bakanlığına gelmiş telgraf namenin kuvvetli suretidir.*) 19 Recep 1313/ 5 Ocak 1896; BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 20/ 5/ 1. (*Ankara Valilisi Tevfik tarafından Osmanlı Hükümeti, Başbakanlık, Yazı İşleri Müdürlüğüne gelen şifre telgraf namesidir.*) 19 Recep 1313/ 5 Ocak 1896; BOA, DH. TMIK. M. 1/ 137/ 4/ 1. 20 Recep 1313/ 6 Ocak 1896; BOA, DH. ŞFR. 186/ 99/ 1/ 2. (*Ankara Valisi Tevfik Beyin 14876 numaralı Dâhiliye Nezaret-i Celîlesi'ne çekmiş olduğu Telgraf namedir.*) 20 Recep 1313/ 6 Ocak 1896.

üzere gelen 1000 saldırgan ermeni dağıtılmıştır. Olay bir Ermeni'nin devriyeye bir el silah sıkıp sonra kaçmasıyla başlamıştır.¹³⁸ Olay sonrası takviye olarak 100 asker Develi'ye gönderilmiştir.¹³⁹ Devriye koluna silah atan kişi yakalanarak gözaltına alınmıştır.¹⁴⁰

Kayseri Redif Kumandanı ile mutasarrıflıktan ortaklaşa alınan 12 Ocak 1896 tarihli telgrafnamenin ve Develi'de bulunan Miralay Osman Bey ile Develi Kaymakamlığından alınan 11 Ocak 1896 tarihli ortak telgrafta alınan tedbirler sonucunda asayişin sağlandığı belirtilmiştir.¹⁴¹

1896 tarihinde Develi'de olan olaylara bakıldığında bir mektup gözümüze çarpmaktadır. *Talas*'ta tutuklanan öğretmen *Manas*'ın Ermenice el yazısıyla Develi kazasından *Heci Agob* ve *Haci Toti* namlarına yazıp gönderdiği mektup bahsi geçen kişilere ulaşmadan el konulduğundan bu teşebbüs başarılı olamamıştır. Ayrıca bir mektubun başlığında da *Bayrakdaryan Şirketi küçük Ermenistan'da Zeytun* ve imza mahallinde *Meclis Beyi Lusenyar* ibareleri yazılmış olduğu yanlış eksik fikirlerden bahsettikten sonra yardım talebinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Agob ve Toti'nin kanun dairesinde hanelerinin araştırılması ve ifadelerinin zaptıyla neticesi ¹⁴² hemen yazı ile Develi Kaymakamlığı'na bildirilmiştir. Kişiler tutuklanmış sorgulama devam edilmekte olup maksatları burada ve Sivas Vilâyeti dâhilinde *haydutlu anarşi çıkarma fesatlık* olduğunun gidiş ve hallerinden ve ifadelerinden anlaşılmaktadır. Emellerine ulaşılmaksızın beş kişi tutuklanarak, firarilerin de yakalanarak bilgileri Kayseri Mutasarrıflığından bilgilendirileceği belirtilmiştir.¹⁴³

2 Haziran 1896'da *Everekli İslav Ofani Mahmud* isimli şahıs Everek'de Ermenilerin basacaklarını dair bir yalan haberi yaymıştır. Bunu duyan *Ermeni Keleşoğlu* ve üç beş esnaf dükkânlarını kapatıp evlerine gitmişlerdir. Araya giren kaymakam ve redif binbaşı sayesinde olay bastırılmış olup dükkânlar tekrar açılmıştır. Develi'ye takviye olarak bir çavuş ile 3 er süvari gönderilmiş olup Mahmut isimli şahıs mahkemeye sevk edilmiştir.¹⁴⁴

¹³⁸ BOA, DH. TMIK. M. 1 /137/ 5/ 1; BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 20/ 6/ 1. 21 Recep 1313/ 7 Ocak 1896.

¹³⁹ BOA, DH. TMIK. M. 1/ 137/ 6/ 1; BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 20/ 2/ 1. 22 Recep 1313/ 8 Ocak 1896.

¹⁴⁰ Süme, s. 425; BOA, DH. TMIK. M. 1/ 137/ 8/ 1. 25 Recep 1313/ 11 Ocak 1896.

¹⁴¹ BOA, DH. TMIK. M. 1 /137/ 9/ 1. 27 Recep 1313/ 13 Ocak 1896.

¹⁴² BOA, DH. ŞFR. 190/ 118/1/ 1. (*Ankara Valisi Tevfik Beyin 1887 nolu Dâhiliye Nezaretine çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 13 Zilkade 1313/ 26 Nisan 1896.

¹⁴³ BOA, DH. ŞFR. 190/ 118/ 1/ 3.

¹⁴⁴ BOA, DH. TMIK. M. 5 /81/ 1/ 1. (*Bâb-ı Ali, İç İşler Dairesi, Yazı İşleri Kalemine Ankara Valiliğinden İçişleri Bakanlığına gelen telgraf name kuvvetlidir.*) 19 Zihicce 1313/ 1 Haziran 1896; BOA, DH. ŞFR. 192/69/ 1/ 1. (*Ankara Valisi Tevfik tarafından 3827 nolu İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 21 Zihicce 1313/ 3 Haziran 1896; BOA, DH. ŞFR. 192/ 69/ 1/ 2; BOA, DH. ŞFR. 201/ 82/ 1/ 1. (*Ankara Valisi Tevfik Beyin 12613 nolu Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'ne göndermiş olduğu belgedir.*) 18 Cemazeyilahir 1314/ 24 Kasım 1896.

Ermeni lehine propaganda yapan *Agop oğlu Asador* 5 Temmuz 1896 tarihinde yakalanmıştır. Bu şahıs Ermeni olayları sonrası İzmir'e kaçıp ordan Mersin'e geçmiştir. Mersin'de yakalandığında kendisinde Ermenilere ait risâle çıkmıştır. Bu kişi hakkında ayrıntılı tahkikat yapılması istenmiştir.¹⁴⁵ Agop oğlu Asador, cinayet suçu ile savcılığa sevk edilmiştir.¹⁴⁶ Yapılan mahkeme sonucunda bu tür suçlara karışmış kişilerle birlikte kürek cezasına çaptırılmış ve verilen ceza Kayseri ve Develi'deki resmî kurumlara bilgilendirilmiştir.¹⁴⁷

Ekim 1896 yılında Develi'de olaylar çıkmış Müslümanlardan 2 yaralı¹⁴⁸ ve Ermenilerden 12 ölü olduğu ayrıca 15 evin yandığı bilgisi polis tarafından bildirilmiştir.¹⁴⁹ Olayın daha ayrıntılı bilgisi Kayseri Mutasarrıflığınca¹⁵⁰ ve Bab-ı Âli tarafından istenmiştir.¹⁵¹ Yapılan Polis tahkikatı sonucunda; Develi'de bir haneden ateş ortaya çıkmasıyla arbeye yaşandığı, Müslümanlara Ermeniler tarafından silah atılarak 12 nefer Ermeni ölmüş ve 2 Müslüman yaralanmış ve 13 hane yanmıştır. Kayseri'den gönderilen askeri kuvvet ve zaptiye'nin ulaşmasıyla olaylar derhal bastırılmıştır. Gerekli tedbirlerin alınması sayesinde adı geçen kasabanın güvenliği tamamen emniyet altına alınmıştır. Evleri yananlar uygun yerlere yerleştirilerek durumlarının iyileştirilmesine bakılmıştır. Evrek'de asayiş sağlanmış ve olaya sebep olan kişiler mahkemeye çıkartılacağı belirtilmiştir. Ateş ortaya çıkan hane Müslüman veyahut Hristiyan mıdır silah atılması karşı gelmenin ilanı için midir yoksa iki taraf birbirlerini vurmak maksadıyla mı silaha davranmışlardır? Şu olayda en evvel hangi yönden kurşun atıldı? Etraflıca bildirilmesi ve bu hâdiseden dolayı gerek oraca ve gerek vilayet dâhilinde heyecan oluşmasına meydan verilmemek üzere soruşturmanın genişletilmesini istemiştir.¹⁵² Bu olayın soruşturulması için Redif Miralay görevlendirilmiştir. Miralay mülkiye tarafından bir memur isteyip bu

¹⁴⁵ BOA, DH. TMIK. M. 9/ 10/ 2 /1. (*Tesrî-i Mu'amelât Komisyonu'nun karalanmasına özel belgedir. Dışişleri Bakanlığına tezkire-i aliyye (Şeyhülislamca yazılan tezkire, belge) ve Ankara Valiliğine gönderilen belgedir.*) 24 Muharrem 1314 / 5 Temmuz 1896.

¹⁴⁶ BOA, DH. TMIK. M. 9/ 10/ 4/ 1. (*Adana Valisi Faik tarafından 5986 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 17 Safer 1314/ 28 Temmuz 1896.

¹⁴⁷ BOA, DH. TMIK. M. 22/ 71/ 1/ 1. (*Tesrî-i Mu'amelât Komisyonu'nun tezkere ve karalamasına özel belgedir. Evrak Numarası: 1629.*) 11 Cemazeyilevvel 1314/ 18 Ekim 1896.

¹⁴⁸ BOA, DH. TMIK. M. 21/ 39/ 1/ 1. (*Ankara Valiliği Polis Komiserliği'nden ulaşan 12 Ekim sene 312 tarihli ve şifreli telgraf name suretidir.*) 26 Cemazeyilevvel 1314/ 2 Kasım 1896.

¹⁴⁹ BOA, DH. TMIK. M. 21/ 39/ 2/ 1.

¹⁵⁰ *Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Sivas, Mamuretülaziz (Elâzığ, Malatya, Adıyaman ve Tunceli illerini içine alan bölge), Adana, Halep, Konya, Kastamonu, Trabzon, Hüdâvendigâr (Bursa ve çevresindeki 7 ili kapsayan bölge) vilâyetleriyle gönderilen belgedir.*

¹⁵¹ BOA, DH. TMIK. M. 21/ 39/ 3/ 1. (*Tesrî-i Mu'amelât Komiserliği'nin Tezkere ve Yazışma Karalamasına özel belgedir. Evrak Numarası: 2651*) 27 Cemazeyilevvel 1314/ 3 Kasım 1896.

¹⁵² BOA, DH. TMIK. M. 21/ 39/ 4/ 1. (*Ankara Valiliğinden İçişleri Bakanlığına gelen telgraf namenin kuvvetli belgesidir.*) 24 Cemazeyilevvel 1314/ 31 Ekim 1896.

olayın ayrıntılı araştırılmasını istemiştir.¹⁵³ Bu olaya sebebiyet veren sorumlu devlet görevlilerin de incelenmesi istenmiştir.¹⁵⁴

Tahkikat genişletildiğinde olayın; ateşin ortaya çıktığı ev Hristiyan evi olup olayda Müslümanlardan 2 ölüm 4 yaralı, Ermenilerden 27 ölüm ve 10 yaralı olduğu ayrıca birer ikişer odalı ve birbirine bitişik 24 evin yandığı ortaya çıkmıştır. Olay, büyük bozguncu *Yazmacı Ohannes*'le uzaklaştırılan şahıslardan üç Ermeni'nin Müslüman kıyafetine girip her birinin bir köşeden *Ermeniler cami bastı! İslam kalmadı!* Diye feryat etmeleri ile başlamıştır. O sırada Ermenilerin damlardan attıkları taşlardan dolayı *Şerife* adında bir kadının ölmüş ve bir çocuk yaralanmıştır. Çarşıda *Tevekküloğlu Ahmed* ile *Kel Artinoğlu Karabet* kavga ederek birbirlerini kama ile yaralama eylemlerine sebep olup yarısından fazlası Ermenilerden olmak kaydıyla 10 bine yakın halkın meydana çıkarttığı heyecanlı durum alınan tedbirler üzerine yatıştırılabilmektedir. İlçe kaymakamının hâdisenin yatışması hakkında dikkatsizliği Müslümanların nefretini ortaya çıkardığından oradan alınması gereği ilâve olunmuş ve olayın tekrarına meydan vermeyecek surette etkili tedbir alınması ve asayişin tamamen yerine getirilmesi istenmiştir.¹⁵⁵ Bu tahkikat Ankara Valiliğine de bildirilmiştir. Ayrıca bu olayda Develi kaymakamlığının dikkatsizliği belirtilmiştir.¹⁵⁶ *Develi Kaymakamı Mahir Bey* hakkında soruşturma açılmış olup Ankara Valiliğinin ve *Tesrî-i Mu'amelât Komisyonunun* ekrakları ile birlikte sadrazama sunulmuştur.¹⁵⁷ Bu olaya sebebiyet verenlerin mahkemeye verilmesi istenmiştir.¹⁵⁸ İlave olarak *Miralay Osman Bey* kumandasıyla 50 nefer yedek asker ile tabur ağası kumandasıyla 30 nefer

¹⁵³ BOA, DH. TMIK. M. 21/ 39/ 7/ 1. 18 Cemazeyilahir 1314/ 24 Kasım 1896.

¹⁵⁴ BOA, DH. TMIK. M. 21/ 39/ 9/ 1. 29 Cemazeyilahir 1314/ 5 Aralık 1896.

¹⁵⁵ BOA, DH. TMIK. M. 21/ 39/ 11/ 1. (21 Ekim 312 Kayseri Mutasarrıflığı'ndan sonra yapılan soruşturma neticesini konu alan telgraf namedir.); BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 15/ 1. (Ankara Vilâyeti'nin 18 Ekim 1312 tarihli telgraf namesi suretidir.); BOA, HR. SFR. 1. 116/ 33/ 2/ 1. (Ankara Valiliğinin 18 Ekim 312 tarihli telgraf name suretidir. Adı geçen ilin 19 Ekim 312 telgrafının suretidir. Ankara Valiliğinden milletvekili 22 Ekim 312 telgraf namenin suretidir.) 20 Cemazeyilahir 1314/ 26 Kasım 1896; Kanberlioğlu, s. 81; Süme, s. 423-424.

¹⁵⁶ BOA, DH. TMIK. M. 21/ 39/ 12/ 1. (Tesrî-i Mu'amelât Komisyonu'nun Tezkere ve karalanma yazışmalarına özel belgedir. Sadrazam Hazretleri ve Dış İşleri Bakanlığına tezkeredir.) 5 Cemazeyilahir 1314/ 11 Kasım 1896.

¹⁵⁷ BOA, DH. TMIK. M. 21/ 39/ 14/ 1. (Tesrî-i Mu'amelât Komisyonu'nun telgraf karalamasına özel belgedir. Evrak Numarası: 3715.) (- Nazım- Ali- Cemal) 12 Ramazan 1314/ 14 Şubat 1897.

¹⁵⁸ BOA, Y. PRK. UM. 36/ 22/ 1/ 1. (Yıldız Saray-ı Hümayunu, Baş kitabet Dairesine Kayseri'den gelen Şifre telgraf namedir.) 24 Cemazeyilevvel 1314/ 31 Ekim 1896.

zaptiye süvarisi Develi'ye sevk edilmiştir.¹⁵⁹ Olayın tam olarak anlaşılamamasının Develi'de telgraf hattı olmadığına bağlanmıştır.¹⁶⁰

Kayseri Kumandanı Ferik Paşa raporunda ise bu olay şöyle kaydetmiştir: Saat altı sıralarında bir Ermeni hanesinden ateş çıktığı ve ardından Ermeniler ile Müslümanlar arasında bir kargaşa meydana gelmiştir. Ermenilerden 12 ölü ve Müslümanlardan 2 yaralı ve 13 hane yangından zarar görmüştür. Derhal orada mevcut olan 20 kişi yedek askere ilâveten 120 kadar askerin silâh altına alınarak padişah askerleri ve mülkiye memurları tarafından olay yatıştırılmıştır. Daha sonra buradan gönderilen süvari zaptiyeleri gerekli güvenlik tedbirlerini almıştır. Ortaya çıkan talep üzerine Tomarza nahiyesine 25 nefer ile 10 kadar zaptiye süvarisi sevk edilmesi ve bu işe yeltenenler hakkında lâzım olan tahkikat yapılmak üzere savcı yardımcısı tahkikat başlatmıştır.¹⁶¹ Ayrıca Mutasarrıf Bey ve Kumandan Paşa ile görüşerek tabur ağası, 30 zaptiye süvarisi, o ilçeyi çok iyi tanıyan redif miralayıyla 50 nefer piyade askerle birlikte tahkikatın yapılması gerekliliğini belirtmiştir.¹⁶²

2 Kasım 1896 tarihinde bilgi istenilerek Kayseri Mutasarrıflığından daha sonra dikkatlice yapılan tahkikat neticesi sonucunda gönderilen telgrafta: Ateş çıkan hane Hristiyan hanesi olup hâdisede Müslümanlardan 2 ölü 4 yaralı, Ermenilerden 27 ölü ve 10 yaralı olduğudur. Birer ikişer odalı ve birbirine bitişik 24 hane yandığı ve olayın ortaya çıkmasına fesat erbabından Yazmacı Ohannes ile sürgün edilen şahıslardan 3 Ermeninin Müslüman kıyafetine girip her biri bir köşeden *Ermeniler cami bastı! İslam kalmadı!* Diye feryat etmeleri ile başlamıştır. O sırada Ermenilerin damlardan attıkları taşlardan etkilenerek Şerife adında bir hatunun ölmüş ve bir çocuk yaralanmıştır. Çarşıda Tökeloğlu Ahmed ile Kel Artinoğlu Karabet kavga ederek birbirlerini kama ile yaralamaya sebebiyet verip yarısından fazlası Ermeni olarak 10 binden saldırgan ahalinin ortaya çıkardıkları heyecan alınan tedbirler üzerine sakinleştirildiği bildirilmiştir. İlçe kaymakamının

¹⁵⁹ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 2/ 1. (Serasker Rıza tarafından Genel Kurmay Başkanlığı, Üçüncü Şubeye gönderilen 1794 nolu belgedir.) 24 Cemazeyilevvel 1314/ 31 Ekim 1896; BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 4/ 1. (Serasker Rıza tarafından Genel Harp Erkânı Dairesi Üçüncü Şubeye gönderilen 1800 nolu belgedir.) 25 Cemazeyilevvel 1314/ 1 Kasım 1896.

¹⁶⁰ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 3/ 1. (Genel Harp Erkânı Dairesi Üçüncü Şube tarafına Kayseri Kumandanı Ferik Şerif Paşa Hazretleri'nden gelen 18 Aralık 312 tarihli şifreli telgraf namenin tamamının suretidir.)

¹⁶¹ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 5/ 1. (Kayseri Kumandanı Ferik Şerif Paşa Hazretleri'nden Genel Harp Erkânı Dairesi Üçüncü Şubeye gelen 19 Ekim 312 tarihli şifre telgraf namenin bütün suretidir.)

¹⁶² BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 7/ 1. (Ankara Valisi Tevfik tarafından Bâb-ı Ali, Sadareti Uzma Dairesi, Mektûbî Kalemine gelen şifre telgraf name tamamıdır.) 23 Cemazeyilevvel 1314/ 30 Ekim 1896; BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 8/ 1. (İçişleri Bakanı tarafından Bâb-ı Âlî, İç İşler, Teşri'-i Mu'amelât Komisyonu, Sayı: 3390 nolu Sadrazam Hazretlerinin Makamına gönderilen belgedir.) 5 Cemazeyilahir 1314/ 11 Kasım 1896.

hâdisenin yatışması hakkında dikkatsizliği Müslümanların nefretine sebep olduğundan oradan kaldırılması lüzumu ilâve olunmuş ve padişah hazretlerinin sayesinde olayın tekrarına meydan vermeyecek surette etkili tedbirler alınmış ve asayiş tamamıyla iade ve temin edilmiş olmakla gereğinin yapılması belirtilmiştir.¹⁶³

Kayseri ili Everek kasabasında çıkmış ve derhal bastırılmış olan yangın ve hâdis hakkında Ankara Valiliğinden alınan telgraf namelerin sureti gönderildiği ve gereğinin yapılması ifadesini kapsayan 12 Kasım 1896 tarihli ve 1793 numaralı sadrazam tezkeresi yazılmıştır. Bazı Alman gazetelerinin telgraf şirketleri tarafından verilen havadise güvenerek bu yönde yayın ve haber yaptıkları bilinmektedir. Yalan haberi düzeltmek üzere *Berlin*'de çıkan *Post* gazetesi ve Londra gazeteleri tarafından haber yapılan olayın tercümesi yapılmıştır.¹⁶⁴ 26 Kasım 1896 tarihli ve 285 numaralı Berlin'de çıkan *Post* gazetesi tercümesinde;

Daha önce Everek'te çıkmış olan kargaşaya dair şu an resmen malumat alınmıştır. Everek kasabası Ankara Vilâyeti dâhilinde ve Kayseri Sancağı'na bağlı olup ikamet edenler dört beş bine ulaşmıştır. Erciyes dağlarının güney tarafında bulunan kazanın merkezi olması sebebiyle ticareti hayli ehemmiyetlidir. Bu sebepten dolayı birçok Ermeni oraya yerleşmiştir. Belde sakinlerinin yarısı Ermeni'dir. Alınan resmî bilgiye göre bir Hristiyan hanesinde çıkan yangın sebebiyle Ermeniler bir araya gelmiş ve bu sırada *Ohannes oğlu Karabet* isminde bir Ermeni *Ahmed* adında bir Müslüman ile kavga ederek birbirlerini kama ile yaralamıştır. Bunun üzerine Ermeniler sokaklarda koşuşarak ortalığı velveleye düşürmüşlerdir. Tam bir telaşla sokaklarda koşan kalabalık üzerine bir Ermeni hanesinin damından taşlar atılmış ve İslâm kadını ile bir çocuk telef olmuştur. Bu hâdis neticesi olarak ahalinin hiddet ve öfkesi son derece artarak Ermenilerin işi fenaya varmıştır. Huzur ve sükûn ancak Kayseri'den gelen padişah askeri tarafından iade edilebilmiştir. Maalesef Ermenilerden 27 kişi ölmüş ve 10 kişi yaralanmıştır. Müslümanlardan ise 2 kişi ölmüş ve birçok kişi yaralanmıştır.¹⁶⁵ Bu olay Alman gazeteleri

¹⁶³ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 9/ 1. (*Ankara Valiliği'nden milletvekili 23 Ekim 312 tarihli telgraf namenin suretidir.*); BOA, HR. SFR. 3. 451 /34/ 2/ 1. (*Ankara Valiliğinin 18 Ekim sene 312 tarihli telgraf namesi suretidir. İl Merkezinin 19 Ekim 312 telgraf suretidir. Ankara Valiliğinden milletvekili 22 Ekim 312 telgrafi suretidir.*) 20 Cemazeyilahir 1314/ 26 Kasım 1896; Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909) III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:98, Ankara, 2009, s.46-49.

¹⁶⁴ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 12/ 1. (*Dışişleri Bakanı Turhan tarafından Bâb-ı Ali, Dışişleri Dairesi, Mektûbî Kalemi 4162 nolu Sadrazam Hazretlerinin Makamına gönderilen belgedir.*) 8 Şaban 1314/ 12 Ocak 1897.

¹⁶⁵ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 13/ 1. (*Dışişleri Bakanlığına 12 Aralık 1896 tarihiyle Berlin yüce elçiliğinden gelen 394 numaralı yazışmanın tercümesidir.*); BOA, HR. SYS. 38/ 11/ 1/ 2. (*Bâb-ı Âlî, Tercüme Odası, Numara: 210. Tercüme Türü: Everek'de meydana gelen hâdisenin ayrıntılarını içeren Ankara*

dışında ayrıca Londra gazeteleri tarafından da haber yapılmıştır.¹⁶⁶ Bu gazete haberi İngiltere elçiliğine sorulmuş olup, haberin gerçeği yansıtmadığı olayın doğru bir şekilde anlatılması gerekliliği belirtilmiştir.¹⁶⁷

Develi’de meydana gelen bu büyük olayın mahkemece de tahkikatına başlanmıştır.¹⁶⁸ Bu olay için savcı yardımcısı görevlendirilmiştir. Savcı yardımcısının raporuna göre; 2500 ev ve yarısından biraz fazlası Ermeni olmak üzere 10 bin kadar nüfusu kapsamaktadır. Develi ilçesi merkezinde bulunan Everek kasabası olayına büyük fesatçılardan Yazmacı Ohannes ile saraydan sürülen ve isim ve şahısları henüz belirlenmeyen 3 nefer Ermeni’nin Müslüman kıyafetine girerek her biri bir taraftan *Ermeniler cami bastı! İslamiyet kalmadı!* Diyerek bağırımları eylemelerinde bulunmuşlardır. O sırada Hristiyan evlerinin damlarından atılan taşların rast gelmesiyle Şerife adında bir kadının etkilenerek vefatı sebep gösterilmişti. Fakat çarşıda başlayan Tevekküloğlu Ahmed ile Karabet’in sözlü sataşma ve yaralama olduğu dahi soruşturmada bulunmuş ve şimdiye kadar cinayet işlemeye kalkışan sanık olarak 22 kişinin tutuklanarak yasal tahkikata süratle devam edilmekte olduğu kuvvetlice başkaca bildirilmiştir. Bu yanda cinayetle sanık olanların il merkezine çağırılması, hemen mahkemenin yapılması kararlaştırılmıştır. Öldürmeye gönderen ve ihtilâl olup da idama mahkûm olacaklardan başka kürek cezasına kötü duruma yol açacak büyük suçların uzak ve benzer yerlere gönderilmesi bu sürede hapsedileceklerinde dair kimseye danışmaksızın ve seri bir şekilde bir emrin uygulanması gerekmektedir.¹⁶⁹ Bu rapor ayrıca Kayseri Mutasarrıflığına ve Tesrî-i Mu’amelât Komisyonuna iletilmiştir.¹⁷⁰

Valiliğinden gelen telgraf name açıklamasında Post gazetesine yazdırılan bendin ekleriyle birlikte takdim kılındığına dair 26 Kasım 1896 tarihli ve 285 numaralı yazışmaya cevaptır. Dışişleri Bakanlığına 12 Aralık 1896 tarihiyle Berlin Yüksek Elçilikten gelen 394 numaralı yazışmanın tercümesidir.); BOA, HR. SYS. 38/ 11/ 1/ 2. (Bâb-ı Âli, Tercüme Odası, Numara: 210. Tercüme Türü: Everek’de meydana gelen hâdisenin ayrıntılarını içeren Ankara Valiliğinden gelen telgraf name açıklamasında Post gazetesine yazdırılan bendin ekleriyle birlikte takdim kılındığına dair 26 Kasım 1896 tarihli ve 285 numaralı yazışmaya cevaptır. Dışişleri Bakanlığına 12 Aralık 1896 tarihiyle Berlin Yüksek Elçilikten gelen 394 numaralı yazışmanın tercümesidir.) 7 Recep 1314/ 12 Aralık 1896.

¹⁶⁶ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38/ 14/ 1. (Dışişleri Bakanlığına 8 Aralık 1896 tarihiyle Brüksel Yüce Elçiliğinden gelen olan 257 numaralı yazışmanın tercümesidir.) 3 Recep 1314/ 8 Aralık 1896.

¹⁶⁷ BOA, A_}MKT. MHM. 618/ 38/ 16/ 1. (Dışişleri Bakamı Turhan tarafından Bâb-ı Ali, Dışişleri Dairesi, Mektûbî Kalemi 3344 nolu Sadrazam Hazretlerinin Makamına gönderilen belgedir.) 4 Cemazeyilahir 1314/ 10 Kasım 1896.

¹⁶⁸ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 38 /17/ 1. (19 Ekim 1312 tarihiyle Ankara Valiliğinden gelen şifreli telgraf namenin suretidir.)

¹⁶⁹ Sûme, s. 425-426; BOA, DH. TMİK. M. 22/ 71/ 2/ 1. (Kayseri’ye Mutasarrıflığı’ndan İçişleri Bakanlığına vekil telgrafi kuvvetlidir.) 29 Cemazeyilevvel 1314/ 5 Kasım 1896.

¹⁷⁰ BOA, DH. TMİK. M. 22 /71 /3/ 1. (Tesrî-i Mu’amelât Komisyonu’nun tezkere ve karalamasına özel belgedir. Evrak Numarası: 1629.) 9 Cemazeyilevvel 1314/ 16 Ekim 1896.

İşbu tahkikat evrakı ile savcı yardımcılığından yazılan iddianame incelendi ve okundu. Anlamına nazaran adı geçen sanığın Yazmacı Ohannes ve Everekli Kasapoğlu Heci ve kimliği henüz tespit edilmeyen iki arkadaşlarıyla beraber 30 Ekim 1896 Cuma günü saat iki buçuk sıralarında Cuma selasının okunması zamanında meydana gelmiştir. Müslüman halktan bazıları cami içinde ve bazıları camiye gitmekteyken o sıra Fenese Hanı'nın karşısında Heci Karabet'in evi civarındaki İnce Sokak'ın başında Müslüman elbisesini giymiş bulundukları halde büyük caddeye doğru kaçarak Hristiyanlar Fenese Cami'ni basıyorlar. *İslâmiyet kalmadı!* diyerek propaganda yapmışlardır. Oradan gizli bir şekilde bir el silah attıkları ve onun Fenese Çarşısı'nın aşağısında Demirciler civarındaki büyük caddeye koşup gelerek; *Ne duruyorsunuz İslam basıldı!* diye feryat eyledikleri görülmüştür. Oradan da yine kasabada içinde bulunan Müslüman Mezarlığı yönünde bir silah sesi ile *Ermeniler Fenese Cami'ni bastılar yetişin!* Diye daha aşağıya koşmuşlardır. Bu yönüyle mahalle halkı birbiri aleyhinde silahlandırılarak hâdisenin ortaya çıkmasına sebebiyet vermişlerdir. O esnada henüz isim ve şahısları bilinmeyen bir takım Ermenilerin Kör Bedos oğlu Agob'un hanesinin damından attıkları taş Selman eşi Şerife'nin başına isabetle hemen arkasından ölmesi dahi kargaşa neden olmuştur. Adı geçen olayın bir derece daha şiddet ve şiddetin alevlenmesine sebep olduğu işitilen olayın durumuna aynen şahit olunmuştur. Açıklayan şahitlerin şehâdeti ve az önce anılan sanık Ohannes'in sabıkalı takımından bulunmasıyla olaydan beri de kötülük etmesi ve diğer arkadaşı Kasapoğlu Heci'nin dahi olay esnasında öldürülmesi delilleriyle sabit olunmuştur. Bunlardan Ohannes'in olaylı hareketi ceza kanunun 56. maddesine uygun cinayet türünden bulunmuş olduğundan adı geçen Ohannes'in o yönden gerekli yargılanmasına karar verilmiştir. Öbür sanıklara gelince bunlardan Hacı'nın vefatıyla hakkındaki genel hukkun sona ermesine ve isimleri bilinmeyen diğer iki arkadaşıyla adı geçen Şerife'nin katilleri dahi kim olduğu anlaşılamadığından ceza kanunun yargılamasıyla 123. maddesi gereğince ertelenmesine, şimdilik bir şey denilemeyeceğine karar verilmiştir. Adı geçen usulün 125. maddesine göre işbu evrâk suçlama heyeti bırakmak için savcı yardımcılığı yüce makamına takdim edilmiştir.¹⁷¹

1898 tarihine gelindiğine yine Develi'de bir *posta telgrafi* gündem olmuştur ve iyice incelenmiştir. Tahkikat yapılmasında yazan kişi ve kişilerin Ermeni olayları ile bağlantısı

¹⁷¹ BOA, DH. TMIK. M. 24 /21/ 1/ 1. (Kayseri'ye İlk Derece Mahkemesi Sorgu Hâkimliğinden gelen kararname suretidir.) 6 Cemazeyilahir 1314/ 12 Kasım 1896; BOA, DH. TMIK. M. 24/ 21/ 2/ 1. (Ankara Valisi Tevfik tarafından 383 numaralı İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu belgedir.) 22 Cemazeyilahir 1314/ 28 Kasım 1896.

olup olmadığı araştırılması istenmiştir. Çünkü Develi’de Kolera hastalığı olmadığından dolayı böyle bir cümle yazılmasındaki amacın ortaya çıkartılması istenmiştir. Bu posta hitabında, *Sevgili ve muhterem validem Maryam Hanım Ayrancıyan* ile başlayarak şu içerikle devam etmektedir:

Biliyorum ki mektup yazmadığımdan dolayı son derece endişe etmektesiniz. Hâlbuki vazife olarak çok defa kendi kendimi dahi unutmak mecburiyetinde bulunduğumu beyan ettiğimde elbette beni affedeceksiniz. Hatta kuru bir mektup ile sevgili validemi teselli etmek vazifesinde dahi kusur ediyorum. Buna sebep ise hayli zamandan beri sizi ihmal edip kaldı ki cüzî bir para gönderemediğim için yüzüm tutmadığıdır. Bununla birlikte her zaman "ah validem sevgili validem" diyerek kalbimde ahu vahlar etmekteyim. O derece ki evleri ziyaretimde bu hâlîme herkes şaşkınlıkla validesini ne kadar seviyor derler. Hâlbuki ben kendi kendime "ben nankör bir evlat olup valideme bir para yardım olmadıktan sonra bu ahların faydası nedir" derim. Sevgili validem haftalığım masrafça bile yetmeyip çok defa borç etmeye mecbur olduğumu söylesem belki inanmayacaksınız. Geçirdiğim ömrü size hikâye etsem büyük bir kitap dolar idi. Lâkin uzun yazmak istemem affınızı rica eder ve hâlim müsait olduğunda evlâtlık vazifemi tamamen yerine getireceğime söz veriyorum. Hâliniz ve memleketimizin rahat ve asayîşi hakkında bana bilgi veriniz. İşitiyoruz ki başka şehirlerde yeniden kolera kokusu varmış. Oraca nasıldır havalar berrak mı yoksa bulanık mıdır bildiriniz? Nankör evlâdınız Markaryan (Hatar Vartabet)¹⁷²

İçişleri Bakanlığının 7 Kasım 1898 tarih ve 186 numaralı eki ile bildirilen yazışmasında bahsedilen mektubun zarfında yazılı adresi (unvan) her ne kadar *Merkariyosi Vartok Doğramacıyan* hanesine diye yazılı ise de anlatılan imzanın kardeşi olan *Markiriyosi Vartok*’un İstanbul Kadıköy’de kunduracılık ettiğinden olay soruşturmasından anlaşılmıştır. Bu Ermeni’nin *New York*’tan buradaki validesine yazdığı mektupları öteden beri yine bu unvan ile buraya gönderdiği soruşturulmuştur. Mektubun tercümesi istenmiştir. Tercüme ettirilerek hâl ve araştırma maksadı olan cümle haneden bilgi edinme ve izah maksat kılınmıştır. Adı geçen kadının ve mektup sahibinin buradaki akraba ve tanıdıklarının halleri ve hareketleriyle, bütün yazışmalar ve gizli davranışlar ciddî bir teftiş ve gözetim altına alınmasına, usulen tutma ve el koyulan mektubun aynı ve harfiyen tercümesi dahi ekli ve bitişik olarak yüksek ve yüce huzura sunulmuştur. Ermeni’nin imzasından anlaşılan ruhban sınıfına girmiş olması ve mektubun zarfında yazılı Markiriyos

¹⁷² BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 1/ 1. ("Ermeni ibareli mektubun tercümesidir" Bu tercümesi harfiyen aslına uygundur. Newyork 17 Eylül 1898.) 1 Cemazeyilevvel 1316/ 17 Eylül 1898.

Vartok Doğramacıyan'ın adı geçenin kardeşi olup halen İstanbul Kadıköy'de kunduracılık etmektedir. Bu mektub ve kişilerin incelenmesi istenmiştir.¹⁷³

New York'tan Kayseri Sancağı'nda Everek'e *Markiriyos Vartok Doğramacıyan hanesine* diye yazılı olarak posta ile gelen mektup incelenmiştir. İnceleme sırasında ele geçirilen mektup içeriğinde; *Kolera kokuları alınıyor, Oralarda havalar nasıldır?* Yolunda bir kötü manalı yazı ve imalı fıkra görülmüş olmakla kendisine gösterilen hakkında hükümetçe kuvvetli bir muamele alınması lüzumu çalışmasıyla ekte takdim kılınmıştır.¹⁷⁴

Aynı mektup İçişleri Bakanlığının memuru 30 Ekim 1898 tarihli ve 267 numaralı ek yazı ile tebliğ buyrulan önemli yazışmada emir ve yazıyla durum derhal Develi ilçesi Kaymakamlığına bildirilmişti. Bu kez cevaben ulaşan ayrıntılı araştırmanın alınmış sureti adı geçen mektubun tercümesi ekli olarak arz ve takdim kılınmıştır.¹⁷⁵

19 Ekim 1898 tarih ve 231 numaralı yazışma Bakanlık makamına bildirilmiş olup mektup hakkında Kayseri Mutasarrıflığı ve Develi İlçe Kaymakamlığı bilgilendirilmiştir.¹⁷⁶

Kayseri'nin Develi kazası halkından olup Kadıköy'de halen kunduracılık etmekte olan Markiriyos Vartok İstanbul'a ne vakit gelmiştir? Evli mi burada kimleri olup emlak kullanma hakkı var mı? Sabıkası olup olmadığının gizlice araştırılmasıyla neticesinin beyanı, gayet gürültüsüz hatta komşularına dahi sezdirilmeksizin ikametgâhı aranması istenmiştir. Giden yanıt şöyledir:

Adı geçenin İstanbul'a gelişi iki sene olup Kadıköy'ünde kunduracılık ettiği ve kendisi memleketi bulunan Kayseri'nin Develi köyünden evli olduğu, Kadıköy'de *Kunduracı Vartan* adında babası ve Ohannes adında da kardeşi ve adı geçen Ohannes'in evli olup Kadıköy Pazar Caddesi'nde bir evde kiracı olarak ikamet etmektedir. Adı anılan Markiriyos Vartok'un kardeşi Ohannes'in Beyoğlu'nda Yenişehir'de tasarrufu altında bir hanesi olduğu tahakkukuna memur Polis Çavuş Kenan Efendi'nin ifadesinden anlaşılmış adı geçenin ikametgâhının aramasında dahi bir şey ortaya çıkmadığı gibi sabıka ve

¹⁷³ BOA, DH. TMIK. M. 65 /42/ 2/ 1. (*Develi Kaymakamlığının 4 Kasım 314 tarih ve 331 numaralı yazışma suretidir.*) 2 Cemazeyilevvel 1316/ 18 Eylül 1898.

¹⁷⁴ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 3/ 1. (*Posta ve Telgraf Bakanı Hasan Hüseyin tarafından 354 nolu İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu belgedir.*) 1 Cemazeyilahir 1316/ 17 Ekim 1898.

¹⁷⁵ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 4/ 1. (*Kayseri'ye Mutasarrıfı es-Seyyid Mehmed Nazım tarafından imzalı belgedir.*) 8 Recep 1316/ 22 Kasım 1898.

¹⁷⁶ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 5/ 1. (*Ankara Valisi Tevfik bin Abdullatif tarafından 350 numaralı İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu belgedir.*) 21 Recep 1316/ 5 Aralık 1898.

zarardan sanıklığı¹⁷⁷ bilinmediği adı geçen memurun tahkikat neticesi olay ifadesinden anlaşılmıştır.¹⁷⁸

Adı anılan kişi İstanbul'a ne vakit gelmiş ne işle meşgul burada kimleri olup emlağı kullanma hakkı var mıymış, fenalık ve hâdiseye katılımı ve başka suretle sabıkları daha önce mi imiş araştırma ve haber verme buyrulması *Üsküdar Polis Meclisi Başkanlığı*na talep edilmiştir. İncelemede *Kadıköy İskeleyeşinde Câmî-i Şerîfî* karşısında bir dükkânda kunduracılık eden Everekli Vartok Doğramacıyan ile oğlu Ohannes sivil memur vasıtasıyla incelenmiştir. İnceleme, Kadıköy Komiserliğine bildirilmiştir. Vartok Doğramacıyan, on beş yaşlarındaki oğlu Asador, Markiros ile birlikte bundan iki sene önce Kayseri'den gelerek Kadıköy çarşısında cami şerif karşısında adı geçen Vartok Doğramacıyan ve Asador ve diğer oğlu olup bundan dört sene önce İstanbul'a¹⁷⁹ gelmiş olan Ohannes ile birlikte kunduracılık yapmaktadırlar. Adı geçen tutuklu Markiros ise yine bunların dükkânı civarında ayakkabı imalatçısı *Kigork*'un dükkânında haftada elli kuruşla kunduracılık etmektedir. Bunların burada diğer akrabaları olmadığı, emlâk sahibi olmadıkları, yalnız Ohannes'in Kadıköy Pazar Caddesi'nde bir hanede kiracı ve evli olduğu Beyoğlu Yenişehir'i'nde beş odalı bir hanenin yarım hissesine sahip olduğu bilinmektedir.¹⁸⁰ Soruşturmanın içeriği ise şöyledir;

- Babanın ismi ve şöhreti nedir, kaç yaşındasın, doğum yeri ve ikâmetin neresidir, hangi devlet uyruğundan ve hangi mezheptensin?

- *İsmim Mardiros babamın ismi Vartan, şöhretime Doğramacıyan derler. Yirmi beş yaşındayım, Kayseri sancağı dâhilinde Everek kasabasında doğdum, Kadıköy'de hamam karşısında Feneseli Kunduracı Kademyan Kigork'un dükkânında kunduracılık kalfalığı ile meşgul olup adı geçen dükkânda geceleri kalırım. Osmanlı Devleti'nin Ermeni cemaatindenim.*

- Evli misiniz, aileniz halkı nerede ve kimlerden ibarettir?

- *Evet, evliyim ve Everek'te ailem vardır. Memlekette annem Homos ve eşim Turfanda'dan başka kimsem yoktur. İstanbul Kadıköy de cami şerif karşısında kunduracı babam Ohannes'in dükkânında çalışır, babam Vartan ile biraderim Ohannes İstanbul'dadırlar başka kimsem yoktur.*

¹⁷⁷ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 7/ 1. 19 Ramazan 1316/ 31 Ocak 1899.

¹⁷⁸ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 7/ 2. 21 Ramazan 1316/ 2 Şubat 1899.

¹⁷⁹ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 8/ 1. (*Emniyet Müdürlüğü, Teftiş Heyeti Numara: 1433 belgesidir.*).

¹⁸⁰ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 8/ 2. 22 Ramazan 1316/ 3 Şubat 1899.

- Hangi okulda ve kaç dil üzere eğitim gördün ve memleketinden ilk defa olarak ne vakit çıkıp nerelere gidip ne işle meşgul oldun?

- *Memleketim bulunan Everek ilçesinde Ermeni okulunda Türkçe ve Ermenice diller üzere eğitim görüp diploma almadım ve memlekette ilk defa olarak çıktığım 1888 senesinde idi. Doğruca İstanbul'a gelip Kadıköy'de kardeşim Ohannes ile babam Vartan'ın kunduracı dükkânında çalıştım.*

Markiros

- Çalıştığınız dükkânda senden başka daha kimler çalışıyor?

- *Adı geçen dükkânda benden başka bir de ustam Kigork çalışıyor başka kimse yoktur.*

- Sen, usta, baban ve biraderin şimdiye kadar kaç defa neden dolayı tutuklandınız ise söyleyiniz?

- *Ben hapis olmadım, ustam yanında altı aydan beri çalışıyorum. Ondan evvel babam ile birlikte çalışıyordum. Onun için ustamın sabıka hâlini bilmem. Bununla beraber babam ve kardeşim asla tutuklanmamıştır.*

- Sen ve baban ve kardeşinin nerelerde ve kimler ile haberleşmesi vardır?

- *Biz ailece yani ben, babam ve kardeşim memlekette bulunan validem ile haberleşiriz. Başka kimse ile haberleşmemiz yoktur.*

- Yabancı memleketlerde uzaktan ve yakından akraba ve yakınlarınızdan kimler vardır?

- *Babam ve annem benim Ohannes Markaryan adında bir dayım olduğunu ve yabancı memleketlerden birinde bulunmuş ise de nerede bulunduğunu bilmediklerini söylüyorlardı. Fakat ben dayım olacak Ohannes Markaryan'ı şahsen tanımam çok sene evvel gitmiş olduğunu ailemden işitiyor idim.*

- Bu Ohannes Markaryan şimdiye kadar ailenize mektup göndermiş ve nerede olduğunu bildirilmiş olacağı ve senin de bundan haberin olacağı doğaldır. Bu ciheti sessiz kalmanızda maksat nedir?

- Ben hiç dayımın mektup gönderdiğini bilmiyorum. Eğer aileme mektup göndermiş olsa benim de bilgimin olması lâzım gelir. Şimdi ben son¹⁸¹ defa olarak iki senedir İstanbul'da bulunurum. Memlekette bulunan anneme dayım mektup göndermiş ise

¹⁸¹ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 9/ 1. (Uzun boylu kara gözlü kara bıyıklı tahminen yirmi beş yaşında olduğunu beyan eden Kayseri yeli Vartan Doğramacıyan oğlu Mardiros'un tutanak altına alınan ifadesidir. Sahife 2) 20 Ramazan 1316/ 1 Şubat 1899.

bilememem normaldir. Ben zaten memlekette ailem ile ayrıca ikamet eder idim ve annem dayımdan mektup aldığına dair bana bir şey yazmamıştır.

- Dayın evvelce nerede papaz olmuş ve hangi mektepte bulunur imiş ve nereden kaç sene evvel gitmiş olduğundan bilgin var mıdır?

- Bu konuyu bilmiyorum.

- Senin dükkânın arandı evraka göre bir şey görülmedi, haberleşmene dair olan mektubu ne yaparsınız?

- Memleketten gelen mektupları okuduktan sonra yırtıp atarım.

- Bu kere dayın Markaryan tarafından annene bir mektup gönderilmiş ve mektubun anlamından adı geçen Markaryan sizin ile daima haberleştiği tespit edilmiş bundan habersiz olduğunuzu söylediniz, kötü fikre hizmet etmek olduğunuzu ispat etmiş olursunuz?

- Benim anneme mektup geldiğinden bilgin yoktur, ailede hiç kimse dayımın mektup gönderdiğini söylememiştir.

- Memlekette Maryam Ayrancıyan kimdir? İşte sorulan mektup Markaryan imzasıyla Everek'te Markaryos Vartok Doğramacıyan hanesine gelmiş. Şu halde senin ve babanın size gelmiş olduğu anlaşılıyor. Artık sessiz kalmanıza gerek yoktur, bunun doğrusunu söyleyiniz.

- Meryem Ayrancıyan ve benim büyük annemdir.

- Ben şahsen dayımı tanımıyorum ve mektup geldiğine dair bilgin yoktur.

- Sen ve senden büyük olan biraderin dayın Markaryan'ı şahsen tanımadığınızı ve şimdiye kadar da haberleşmediğinizi söylüyorsun. Şu hâlde Markaryan da sizi tanımaması ve isminizi bilmemesi lazım geldiği halde yolda senin ismine mektup göndermesine nazaran sen Markaryan'ı iyice şahsen tanıyor ve senin de olduğunu biliyor ve daima haberleştiğin anlaşılıyor, bunda doğruları söyleyiniz?

- Benim bu mektup meselesinden kesinlikle haberim yoktur, babama ve kardeşime de sorabilirsiniz.

- Bu konuşmadığın mektup anlamından sen ve babanın kötü düşünceye hizmet ettiğiniz anlaşılıyor. Mademki evlisiniz padişah mülkünde doğrudan geçimi temin etme arzusundasınız hakikate, sadakate ve samimiyete hizmet edip o hâle pişman olduğunuzu ispat etmekle rahata eresiniz?

- Yeminle bu Markaryan nerededir bilmem ve sorulan mektuptan asla haberim yoktur. Ben aile sahibiyim ihanet etmedim ve etmem işte doğrusu hakikat bundan ibarettir.

- İfadenizin doğru olduğunu imza eder misiniz?
- Evet ederim.¹⁸²

Vartok (Baba)

- Bağlı olduğunuz devlet ve mezhebin nedir, senin ve babanın ismine ve şöhretinize ne derler, doğum yerin ve ikamet yerin neresidir, kaç yaşındasın, mezhebin nedir, ne işle meşgulsünüz?

- *Osmanlı Devleti uyruğundanım, Ermeni milletindenim. İsmim Vartok babamın ismi de Avak'dır. Şöhretimize Doğramacıyan derler. Aslen Kayseri'nin Everek karyesi halkıdanız. Altmış üç yaşındayım memlekette evliyim, Kadıköy'de kunduracılık ederim.*

- Ailen kimlerden ibarettir nerelerde bulunurlar?

- *İstanbul Kadıköy'de kunduracılık ile meşgul Mardiros ve Ohannes adlarında iki oğlum vardır başka kimsem yoktur. Memlekette yalnız ailem Homosn adında bir eşim vardır. Başka oraca akrabam yoktur. Yabancı memleketlerde dahi başka akrabam yoktur.*

- Memleketten ilk defa ne vakit çıkıp ne işle meşgul oldun ve nerelerde bulundun?

- *Memleketten çıkalı yirmi beş sene ediyor. Fakat gidip gelirim. Son defa olmak üzere iki sene önce İstanbul'a gelip, Kadıköy'de oğlum Ohannes'in cami şerif karşısında kunduracılık dükkânında kunduracılık ederim ve adı geçen yerde geceleri konaklarım şimdiye kadar kunduracılık ile meşgul oldum.*

- Çalıştığınız dükkânda senden başka kimler daha çalışıyor?

- *Ben zaten gezen kundura dikicisiyim. Şimdi mevsim kış olduğu münasebetiyle oğlumun dükkânında çalışıyorum adı geçen dükkânda ise başka kimse yoktur.*

- Sen oğulların şimdiye kadar ve kaç defa neden dolayı hapis ve tutuklandınız ise söyleyiniz?

- *Ben ve oğullarım şimdiye kadar asla hapis olmadık ve gözüaltına alınmadık.*

- Yabancı memleketlerde uzaktan yakından akraba ve yakınlarınızdan kimler vardır?

- *Yabancı memleketlerde bulunan ve benim zevcimin biraderi bulunan Ohannes adında birisi yabancı memlekette ise de nerede ve ne tarafta bulunduğunu bilmiyorum.*

- Bu Ohannes ne vakit memleketten çıkıp evvelce nereye gidip ne iş ile meşgûl ve şimdi nerde bulunup ne işle uğraşıyor?

¹⁸² BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 9/ 2. (Sahife 3/4)

- Adı geçen Ohannes on iki yaşında bulunduğu esnada memleketten çıkarak İstanbul'a geldi Parmakkapı'da kunduracılık ederdi. Fakat kimin yanında olduğunu bilmiyorum ve dört sene sonra hizmeti bırakıp Kudüs-i Şerif'e gidip orada bir müddet kalarak papazlık sınıfına dâhil oldu ve sonra İstanbul'dan Ermeni Patrikhanesi'ne geldi ise de kaç sene evvel geldiğinden bilgim yoktur. İstanbul'dan nereye gittiğini de bilmiyorum. Papazlık ismi de Heron Rahip oldu.¹⁸³

Ohannes

- Uyruk, mezhep, millet, ismin, babanın ve şöhretin nedir? İkamet adresin ve doğum yerin neresidir, kaç yaşındasın, mezhebin ne iş ile meşgul bulunduğun?

- Osmanlı Devleti uyruğundanım Ermeni cemaatindenim, ismim Ohannes babamım ismi Vartok'dur şöhretim Doğramacıyan derler. Aslen Kayseri'nin Everek köyündenim. Otuz yaşındayım, Kadıköy'de cami şerif karşısında Pazaryolu'nda Donkyan Agob Efendi'nin dükkânında kunduracılık ederim. Evliyim. Adı geçen yerde Camcı Ahmed'in-kayın babamın- evinde kiracı olarak ikâmet edip kunduracılık ederim.

- Aileniz kimlerden ibarettir ve nerelerde bulunur?

- Babam ve kardeşim Mardiros'tan başka İstanbul'da kimsem yoktur. Onlar da Kadıköy'de kunduracılık ile meşguldürler. Ailem buradadır. Memlekette annem Homosileydik. Anneme Annata'bir ederiz asıl ismini bilmiyorum.

- Memleketten ne vakit çıkıp nerelere gittin ne işle meşgul oldun ve nerelerde bulundun?

- Dört sene önce memleketten çıkıp doğruca ve yalnızca İstanbul'a Kadıköy'e geldim ve Pazaryolu'nda Biletçi Hakkı Efendi'nin dükkânında kunduracılıkla meşgul oldum ve bir sene beş ay oluyor ailemi yanıma çağırdım.

- Sen, baban ve diğer kardeşin Mardiros şimdiye kadar kaç defa ve neden dolayı hapis oldunuz ve gözaltına alındıysa beyan ediniz?

- Ben, babam ve kardeşim Mardiros şimdiye kadar asla hapis olmadık ve gözaltına alınmadık.

- Yabancı memlekette uzaktan yakından akraba ve yakınınızdan kimlerin vardır?

- Yabancı memlekette büyük validemin oğlu Ohannes Markaryan namında birisi Kudüs-i Şerif'e papaz olmak üzere İstanbul'a Ermeni Patrikhanesi'ne geldi ve orada papaz olup nereye gittiğinden ve şimdi nerede bulunduğundan asla haberim yoktur.

¹⁸³ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 9/ 3. (Orta boylu, hafif kır saçlı, kara gözlü, uzun boylu altmış üç yaşında olup aslen Kayseri'nin Everek köyü halkından Avak Doğramacıyan oğlu Vartan Vartok'un tutanak altına alınan ifadesidir.) 23 Ramazan 1316/ 4 Şubat 1899.

- Bu Ohannes Markaryan ne vakit memlekette çıkıp nerelere gitmiş ve ne işlerle meşgul olup şimdi nerde bulunuyor?

- *Adı geçen, rahip olduğu sırada ismini değiştirip Hat adı verildi. Şimdi rahip Hat Markaryan'la aynıdır.*

- Bu ifade ettikleriniz Ohannes Hat Rahip Markaryan senin ve babanın Vartok ve biraderin Mardiros ile şimdiye kadar hiçbir haberleşmeniz var mıdır?

- *Adı geçenle şimdiye kadar asla mektup yazıp haberleşmedim. Zaten adı geçen burada bulunduğu esnada aramız açık idi.*¹⁸⁴

- Sen veyahut kardeşin Markiriyos adı geçen Ohannes Rahip Hat Markaryan şahsı tanıyor musunuz?

- *Ben şahsen ve eşkâlen adı geçen tanıyorum. Adı geçen orta boylu şişmanca sakallıdır. Tahminen kırk yaşındadır. Fakat Markiriyos adı geçeni tanımaz zira görmemiştir.*

- Merhum Rahip Hat Markaryan sizin isimlerinizi bilir mi?

- *Merhum Rahip bizim isimlerimizi biliyor ve bizi tanıyor zannederim.*

- Bu Ohannes Markaryan baban ile biraderin adlarına bir mektup göndermiş şu hâlde sizin ile yazışması olduğu anlaşılıyor. Haberleşmedik diyerek inkâr etmenize maksat nedir?

- *Benim babam ve küçük biraderim İstanbul'da bulunduklarını Markaryan bilir. İstanbul'a mektup göndermedi. Memlekete mektup göndermesindeki maksadı bilmem ihtimal babamın meşhur ismi ve tanınmasıyla validesine vermek üzere yazılmış olabilir.*

- Bu mektupta görülen bir fıkrada sen ve babanın ve küçük kardeşin kötülüğe hizmet ettiğiniz anlaşılıyor susmanız sağlıklı değildir hakikate hizmet ediniz?

- *İşte size uygun beyan ediyorum öyle münasebetsiz mektup göndermesinden asla haberim yoktur. Ben ve ailem öyle kötülüklerde kimseler değiliz öyle fena bir şey yazmış ise Allah belâsını versin.*¹⁸⁵

Tutuklama Müdüriyetine:

¹⁸⁴ BOA, DH. TMİK. M. 65/ 42/ 9/ 5. (Uzun boylu karakaşlı Matruş Tahralı uzun boylu kara gözlü otuz yaşında aslen Kayseri Everek köyünden olduğunu beyan eden Vartok Doğramacıyan oğlu Ohannes'in tutanak altına alınan ifadesidir.)

¹⁸⁵ BOA, DH. TMİK. M. 65/ 42/ 9/ 6. (Uzun boylu karakaşlı Matruş Tahralı uzun boylu kara gözlü otuz yaşında aslen Kayseri Everek köyünden olduğunu beyan eden Vartok Doğramacıyan oğlu Ohannes'in tutanak altına alınan ifadesidir.)

Bir durumdan dolayı adı geçen Everekli Vartan namı diğer Vartok Doğramacıyan ve oğlu Ohannes ve Markiryos'un adı geçen ve mahkûm, ol sabıklarının beyanı ekte müzekkeredir. Adı geçenlerin sabıka kayıtlarına ulaşılmadığı belirtilmiştir.¹⁸⁶

Newyork'tan Kayseri sancağında Everek'de Markiryos Vartok Doğramacıyan hanesine gönderilip ele geçirilen mektubun iadesiyle soruşturma yapılması kuvvetli bir şekilde vasiyetlerin yapılmasıdır. Neticesinin basına dair öne geçen yazıya cevaben Ankara Valiliğinden alınan araştırma ve ilişik yazılar ekleriyle birlikte mektup sahibinin kardeşi olup, Kadıköy'ünde kunduracılık etmekte olan Markiryos Vartok Doğramacıyan'ın bu iş hakkında cevabına lüzum gösterilmesine nazaran gereken durumun yapılması 29 Ocak 1899 tarihli ve 1309 numaralı bakanlık tezkeresinde yazıda buyrulmuştur. Havale olduğu zaman adı geçen mektubun gönderenin kardeşi olup Kadıköy'de kunduracılık eden Markiryos Vartok Doğramacıyan ile biraderi Ohannes ve babası Vartok'un adı geçen köyde ikamet etmekte oldukları anlaşılarak evlerinde yapılan arama evrakına dair bir şey ortaya çıkmamasıyla kendileri davet ve cevap olunmuştur. Adı geçenin *Avak*, Doğramacıyan oğlu Vartok Kayseri sancağının Everek kasabası ahalisinden ve Osmanlı Devleti uyruğundan Ermeni cemaatinden olup memleketine gidip gelmek suretiyle yirmi beş seneden beri İstanbul'da bulunmaktadır. Halen Kadıköy'de evli oğlu Ohannes ile birlikte kunduracılık etmekte olduğunu ve anılan yerde Kunduracı Kigork'un dükkânında kunduracı kalfalığı yapmaktadır. *Madıros namı diğer Markiryos adında diğer oğlu*, memleketinde eşi, kayın validesi ve kayın validesinin Ohannes Markaryan adında bir de oğlu olduğu bilemediğini belirtmiştir. Şimdiye kadar kendisine ve ailesinden hiçbirine mektup göndermediği gibi, kendisiyle oğlu Markiryos vasıtasıyla kayın validesine yazılı mektuptan haberi olmadığını, kendisiyle oğulları hiçbir suçla suçlanmadığı, gözaltına alınmadığını beyan etmiştir. Oğlu Markiryos ve Ohannes anılan ifadesini onayladığı adı geçen rahibin nerede olduğunu ve memlekete mektup gelmesinden asla haberinin olmadığını beyan etmiştir. Adı geçen *Vartok*, İstanbul'a gidip gelmek suretiyle hayli sene Kadıköy'de kunduracılık ile meşgul olmuştur. Oğlu Ohannes, dört sene önce gelerek babasıyla birlikte kunduracılıkla meşgul olmuştur. Adı geçen yerde Pazar Caddesi'nde bir hanede kirada ve evli ikamet ederek Beyoğlu'nda Yenışehir'de bir uygun evin yarım hissesine sahip olduğunu belirtmiştir. Markiryos da iki sene evvel gelerek Kigork adında birinin dükkânında kunduracılıkla uğraştığı anlaşılmıştır.

¹⁸⁶ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 10/ 1. (*Emniyet Müdürlüğü, Soruşturma Heyeti 1433 numaralı Tutuklama Müdüriyetine gönderdiği belgedir.*) 24 Ramazan 1316/ 5 Şubat 1899.

Bu üç kişinin incelenmesi sonrası Ermeni isyancılarından olduğu anlaşılmıştır. Adı geçen *Vartok*, oğlu *Markiryos* ve *Ohannes*’in rahiple haberleşmelerinin kanuna aykırı şekilde yapıldığı tespit edilmiştir. Hapis cezalarının devam edilmesine ve İstanbul ve Develi’deki aile ve akrabalarının göz hapsinde tutulması kararlaştırılmıştır. Bu kişilere gelecek mektupların detaylı incelenmesi ve rahibin İstanbul ile bağlantısının ortaya çıkartılması istenmiştir. Tahkikat raporunun Posta ve Telgraf Bakanlığıyla Kayseri ve Üsküdar Mutasarrıflığına yazılması talep edilmiştir.¹⁸⁷

5.2.2. İkinci Develi Ermeni olayları, etkileri ve alınan önlemler

1905 yılı ikinci Ermeni olaylarının kendini gösterdiği bir dönemdir. Develi’nin Everek semtinin Kilise Mahallesi’nde Ermeni cemaatinden *Hacı Rehde* ve *Serupi* isimli iki Ermeni, çarşıdaki Ermenilere, “*cuma günü bir olayın olacağını bundan dolayı Ermeni esnaflara dükkânlarını kapatmaları gerektiğini duyurmuşlar*” ve buna ikna olan Ermeniler dükkânlarını kapatıp evlerine gitmişlerdir. Gerekli tedbirler alındıktan sonra dükkânlar açılmıştır. Özellikle bu kapama olayının *Madam Serupi* tarafından tertiplendiği Develi Kaymakamlığından Kayseri Mutasarrıflığına bildirilmiştir. Bu konunun ayrıntılı incelenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için *Sancak Genel Müdür Yardımcısı* görevlendirilmiştir. Ayrıca bölgeye Kayseri Fırka Komutanlığından seyyar bir müfreze gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Komutanlık gerek gördüğü takdirde Develi ve köylerinde sıkı tedbirlerin alınması gerektiğini belirtmiştir.¹⁸⁸ Tahkikat için ayrıca savcı yardımcısı görevlendirildiği, Savcının Develi’ye vardığı, incelemelere başlandığı, emniyetin sağlandığını Develi Kaymakamlığınca belirtmiştir.¹⁸⁹ Gerekli tahkikat ayrıca Kayseri Mutasarrıflığına da bildirilmiştir.¹⁹⁰ Bu inceleme raporunda asılsız haberin *Madam Serupi* önderliğinde, *Hacı Rehde* ve *Fırıncı Agob* kızı *Manam* aracılığıyla çarşıda yayılarak dükkânların kapatıldığı anlaşılmıştır. İsyancı bu kişiler yakalanıp adliyeye sevk edilmiştir.¹⁹¹ 9 Eylül 1905 tarihli tahkikat evrakında olayı çıkartanların sadece *Serupi* ve

¹⁸⁷ BOA, DH. TMIK. M. 65/ 42/ 11/ 1. (Emniyet Bakanı, Emniyet Müdürlüğü Yazı İşleri Kalemi 1254 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.) 7 Şevval 1316/ 18 Şubat 1899.

¹⁸⁸ BOA, DH. TMIK. M. 205/ 44/ 1/ 1. (Ankara valisi Cevad tarafından Dış İşleri Bakanlığına gönderilen telgraf namedir.); BOA, DH. ŞFR. 353/ 64/ 1/ 1. (Ankara Valisi Cevad Beyin 15262 nolu Dâhiliye Nezareti Celilesi’ne çekmiş olduğu telgraf namedir.) 7 Recep 1323/ 9 Eylül 1905.

¹⁸⁹ BOA, Y. PRK. UM. 77/ 6/ 1/ 1. (Ankara Valisi Cevad tarafından Başyazıcılığa Ankara Valiliğinden çekilen şifredir. 27 Ağustos 321 tarihli acil telgrafına ektir.) 11 Recep 1323/ 11 Eylül 1905.

¹⁹⁰ BOA, DH. ŞFR. 353/ 92/ 1/ 2. (Ankara Valisi Cevad Beyin 15802 nolu Dâhiliye Nezareti Celilesi’ne çekmiş olduğu telgraf namedir.) 11 Recep 1323/ 11 Eylül 1905.

¹⁹¹ BOA, DH. ŞFR. 353/ 121/ 1/ 1. (Ankara Valisi Cevad Beyin 16132 nolu Dâhiliye Nezareti Celilesi’ne çekmiş olduğu telgraf namedir.) 15 Recep 1323/ 15 Eylül 1905.

Hacı Rehde olmadığı anlaşılmış, bunların yanındaki kişilerin de sorumlu olduğu, yakalanmaları için çalışma başlatılacağı belirtilmiştir. Ayrıca böyle olayların olmaması için Ermenilerin ruhani başkanları aracılığı ile gerekli nasihatlerin verilmesi de istenmiştir.¹⁹² Bu raporda ayrıca *Serupi* önderliğindeki olayın çıkışı şu şekilde açıklanmıştır: *Hacı Rehde*'nin eşi tarafından cuma namazından sonra “*Müslümanlar, Ermenileri kesecekler.*” diye çarşıya asılsız haber yayıldığı, dükkânların kapatıldığı belirtilmiş olup bu olay hem Ankara Valiliğine hem de Tesrî-i Muâmelât Komisyonu ifadesiyle birlikte Sadrazam’a sunulmuştur.¹⁹³ Ankara Valiliği olayın derinlemesine incelenmesini ve neticenin acilen bildirilmesini istemiştir.¹⁹⁴

İnceleme tamamlandıktan sonra olayın ayrıntılı raporu Ankara Valiliğine sunulmuştur. Bu raporda; *Madam Serupi*, *Hacı Rehde*, Rehde eşi *Toti* ve Fırınca Agob kızı *Manam* olayı başlatan kişiler olarak belirlenmiştir. Olayın geçtiği mahallede yüz kadar dükkânın bulunduğu bunların yirmi beşinin sabah kapalı olduğu, bu kapalı olan yirmi beş dükkânın sergi nedeniyle kapalı olduğu bildirilmiştir. Olay sırasında kapanan dükkân sayısı ise on dokuzdur. Olayın *Madam Serupi* önderliğinde *Hacı Rehde*’nin talimatı ile yapıldığı belgelerle sabittir. İşbu meselede Fırıncı Agob kızı *Manam*’ın aracı edilmesi de *Agob*’un bulunduğu mevki ile ailece Müslümanlara olan münasebeti ve bakış açısı dikkate alınarak onlar tarafından bir yarar elde edeceği etkisinin maksada ulaşmaya yettiği sonucuna varılmıştır. *Hacı Rehde*’nin İzmir’de bulunan kardeşi ve oğlunun da adı geçen olaya irtibat ve münasebeti olması düşüncesinin kuvvetli olması sebebiyle İzmir’de bulunan kişilerin durumları Aydın Valiliğinden sorulmuştur. Yapılan mahkemede adı geçenler hakkında detaylı bir araştırma yapılması kararı çıkmış, bu karar sancak mutasarrıflığına yazılmıştır.¹⁹⁵ Tahkikat genişletildikçe *Hacı Rehde* oğlu *İkanoş*, eşi *Fındıkoğlu Hacı Karabet* ve *Bakırcı Abraham*’ın da işin içinde oldukları anlaşılmıştır. Çarşıdaki halktan bazılarını kandırdıkları ve bu söylentiden dolayı bazı kimselerin heyecanlanarak dükkânlarını kapattıkları doğrulandığından Osmanlı Devleti ceza

¹⁹² BOA, DH. TMIK. M. 205/ 44/ 2/ 2. (*Tesrî-i Mu’amelât Komisyonu’nun Telgraf Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 1273 Ankara Valiliğine gönderilen belgedir.*) 21 Recep 1323/ 21 Eylül 1905.

¹⁹³ BOA, DH. TMIK. M. 205/ 44/ 3/ 2. (*Tesrî-i Mu’amelât Komisyonu’nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 1612, 1617, 1588 Sadrazama gönderilen belgedir.*) 26 Recep 1323/ 26 Eylül 1905.

¹⁹⁴ BOA, DH. TMIK. M. 205/ 44/ 4/ 1. (*Sadrazam Ferid tarafından 2175 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.*) (26 Recep 323 tarihli ve 2997 numaralı devlet tezkeresine cevaptır.) 28 Recep 1323/ 28 Eylül 1905.

¹⁹⁵ BOA, DH. TMIK. M. 205/ 44/ 6/ 1. (*Ankara Valisi Mehmed Cevad tarafından 193 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.*) (*Develi’de bir hâdise çıkacağı hakkında ortaya çıkan söylenti üzerine yayılan olay 31 Ağustos 321 tarihli şifreli telgrafında arz olunmuştur.*) 20 Recep 1323/ 20 Eylül 1905.

kanununun 66. maddesinin son fıkrasına göre cinayetle yargılanmalarına karar verilmesi talep edilmiştir. Yapılan resmî işlemler evrak yardımcılığı biriminden Develi Başlangıç Mahkemesi Başkanlığına gönderilmiştir.¹⁹⁶ Bu raporun bir nüshası Ankara Valiliğine,¹⁹⁷ bir nüshası da Tesrî'-i Muâmelât Komisyonuna gönderilmiştir.¹⁹⁸

Madam Serupi hakkında ayrıca Develi Kaymakamlığı ve polis tarafından inceleme yapılması istenmiştir. Bu inceleme sonrası *Madam Serupi*, *Fırıncı Agob* kızı *Manam*, *Hacı Rehde* eşi *Hatun Dudu* ile oğlu *Hunkanos*, *Manam*'ın babasını *Agob*'un babasının dükkânında gören görgü şahidi dinlenmiştir.

Şahit Develili *Nâib Halil Fevzi Efendi*, cuma namazından önce *Fırıncı Agob*'un dükkânına yemek yemek üzere vardığını belirtmiştir. Bu sırada *Serupi* ve kızın heyecanla dükkâna geldiğini, acilen dükkânın kapatılması gerektiğini olayların çıkacağını söylemiştir. Dışarıya kendisi çıktığında ise çoğu dükkânın kapalı olduğunu görmüş ve durumu Kaymakamlığa bildirmiştir. Daha sonra *Agob*'un dükkânını kapattıktan sonra evine gittiği, kapısının önünde bulgur yıkamakla meşgul bir kadın *Manam* ile *Serupi* ve diğer birkaç kadının konuşmakta olduklarını belirtmiştir. Ayrıca bu konuşmayı kendi aralarında Ermenice yaptıkları için konuşmayı tam anlayamadığı fakat *Madam Serupi*'nin sokaktaki bütün kadınlara da telkinde bulunarak bir olay çıkarmaya çalıştığını fark ettiğini belirtmiştir. *Madam Serupi*'yi hem dükkânda gördüğünü hem halkı galeyana getirdiğini söylemiştir. *Halil Fevzi Efendi* dükkânını ilk kimin kapattığını göremediğini fakat dükkânların çarşının çeşme tarafından kapanmaya başladığını, *Madam Serupi*'nin çeşme tarafında bulunduğunu, ayrıca yanında *Serupi*'nin oğlu *Meziton*'unda olduğunu söylemiştir. *Meziton*'un yanında *Hacı Rehde*'nin oğlu *Hunkanos*'u da gördüğünü belirtmiştir. Bunları gördüğü sırada çarşıda bir ses işittiğini ama kimin söylediğini bilmediğini bağırılan seste, dükkânların hemen kapatılıp herkesin eve gitmesinin söylendiğini ifade etmiştir. İsmi geçen çarşı esnafından dükkânlarının açık olduğu yazılan *Celâoğlu Arif* ve *Molla Osmanoğlu Ahmed*, ifadelerinde ortalıkta hiçbir sebep ve bahane olmadığını belirtmiştir. Ayrıca *Agob*'un komşusu olan *Toros* adlı kişinin de olaya dâhil

¹⁹⁶ BOA, DH. TMIK. M. 205/ 44/ 7/ 2. (Tesrî'-i Mu'amelât Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 1698, 2118 Sadrazama gönderilen belgedir.) (13 Eylül 321 tarihli tezkereye ektir.) 7 Şevval 1323/ 5 Aralık 1905.

¹⁹⁷ BOA, DH. TMIK. M. 206/ 68/ 1/ 1-2. (Vali Cevad tarafından İçişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.) 23 Recep 1323/ 23 Eylül 1905.

¹⁹⁸ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 55/ 2/ 1. (Bâb-ı Ali, İç İşler Dairesi, Tesrî'-i Mu'amelât ve Islahat Komisyonu Sayı: 3839 nolu Sadrazam Hazretlerine gönderilen belgedir.) (13 Eylül 321 tarihli acil telgrafına ektir.) 7 Şevval 1323/ 5 Aralık 1905; BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 55/ 3/ 1. (Ankara Vilâyeti, Mektûbî Kalemî Sayı: 225 nolu İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.) (7 Eylül 321 tarih ve 193 numaralı âcizane arzına ektir.) 29 Şaban 1323/ 29 Ekim 1905.

olduğu anlaşılmıştır. Olay sırasında dışarı çıktığına *Serupi*'nin *Fırıncı Agob*'un damından: *Dükkânları kapayın!* diye bağırmakta olduğunu işittiğini söylemiştir. *Serupi*, *Hacı Serkiz*'e de uyarıda bulunmuştu. *Serupi*'nin dükkânların kapanmasında en etkili kişi olduğu köşe başında olanları izlediğini görmüştür.¹⁹⁹

Fırıncı Agob'un hanesiyle çarşının yakınlığı keşif ve kontrol edildiğinde Agob'un hanesi ve bitişiğinde bulunan fırını çarşıya yirmi adım kadar mesafede ve çarşıya birleşen cadde üzerinde olduğu görülmüş, olay kişisi hakkında gizli ve açık tahkikat genişletilerek ve derinleştirilerek mevcut sebeplerin haricinde incelenmesi istenmiştir. Dükkânları kapatma ve halkı birbirine düşürmekten dolayı yukarıda ismi geçenler hakkında yargılamanın devam edilmesi talep edilmiştir.²⁰⁰

Tahkikatı tamamlayan savcı yardımcısı, incelemelerini tamamlayıp emniyetin sağlandığını, askerler sayesinde ilçenin her yerinde güvenliğin oluşturulduğunu 11 Eylül 1905 tarihinde Kayseri Mutasarrıflığına bildirmiştir.²⁰¹ 12 Eylül 1905'te Develi Kaymakamlığından savcı yardımcısına bir telgraf ulaşmıştır. Bu telgrafta ayaklanmaya katılan *Madam Serupi*'nin İstanbul'daki adamlarından on beş gün önce bir mektup gelmiş olup mektubun incelenmesini istemiştir. Bu mektubun şifreli olduğu düşünülmüş, araştırılması istenmiştir. Mektup, "*poliçenizi ödeyelim mi ve sıhhatinizi bildiriniz*" tarzında bir içeriğe sahiptir. Bu mektup adliyeye de gönderilmiştir. *Madam Serupi* ve İstanbul'daki adamlarının ilişkilerinin ivedi bir şekilde incelenmesi istenilmiştir. Bundan sonra oluşabilecek olaylara karşı tedbirlerin ayrıca alınması gerektiği belirtilmiştir.²⁰² Bu olay ayrıca Kayseri Mutasarrıflığına da bildirilmiştir.²⁰³ İnceleme sonrası mektubun İstanbul'dan *Altıparmakyan Hanı*'nda *Açukyan* imzası ile geldiği anlaşılmış olup olumsuz içeriğe ulaşılamamıştır.²⁰⁴

¹⁹⁹ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 55/ 4/ 2.

²⁰⁰ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 55/ 6/ 1. (*Bâb-ı Ali, İçişler Dairesi, Tesrî-i Mu'amelât ve Islahat Komisyonu Sayı: 2997 nolu Sadrazam Hazretleri Makamına gönderdiği belgedir.*) 26 Recep 1323/ 26 Eylül 1905.

²⁰¹ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 55/ 7/ 1. (*Ankara Valisi Cevad tarafından Bâb-ı Âlî, İçişleri Dairesi Mektûbî Kalemine gelen şifreli belgedir.*) (27 Ağustos 321 tarihli acil telgrafına ektir.) 11 Recep 1323/ 11 Eylül 1905.

²⁰² BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 55/ 8/ 1. (*Bâb-ı Ali, İçişler Dairesi Mektûbî Kaleminin Ankara Valiliğinden alınan şifreli belgesidir.*) 13 Recep 1323/ 13 Eylül 1905.

²⁰³ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 55/ 9/ 1. 15 Recep 1323/ 15 Eylül 1905.

²⁰⁴ BOA, DH. TMIK. M. 206/ 68/ 2/ 2. (*Tesrî-i Mu'amelât Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir.*) 2 Şaban 1323/ 2 Ekim 1905; BOA, DH. TMIK. M. 206/ 68/ 3/ 1. (*Emniyet Müdürlüğü Yazı İşleri Kalemi Numara: 581, İçişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.*) (19 Eylül 321 tarihli ve 797 numaralı sadrazam tezkeresi cevabıdır.) 10 Ramazan 1323/ 8 Kasım 1905; BOA, DH. TMIK. M. 206/ 68/ 4/ 2. (*Tesrî-i Mu'amelât Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 2170*) (10 Eylül 321 tarihli telgrafa cevaptır.) 23 Şevval 1323/ 20 Aralık 1905.

Kayseri Savcı Yardımcısı *Remzi Bey*, Develi Kazası Polis Komiseri *Ahmed Bey* ve Sorgu Hâkimi Yardımcısı *Mehmed Bey* tarafından oluşturulan mütalaa 1 Ekim 1916 tarihinde tamamlanmış, *Madam Serupi* ve arkadaşlarının *Kayseri Divanı Harbi Örfisi*'nde yargılanmalarına başlanmıştır. Özerk ve bağımsız bir Ermenistan kurmak maksadıyla ateşli ve patlayıcı madde ile martın ve mavzer (tüfek) birçok harp silahı toplama, hazır etme, saklama ve silah yapımı suretiyle tertibata ve ihtilal tedbirlerine başlamak gibi isnatlara/suçlara teşebbüs ettikleri mahkemece onaylanmıştır.²⁰⁵ Ayrıca bu şahsın, *Taşnak* ve *Hınçak* Komitesi'nde aktif bir kişi olduğu bilinmektedir. Savcı raporunda *Madam Serupi*'nin olayı tertiplediği kesinleşmiş olup Mülkiye Cezâ Padişahlık Kanunu'nun 54. maddesi ekine göre tutuklanma tarihlerinden itibaren on beşer sene kalede hapsedilmelerine karar verilmiştir. Karar *Madam Serupi*'nin yüzüne karşı söylenmiş olup kararın uygulanmasından Savunma Bakanı sorumlu tutulmuştur.²⁰⁶

5.2.3. Üçüncü Develi Ermeni olayları, etkileri ve alınan önlemler

Bu dönemde Ermeniler ayaklanma girişimlerinde farklı bir strateji izlemiştir. Bu strateji bomba üzerinden yapılmaktadır. Develi de ilk bomba çalışma olayı 1912 Mayıs'ın yirmi dördünde gerçekleşmiştir. Şemsiyan Ohannes adlı Ermeni Kilise mahallesindeki evinde bomba imal etmeye başlamış ve ilk infilak burada meydana gelmiştir. Bu olaydan sağ kurtulan Şemsiyan Ohannes ailesi ile birlikte Develi dağındaki eğlencelerinde elinde patlamış ve hayatını kaybetmiştir. Bu olayın meydana gelmesi Develi'de bomba yapımının başlangıç sürecini oluşturmuş oldu.²⁰⁷

1915 yılı Develi ayaklanmalarının en kanlı dönemidir. Bu dönemde Ermeniler, Osmanlının savaşa girmesini fırsat bilerek bomba yapımı işlerine artırarak en kanlı sahnelerde yer almışlardır. Bomba yapmaktaki amaçları Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilmesi durumunda Develi'de Ermeni Prensliği kurmaktır.²⁰⁸ Ayrıca Komiteler de Develi'de oldukça yoğun faaliyet göstermiştir. Bu Komiteler, Develi'den yönetilmiş ve yöneticileri de yurt dışında eğitim almış kişilerdir. *Hınçak Komitesi* Eylül 1908'de Everek'te şubesini açmıştı. Bu komitede *David Sultanyan*, *Serkis Torosyan*, *Azad Vostanik*

²⁰⁵ BOA, İ. DÜİT. 173/ 27/ 1/ 1. (Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 8/1020 nolu Başkumandan Vekili ve Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.) 3 Zilhicce 1334/ 1 Ekim 1916.

²⁰⁶ BOA, İ. DÜİT. 173/ 27/ 2/ 1. (Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 1749 nolu Padişah Emri olup Mehmed Reşad, Sadrazam Mehmed Said, Başkumandan Vekili Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.)

²⁰⁷ Süme, s. 3.

²⁰⁸ Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:142, İstanbul, 2016, s.30.

(Dişçi Melkon) görevlendirilmiştir. Everek'te kuyumcu *Hacı Ohannes*, *Bakırcı Karabet* ve kardeşi *Leon* bomba yaparak komite şubelerine göndermişlerdir. Ayrıca ABD'de bulunan Develi'li Ermeniler; dernekler kurarak Develi'ye para, mal, silah ve cephane göndermişlerdir. Hatta bu dernekte yetişen *Kigork Elekçiyen* bomba yapımını öğrenerek Develi'ye gelmiştir. Gelirken bomba yapımını Fransızca, Rusça, Ermenice harflerle şifreleyerek Develi'ye ulaştırırdı. Ayrıca *Mihran Küçükyan*, *Avadis*, *Bıçakçı Manuk*, *Fabrikatör Agop*, *Kayserili Mazin*, *Seruphi Kelecyen*, *Takuşyan Karabet*, *Hacı Minasyan Asador*, *Derserkizyan Asdik*, *Eyibeli Bakırcı Karnik Şemşyan*, Pala oğlu *Dikran*, Dönek oğlu *Hacı*, *Bafoncu Misak* ve *Şemşyan* Develi'de bomba yapımında bulunan Ermenilerdir. Bir diğer etkili olan cemiyet ise *Nubar Cemiyeti*'dir. Melkon Asador tarafından *Fenese*, *Everek* ve *Çomaklı*'da şubelerini açmıştır. Her iki cemiyet de Develi'yi bomba yapımında bir merkez olarak kullanmışlardır.²⁰⁹

Develi Kaymakamlığı'ndan 12 Şubat 1915 tarihli İçişleri Bakanlığına gönderilen belgede; ilçe merkezindeki Su Mahallesi'nde oturan Amerika'dan beş ay önce dönen otuz yaşlarında Ermeni cemaatinden *Kigork Harsom*'un evinde saat on ikiye çeyrek kala bir patlama meydana gelmiştir. *Kigork*'un sol eli, bileğinden koptuğu gibi sağ bacağı ile karnından gözünden yaralanıp iki saat sonra vefat etmiştir. Asla ifade vermediği, bildirilmiş bulunduğu evde bir zararı dokunmadığı, patlamanın bir çeyrek mesafede olan hükümet dairesinden sesin duyulmasına nazaran kuvvetli olmadığı anlaşılmıştır. Vefat eden kişinin evinde yetmiş yaşında baba ve altmış yaşında annesinin bulunduğu hemen kuvvetli tedbir alınmasıyla beraber sancak müdüriyeti, genel polis memuru, Güherçile Fabrikası müdürü, kolağasından birleşmiş bir soruşturma heyeti ve yeterli sayıda polis gönderilmiştir. Tahkikat neticesi ve alınacak bilginin peyderpey yazılacağı bildirilmiştir.²¹⁰

Develi'de bomba patlaması olayı üzerine mahallî Ermenilerin olayın iç yüzünü örtmek ve delilleri imha konusunda anlaşma ve gayret içerisinde oldukları görülmüştür. İhanetin sebebini açığa vurmak için detaylı araştırma yapmakta olan tahkikat heyeti, sağlam istihbarata göre patlamadan iki saat sonra vefat eden *Kigork*'un Ermeni Kilisesi'ne yüz lira nakdini vasiyet ederek bağış yapmıştır. Üç adet bombayı *Çubukçu Agob* adında birine teslim ettiği, bomba yapımına özel aletlerin duvar içerisinde gizlendiği,

²⁰⁹ Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008, 130-133; Süme, s.2.

²¹⁰ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi Sayı 85, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1985, s.19; BOA, DH. ŞFR. 461/ 28/ 1/ 1. (*Kayseri Sancak Amiri Ahmed Midhat tarafından Numara 2 önemli 15055/128 nolu İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu belgedir.*) 27 Rabiülevvel 1333/ 12 Şubat 1915.

gerçekleşerek vasiyeti tahmin eden papazın açıkça söylemesi ve Çubukçu Agob ile bombaların yerini göstermeye mecbur olması üzerine anlaşılmıştır. Bombaların/aletlerin gizlenen yerleri açığa çıkartılmıştır. Ermeni Mezarlığı'nda bomba yapımına özel beyaz pamuk yarası, komşu Ermeni hanesinde oldukça çok miktarda siyah barut, bazı kurşunlar, bir manliher tüfeği ile kundaklı mavzer rovelveri²¹¹ ortaya çıkmıştır. Hükümete karşı maktulün vaziyeti meydanda ve kendisine de ihbar edildiği/beyan edildiği halde bilgisiz dermeyanıyla sadakatini şikâyet eden Develi delege vekili *Papas Karabet*'in vekâlette kalıcı başarılı görülemediği için görevinden alınma ve değiştirilme gerekliliği Kayseri Delegeliğine bildirilmiştir.²¹²

Araştırma derinleştirildikçe Develi'de *Bıçakçı Nokok Albeb Memas* olarak bilinen şahıs tarafından özellikle kadınlara gizlice saklattırılan bomba yapımına özel aletin de adı sayılanlarla birlikte elde edilmiştir.²¹³ Develi'de Parsih'in bahçesinde büyük kıt'ada da 24 bomba elde edilmiştir. Develi Delege Vekil'inin mevcut bulunan tebligat üzerine delegelikçe değiştirildiği belirtilmiştir.²¹⁴

16 Şubat 1915 tarihli belgede Develi'de bulunan şifreli evrakların ivedi bir şekilde çözümlenmesi istenmiştir.²¹⁵ Evrakların çözümü neticesinde şu bilgiler ortaya çıkmıştır:

Develi'de *Ermeni İhtilâl Komitesi*'ne ait silah, bomba, fişek ile Ermenistan olarak addedilen yerlerin isimleri ve yıkılan binalarını gösteren fotoğraflar çözümlenmiştir.²¹⁶ Ayrıca Emniyet Genel Müdürlüğü'nce pasaportla seyahat kaydı araştırmayla *Kigork Hamparsom*'un beş ay önce Amerika'dan geldiği bilgisi elde edilmiştir.²¹⁷ Askerî inceleme sonrası 25 Şubat tarihli araştırmada Develi/Fenese'de kilise ve okulda 21 adet bomba bulunduğu belirtilmiştir. Ermeni meralığında barut ve silah gibi unsurlar da ele

²¹¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt I, s. 53; BOA, DH. ŞFR. 461/ 108/ 1/ 1. (*Mutasarrıf Ahmed Midhat tarafından, çıkış yeri Kayseri olan 15334 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) (Numara üç. 31 Ocak 330 tarihli şifreye ektir.) 3 Rebiülahir 1333/ 18 Şubat 1915.

²¹² BOA, DH. ŞFR. 461/ 108/ 1/ 2.

²¹³ BOA, DH. ŞFR. 462/ 12/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıf Ahmed Midhat tarafından, çıkış yeri Kayseri olan 15384/2 numaralı İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu şifredir.*) (Numara 2. Bu günkü diğer telgraf nameye ektir.) 4 Rebiülahir 1333/19 Şubat 1915.

²¹⁴ BOA, DH. ŞFR. 462/ 18/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Midhat tarafından Numara: 15439, Sayı: 13005/ 288/ 4 İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) (Numara dört. 6 Şubat 330 şifreye ektir.) 5 Rebiülahir 1333/ 20 Şubat 1915.

²¹⁵ BOA, DH. ŞFR. 463/ 20/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Midhat tarafından 15766-13378/301-2 numaralı İçişleri Bakanlığı Celilesi'ne göndermiş olduğu şifreli belgedir.*) 13 Rebiülahir 1333/ 28 Şubat 1915.

²¹⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskân Kanunu (1878-1920), Sistem Ofset, Ankara, 2007, s.122; BOA, DH. EUM. 2. Şb. 6/ 1/ 1/ 1. 30 Cemazeyilevvel 1333/ 15 Nisan 1915.

²¹⁷ BOA, DH. ŞFR. 462/ 8/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıf Ahmed Midhat tarafından, çıkış yeri Kayseri olan 15388/1 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 14 Rebiülahir 1333/ 1 Mart 1915.

geçirilmiştir.²¹⁸ İnceleme devam ederken 19 parça evrakın Fransızca, Rusça ve Ermenice harflerden oluşmuş şifreli grupları içermesi nedeniyle Develi’de yeterli donanım olmadığı için tercümesinin burada yapılamayacağı bildirilmiştir. Çözülen evraklarda; bomba yapımı için kimyasal maddenin tertibat suretine ait gizli bilgilere de ulaşılmıştır.²¹⁹ Devam eden soruşturma sürecinde 3 bomba daha bulunmuştur.²²⁰ Bazı ifadelerden bombaların her birinin otuzar kuruşa Ermenilere satıldığı ve maksadın savaş sırasında hükümetin mağlûbiyeti hâlinde sözde *Ermeni Beyliği* adına patlatılacağı öğrenilmiştir.²²¹ Adalet Bakanlığına ait belgede, Develi merkezinde bomba patlama ve yakalama olayı üzerine bu ihtilal düzenini yapan en önemli kişi olduğu tahkikat sonucunda ortaya çıkan Kirkor Efendi’nin kaymakamlıktan yazı ile bildiren emirle mahkeme üyesince idareten görevinden alınarak kanunun gereğine göre gözaltına alındığı bildirilmiştir.²²²

Hınçak Komitesi’nin Develi şubesi reisi olup patlamanın hammaddesi ve silahlar için çağrı yardımından haberdar olduğunun anlaşılması üzerine görevinden alınan ve tutuklanan Develi komite üyesi *Kirkor* ile arkadaşları olduğu belirlenmiştir. İtirafa mecbur kalmaları neticesinde Ermeni kilise ve mektebinde gizlenen bombalar gösterilmekle beraber silahlar da kullanılması için açığa çıkartılan 250 okka kadar kurşun ile bir gaz tenekesi barutu ve az önce anılan Kirkor evindeki martini tüfengini (tüfek) vermişlerdir. Tomarza kasabası merkezinde dün akşama kadar yirmi martini tüfengi elde edilmiştir. *Taşnaksütyûn* ve *Hınçak Komiteleri*’nin özel grupları tarafından silaha çağrı ve dağıtımının üstlenildiği *Develi Hınçak Şubesi*’ne Amerika’dan silahlar için 50 kurşun için 11 lira gönderildiği kendi ifadesinden anlaşılmıştır. Harp başlangıcında Ermeniler’in avcı tezkeresi almak için çok istekli oldukları dikkate değerdir.²²³ Tezkere almak üzere başvurulara *örfi idare sebebiyle tezkere verdirilmediği* tedbiri stoklamaya teşebbüs

²¹⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt I, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005, s. 50- s. 335; Harp Tarihi Belgeleri Dergisi Sayı 76, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1978, s.8; BOA, DH. ŞFR. 466/ 41/ 1/ 1. (Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhat tarafından 677/6 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.) 9 Cemazeyilevvel 1333/ 25 Mart 1915.

²¹⁹ BOA, DH. ŞFR. 466/ 68/ 1/ 1. (Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhat tarafından 733/4 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.) 11 Cemazeyilevvel 1333/ 27 Mart 1915; Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol, s.133.

²²⁰ BOA, DH. ŞFR. 462/ 14/ 1/ 1. (Kayseri Mutasarrıf Ahmed Midhat tarafından, çıkış yeri Kayseri olan 15380/5 numaralı İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu şifredir.) (5 Şubat 330 şifreye ektir.) 14 Rebiülahir 1333/ 1 Mart 1915.

²²¹ BOA, DH. ŞFR. 463/ 97/ 1/ 1. (Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhat tarafından 15984/6 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.) 14 Rebiülahir 1333/ 1 Mart 1915.

²²² BOA, DH. ŞFR. 466/ 11/ 1/ 1. (Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhat tarafından 506/2 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.) 7 Cemazeyilevvel 1333/ 23 Mart 1915.

²²³ BOA, DH. ŞFR. 466/ 98/ 1/ 1. (Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhat tarafından 805/2 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.) 13 Cemazeyilevvel 1333/ 29 Mart 1915.

fikirleri nedeniyle daha o vakit burada uygulanmış ve bununla da tahkikatın derinleştirilmesine devam edildiği belirtilmiştir.²²⁴

Kayseri'nin *Talas* ilçesi halkından olup şimdiye kadar Amerika'da bulunan *Bağçayan Ohannes*'in 1915 Eylül başında Develi kazasına giderek *Fenese Ermeni Mektebi* öğretmenliğinde istihdam edilmiştir. Haziran sonunda dönüş ve az bir müddet ikametle Temmuz zarfında İstanbul'a ve İstanbul'dan da Yunanistan yoluyla Amerika'ya gittiği ve adı anılan ilçenin ihtilal tertibinde alâkası bulunduğu anlaşıldığı Kayseri Mutasarrıflığı'ndan yazı ile gönderilmiştir. Söz konusu kişinin mektup alıp verdiği aracı şahsın adresi bağlı olan pusulada yazılı bulunmuş olmakla hakkında icap eden tedbirlerin gereğinin yapılması istenmiştir.²²⁵

Burada mümkün olan asayiş güvenlik tedbirleri ile Ermeni mahallelerinde tutulacak noktalar, bulunacak kuvvet miktarının belirlenmesi ve meydana gelebilecek olaylara karşı yapılması gerekli şeyler, askerî komutan, görevli memurlarla yetkilileri kararlaştırıldı. Yalnız komutan ve başkanlıktan talimatname ile ilişkili ayrıca elliye geçen Müslüman mahalle bekçisi tayin olunup gerekli hususlar gözetilerek dikkate alınmıştır. Develi'de bomba infilakından beri dikkatli incelemenin olumlu etkisiyle başka bir olaya cesaret eden olmamıştır. Bu defa inceleme genişletilmiş *Ermeni Kulüpleri* durdurulmuştur. Devam eden incelemenin sonucu olarak Develi'de boşaltılmış üç bomba bulunduğu gibi silahlar her gün elde edilmektedir. Bu defa Kayseri merkezinde yakalanan *Hınçak-Taşnak Komiteleri*'nin Kayseri Başkanlığı'ndan itirafla başladıkları dört ay önce Hınçak-Taşnak Komiteleri genel merkezinden gelen telinler üzerine aralarında oluşturulan bir heyet fedayı cemiyeti ortaya çıktığını silah dağıtıldığını söylemişlerdir. Diğer Ermeni Komiteleri tarafından bu toplantıda Ermeni Komiteleri'nin karşı bir durumla Osmanlı Hükümeti aleyhinde hareketleri tekrar ettikten sonra Kozan vekili *Boyacıyan Hamparsum* ile partilerin şubelerine bildirilmiştir. *Bükreş Toplantısı*'nda alınan kararlar ihtiyati tedbir sözde açıklandığı güya Hınçak Taşnak genel merkezince kabul edilmemiş olduğu fakat dört ay önce Hınçak genel merkezinden gelen tebligat üzerine silahların ana hareketi için teşebbüsü başlatıldığı ifade etmişlerdir. Silah getirmek maksadıyla *genel meclis, liva meclisi* idare azaları dâhil olduğu halde para toplama faaliyeti ibraz edildiği anlaşılmış yüklü miktarda yasak silah, yanıcı ateşli silah, dokuz dinamit, domdom kurşunları ile

²²⁴ BOA, DH. ŞFR. 466/ 98/ 1/ 2.

²²⁵ BOA, HR. SYS. 2879/ 20/ 1/ 1. (*İçişleri Bakanı Talat tarafından Bâb-ı Ali, İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü Genel/Özel: 294 numaralı Dışişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.*) 16 Cemazeyilahir 1333/ 1 Mayıs 1915.

ihtilal tertipleyenlerin tutuklanmasına başlanmış olup bugün tutuklanan sayı otuzdan fazla olmuştur. Polisin kararlı çalışmasıyla ihtilal tertibatın burada ortaya çıkmakta olduğu peyderpey bildirilecektir. Hınçakların evrakı tercüme ettirilmektedir. Bugün Develi merkezinde daha 17 bomba bulundu. Kayseri ile Develi’de 3 Mayıs 1915 tarihine kadar elde edilen bombaların adedi 146, dinamit 26’dır. *Martin, Gra, Manliher* harp silahları 220 adettir.²²⁶ Soruşturmanın çok büyümesinden dolayı ilave olarak *Develi Ceza Reisi Fevzi Efendi*’de duruma dâhil edilmiştir.²²⁷

Amerika’nın değişik şehirlerinde ikamet eden ve Develi kazasındaki tertibat ve asayişe zarar verecek hazırlık ile alâkadar oldukları, Kayseri’deki Ermeni Komiteleri’ne para göndermek, değişik şekillerle yardım yaptıkları ve bunlara cesaret vermek gibi harekette bulundukları araştırmayla anlaşılmıştır. 25 şahsın Amerika’da konserler ve tiyatrolar tertibi suretiyle önemli paralar tedarik ettikleri, silah ve ilgili malzemeleri satın almak için oraya gönderildikleri Develi Kaymakamlığı’ndan bildirildiği beyanıyla anlaşılmıştır. Adı geçen şahısların Amerika Elçiliği’nce hâl ve hareketlerinin takip ettirilmesi ve haklarında ciddi şekilde dikkatli olunması, gereken eksikliklerin tamamlanması lüzumu Kayseri Mutasarrıflığı’ndan gelen yazıda bildirilmiştir. İsmi geçen şahısların adres ve kimliklerini açıklayan gönderilmiş cetvel ekli olarak takdim olunmuş olmakla yazı suretine göre gereğinin yapılması ve haber verilmesi istenilmiştir.²²⁸ Dışişleri Bakanlığının ve Kayseri Sancağı Yazışma Müdüriyeti incelemesi sonrası bu kişilerin isim ve adresleri şu şekilde açıklanmıştır.²²⁹

1- Amerika, Detroit şehrinde 2718 R. John mahallesinde Mihran Karagözyan.

2- Amerika, Detroit şehrinde Agop Gaugasyan 94 Victor Avlinon.

3-Güney Amerika: Buenos Aires şehrinde (Arjantin) numara 1540 Kalu Konstotion’da Dikran Şişmanyen vâsıtasıyla Agop Melekyan.

4- Amerika, New York şehrinde 400/16’ncı mahallesinde Hariton Şişmanyen.

5- Amerika, New York şehrinde 339/20’nci mahallesinde Melkon Sağaryan.

²²⁶ Kolbaşı, s. 29; BOA, DH. EUM. 2. Şb, 7/ 21. (*Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhat tarafından, Bâb-ı Ali Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemine gönderilen belgedir.*) 18 Cemazeyilahir 1333/ 3 Mayıs 1915; BOA, DH. ŞFR. 469/ 86/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhat tarafından 3029/5 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 18 Cemazeyilahir 1333/ 3 Mayıs 1915.

²²⁷ BOA, DH. ŞFR. 469/ 99/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhat tarafından 3737/5 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 19 Cemazeyilahir 1333/ 4 Mayıs 1915.

²²⁸ BOA, HR. SYS. 2879/ 24/ 1/ 1. (*Dışişleri Bakanı Talat imzalı Bâb-ı Ali, İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü Genel: 18 Muharrem numaralı Dışişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.*) 27 Cemazeyilahir 1333/ 12 Mayıs 1915.

²²⁹ BOA, HR. SYS. 2879/ 24/ 3/ 1. (*Bâb-ı Ali, Dışişleri Bakanlığı, Siyasi İşler Genel Müdürlüğü, Mühimme Kalemi 4 Mayıs 1331 Washington Yüce Elçiliği Maslahatgüzârına, Şifre resmi yazıdır.*) 3 Recep 1333/ 17 Mayıs 1915.

- 6- Amerika, New York şehrinde 315/28'nci mahallesinde Misak Takoşyan.
- 7- Amerika, Posta Kutusu 121 Spencer Ağya Zambakçıyan.²³⁰
- 8- Kuzey Amerika, New York şehrinde Bakkal 245/143 mahallesinde Asdik Sarkisyan.
- 9- Kuzey Amerika, Detroit şehrinde 96 Victor Mahallesi'nde Karabet Kalfayan.
- 10- Kuzey Amerika, Spencer Mehran Gazarosyan posta kutusu Mescoit(?) vilâyetinde.
- 11- Güney Amerika, Arjantin Cumhuriyeti'nde Buenos Aires şehrinde Karabet Dadoryan Kalolaprido numara 644/9'ncu dairede.
- 12- Kuzey Amerika, Melkosiyan 102 Plasant mahallesinde.²³¹
- 13- Amerika, Şikago şehrinde Staker Krikor Aprimyan numara 318 /28.
- 14- Amerika, Boston şehrinde Nişan Pabuçyan 46 Stavmot Avinoda.
- 15- Amerika, Şikago şehrinde Etvart Barsimyan 65 numara Ainoda.
- 16- Amerika, Ohannes Çomaklıyan Ekrenos Haho 544 fî 28. Mahallesi.
- 17- Amerika, New York şehrinde Kunduracı Ziron Ziromyan 258 51. Mahallesi.
- 18- Amerika, Arjantin Buenos Aires Andirikiyan.²³²
- 19- Amerika, New York şehrinde 58-256 fî 125 numaralı mahallede Karabet Takostiyan.
- 20- Amerika, Detroit şehrinde 2718 mahallesinde Hariton Andirikiyan.
- 21- Amerika, New York şehrinde 315 fî 28'nci mahallede Agob Kasapyan.
- 22- Amerika, İstakir posta kutusu 506 Nişan Zambakyan.
- 23- Amerika, Şikago şehrinde 753 Linesenfark yolunda Manok Karabetyan.
- 24- Amerika, Victorit şehrinde ve Baktör Avinoda Agop Melkonyan.
- 25- Amerika, Arjantin Buenos Aires şehrinde 1516 Kalukanîh Karabet Gebredenyan.²³³

Bomba olayı sonrasında yakalanan şahısların yargılamaları şu şekilde olmuştur:

Bomba tahkikatı sonrası *Kuyumcu Karabet* ifadesine göre *Taşçı Leon, Haridon, Asador ve Eczacı Bogos*'un olayın içinde oldukları, *Kuyumcu Karabet* Divan-ı Harb'e

²³⁰ BOA, HR. SYS. 2879/ 24/ 5/ 1. (*Bâb-ı Ali, Dışişleri Bakanlığı, Siyasi İşler Genel Müdürlüğü, Mühimme Kalemi 4 Mayıs 1331 Washington Yüce Elçiliği Maslahatgüzârına, Şifre resmi yazıdır. Kayseri'ye Sancağı Yazışma Müdüriyeti.*)

²³¹ BOA, HR. SYS. 2879/ 24/ 6/ 1.

²³² BOA, HR. SYS. 2879/ 24/ 7/ 1.

²³³ BOA, HR. SYS. 2879/ 24/ 8/ 1.

teslim edilmek üzere Kayseri'ye gönderilmiştir.²³⁴ Tomarzalı *Tahtacıoğlu Karabet İncesu* köyü komitecilerinden olup silahlı olarak haydutluk etmekte iken yakalanması üzerine intihar etmiştir.²³⁵ 17 Haziran 1915 tarih ve 4573/113 numaralı belgede İncesu köylü Kigork oğlu *Nişan* yakalanmıştır.²³⁶ Sancak encümeninin Develi azasından *Melekyan Agob Efendi* ihtilal hareketinde parmağı olduğundan dolayı sanık olarak gözaltına alınmıştır.²³⁷ *Melekyan Agob Efendi*, İl İdare Kanunu'nun 109. maddesi kararına nazaran azalıktan düşmüştür.²³⁸ 6 Ağustos 1915 tarihinde ihtilal düzenledikleri kesinleşmesine binaen idamlarının yüce onayı ulaşan Kozan Sancağı eski milletvekili Humparsom Boyacıyan'la Develi kazasından 8 şahıs sancak merkezi kale civarında idam edilmişlerdir.²³⁹

İhtilal Tertibinde alâkadar olan ve Develi kazasına bağlı İncesu köyünün Hınçak Komitesi mensuplarından *Papas Draham* ile yanındaki Ermeniler jandarma ile çatışmaya girerek ölü olarak ele geçirilmişlerdir. Olay mahallinde taşlar arasında iki kara, bir kara taklidi, bir çift av tüfengi ile üç rovelver ve iki torba içinde muhtelif kara ve rovelver fişekleri çıkmıştır.²⁴⁰

Elçi Hasruf Efendi'nin piskoposluğunun Açmiyazin Katogikosluğu tarafından kutsanması bahanesiyle seferberlik zamanında Rusya'ya gidip Osmanlı'daki Ermenilerle Rusya'daki Ermeniler arasında Osmanlı hükümeti aleyhine bir hareketi birlikte yapmak için çalışmıştır. Buraya dönüşünde kilisede verdiği nutuklarda Rusya'nın Ermenilere arka çıktığını ve harp neticesinde Ermenilerin hukukunu koruyacağını halka bildirmek şekliyle bağımsız sözde *Ermeni Beyliği* oluşturma amacına ulaşmak için buradaki Ermenileri ayaklanmaya teşvik ve isyan hareketine cesaret verme konusunda fitne aşılarmıştır. Açığa çıkartılan isyan hazırlığını tamamen bildiği isyancı topluluğu yönetenlerin en önemlilerinden olduğu ve idare kanunuyla bu konuda dinlenen şahitlerin şahitliği uygun bulunmuştur. Kendisinin ve tabir edilenin mevcut olmasını kabul etmesi ile kanıtlanma

²³⁴ BOA, DH. ŞFR. 51/ 158/ 1/ 1. (*Bâb-ı Ali, İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü Özel: 5 numaralı Bolu Mutasarrıflığı'na gönderdiği belgedir.*) 15 Şaban 1333/ 28 Haziran 1915.

²³⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 9/ 101/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey'in İçişleri Bakanlığına Numara: 7536, Sayı: 277/119'lı gönderdiği belgedir.*) 18 Şaban 1333/ 1 Temmuz 1915.

²³⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 8/ 92/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfının İçişleri Bakanlığına gönderdiği 5601/125 nolu belgedir.*) 25 Şaban 1333/ 8 Temmuz 1915.

²³⁷ BOA, DH. UMVM. 63/ 7/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfının İçişleri Bakanlığına gönderdiği 40 nolu belgedir.*) 28 Şaban 1333/ 11 Temmuz 1915.

²³⁸ BOA, DH. UMVM. 63/ 7/ 2/ 1. (*İçişleri Bakanlığının Evrak Numarası: 134 Kalem Numarası: 25, Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderdiği belgedir.*) (28 Haziran 331 tarihli 40 numaralı yazışmaya cevaptır.) 9 Ramazan 1333/ 21 Temmuz 1915.

²³⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 9/ 99/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey'in İçişleri Bakanlığına Numara: 9181, Sayı: 5904/157 nolu çektiği telgraf namesidir.*) 26 Ramazan 1333/ 7 Ağustos 1915.

²⁴⁰ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 9/ 99/ 2/ 1. (*Kayseri Sancağı Mutasarrıflığı Genel: 4452, Özel: 95 nolu İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu belgedir.*)

aşamasına ulaşmış olması ve azami suç bakımından hareketinin uygun düştüğü mülkiye ceza kanunun 54. maddesinin ekine uygun olarak sıkıyönetim mahkemesince asılarak idamına karar verilmiştir. Askeri Mahkeme'nin incelenen karar evrakından anlaşılmış ve mevcut kararın son olarak bakanlar kurulu toplantısı kararı ile²⁴¹ ömür boyu kürek cezasına dönüştürülmesine padişah emri olmuştur. Sıkıyönetim Mahkemesi kararı ile idam edilen Taşnak Komitesi Kayseri Şubesi reisi *Vişapyan Kirkor*'un, hapishaneden adı geçen Ermeni Piskoposuna yazdığı ele geçen bir mektubunda, kendilerini kurtarmak için çalışmasını istemiştir. Aksi takdirde Ermeni Piskoposuna duyarsız kalacağını kendi düzeninde ve teşvikinde hükümete ifşa edeceğini tehdit makamında söylemesi Ermeni Piskoposu'nun bu düzenlemede müdahale derecesini gösterir. Gerçi adı geçen *Vişapyan* sorgulama mektubunun asılsız ve Sarihan Ermeni Piskoposu kurtarmak amacıyla yazılmış olduğunu söylemiş ise de asılsız olması gerekir. Bununla Ermeni Piskoposu'nun tehdit edilmiş olmayacağı boyun eğmekle bu mektup alakasını aramaya yeterli görülmüştür.²⁴²

Kayseri Sancak Beyliğine ve Emniyet Genel Müdüriyetine gönderilen belgede idama mahkûm edilen Kayseri Ermeni elçisi *Hasru*'un çok sayıdaki cinayeti hakkındaki ayrıntıların karar evrağından çıkarılıp gönderilmesi gerekmektedir.²⁴³

Bağımsız ve özerk bir Ermenistan kurmak maksadıyla ortaya çıkan Develi ihtilal tertibi faillerinde oldukları mahkeme ile usulen sabit olan Humparsom oğlu *Kabril Kahya*, Heci Serabyon oğlu *Agobyan Kalost*, *Arakil Zeron Ronyan*, *Sahak Tekfuryan Kabril*, *Humparsom Şihlioğlu Karabet*, Arakil oğlu Bogos oğlu *Bogos*'in hareketlerinde görülen hafifletici sebeplerden dolayı Mülkiye Ceza Kanunnamesi'nin 54. maddesi ilâvesine göre ve tutukluluk başlangıçlarından itibaren onar sene müddetle kale hapsine dair Kayseri Divan-ı Harbi Örfisi'nden verilen mazbata Padişah Emir Belgesi'yle birlikte takdim kılınmakla gereğinin yapılması belirtilmiştir.²⁴⁴ Humparsom oğlu *Kabril Kahya*, Heci Serabyon oğlu *Agobyan Kalost*, Arakil oğlu *Zeron Ronyan*, Sahak oğlu *Tekfuryan Kabril*, Humparsom oğlu *Şihlioğlu Karabet*, Arakil oğlu *Bogos*'un hareketlerinde görülen hafifletici sebeplerden dolayı Mülkiye Ceza Kanunnamesi'nin 54. maddesi ilâvesine göre

²⁴¹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 10/ 58/ 1/ 1. (*Babiâli, Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi 19 nolu belgedir.*) 17 Şevval 1333/ 28 Ağustos 1915.

²⁴² BOA, DH. EUM. 2. Şb. 10/ 58/ 1/ 2. 20 Şevval 1333/ 31 Ağustos 1915.

²⁴³ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 10/ 58/ 2/ 1. (*Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Evrak-ı Umumi Numarası: 35, Kalem Numarası: 5311 nolu Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen belgedir.*) 17 Şevval 1333/ 28 Ağustos 1915; BOA, DH. EUM. 2. Şb. 10/ 58/ 3/ 1. (*Karargâh-ı Umumi, İstihbarat Şubesi Müdürü Erkân-ı Harbiye Binbaşısı tarafından Osmanlı Ordusu Hümayunu, Başkumandanlık Vekâleti, Şube: 2, Numara: 13718 Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'ne gönderdiği belgedir.*) 27 Ramazan 1333/ 8 Ağustos 1915.

²⁴⁴ BOA, İ. HB. 179/ 24/ 1/ 1. (*Başkumandan Vekili ve Savunma Bakanı Enver Bey tarafından imzalı Savunma Bakanlığı, Yazışma Dâiresi, Yazışma Kalemi 1269 nolu belgesidir.*) 18 Safer 1334/ 26 Aralık 1915.

ve tutuklanmalarının başından itibaren onar sene müddetle kale hapsine dair Kayseri Divanı Harbi Örfisi'nden verilen karar onaylanmıştır. İşbu Padişah emrinin yerine getirilmesinden Savunma Bakanı görevlidir.²⁴⁵

Dükkânının aranmasında vesikasız rovelver (silah) çıkmasından dolayı idama mahkûm olan Kunduracı Everekli Sahak oğlu *Arşak*'ın rahatsızlığından dolayı idam cezası müebbet küreğe dönüştürülmüştür.²⁴⁶ Kunduracı Everekli Sahak oğlu *Arşak*'ın tüberküloza yakalandığı tabip raporu içeriğinden anlaşılmıştır. İdam cezasının müebbet küreğe dönüştürülmesi merkez kumandanlığından bildirilmiş, ceza dönüşmesi hakkında tanzim olunan Padişah emir yazısı eklenmiş olarak takdim kılınmış olmakla gereğinin yapılması, emir ve haber verilmesi buyrulmuştur.²⁴⁷

Develi'de *Mesrobyan Mektebi* kütüphanesinde çıkan Ermeni fedaisinin hayatını tasvir etmiş zararlı konusu olan kitap ile *Ermenistan Tarihi* isimli kitabı ders programına dâhil ettiği, kütüphaneye kabul ettiği, sakladığı ve bahçe duvarına silah fişek, barut sakladığı yargılamayla sabit olan Develi'nin Everek Kilise Mahallesi'nden Arhaman oğlu *Agob*'dur. Bu kişi Mülkiye Ceza Kanunu'nun 66. maddesi 2. zeylinin 1. fıkrasına göre "tüfek ve barut saklaması şiddetli yargı sebebi ile tutuklanma tarihinden itibaren altı sene müddetle kaleye hapsine" dair Kayseri Divanı Harbi Örfisi'nden verilen karar onaylanmıştır. İşbu Padişah emrinin yapılmasına Savunma Bakanı görevlidir.²⁴⁸ Mülkiye ceza kanununun 66. maddesi 2. ekinin 1. fıkrasına göre tüfek ve barut saklaması yargı sebebi ile tutuklanma tarihinden itibaren 6 sene müddetle kalede hapsedilmesine dair Kayseri Divanı Harbi Örfisi'nden verilen kararı içeren hüküm mazbatası ve *Padişah Emir Belgesi* eklenmiştir.²⁴⁹

Şemsi oğlu *Karin*'in ve arkadaşlarının mahkeme ile sabit olan değişik derecelerde suç işlediklerine dair Kayseri Divanı Harbi Örfisi'nden verilen kararı içeren mazbata ile

²⁴⁵ BOA, İ. HB. 179/ 24/ 2/ 1. (*Mehmed Reşad, Sadrazam Mehmed Said ve Başkumandan Vekili Savunma Bakanı Enver Beyler tarafından imzalı, Savunma Bakanlığı Yazışma Dâiresi Yazışma Kalemi 2144 nolu belgedir.*)

²⁴⁶ BOA, İ. DUİT. 171/ 58/ 1/ 1. (*Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 995 nolu Padişah Emri olup Mehmed Reşad, Sadrazam Mehmed Said, Başkumandan Vekili ve Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.*) 10 Şaban 1334/ 12 Haziran 1916.

²⁴⁷ BOA, İ. DUİT. 171/ 58/ 2/ 1. (*Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 4/49 nolu Başkumandan vekili ve Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.*) 7 Şaban 1334/ 9 Haziran 1916.

²⁴⁸ BOA, İ. DUİT. 172/ 44/ 1/ 1. (*Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 1436 nolu Padişah Emri olan Mehmed Reşad, Sadrazam Mehmed Said, Başkumandan Vekili Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.*) 27 Şevval 1334/ 26 Ağustos 1916.

²⁴⁹ Sûme, s.7; BOA, İ. DUİT. 172/ 44/ 2/ 1. (*Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 8/652 nolu Başkumandan Vekili ve Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.*) 22 Şevval 1334/ 22 Ağustos 1916.

Padişah Emir Belgesi ekli olarak takdim kılınmış olmakla icabının gereğinin yapılması istenmiştir.²⁵⁰

Taşnak ve Hinçak Komiteleri kişilerinden oldukları iddiasıyla mahkeme altına alınan Develi kasabasının Everek ve Fenese Mahalleleriyle Çomaklı köyünden *Mukofyan Agob* ve arkadaşları haklarında yapılan mahkeme neticesindeki aşağıdaki karardır.

Adı geçen kişilerin Şemsi oğlu *Karin*'in Mülkiye Cezâ Padişahlık Kanunun'un 58. maddesinin 2. zeyline göre *asılarak idamına* karar verilmiştir. *Zakar* eşi *Madam Serupi* ve *Hanesyan Mehran* ve *Deli Serkisoğlu Hariton*'un 54. maddesi ekine göre ve haklarında görülen takdir edilen hafifletici sebeplere binaen tutuklanma tarihlerinden itibaren on beşer sene kalede hapsedilmelerine karar verilmiştir. *Mevkufyan Agob* ile *Salebyan Dikran*'ın suç derecelerine göre 58. maddenin 2. ekinin son fıkrasına göre ve tutuklanma tarihlerinden itibaren altışar ve Uzun Karabet oğlu *Agob*'un üç ve Tüfenkçi oğlu *Setrak*'ın 4 sene müddetle küreğe konulmalarına karar verilmiştir. *Ülgüyan Karabet*'in 8 ve Gözübüyük oğlu *Toros*'un 4 ve Üçkardaş oğlu *Mehran*'ın 7 ve *Kalfaoglu Zeron*'un 12 ve *Yosefyan Misak*'ın 3 ve *Sarioğlanyan Karabet*'in 7 ve *İkizoğlu Manok* ile *Kasapoğlu Heci Zimavak*'ın 58. maddenin 2. fıkrasına göre ve tutuklanma tarihlerinden itibaren üçer sene hapis cezası verilmiştir. Firarda bulunan *İskenderoğlu Karabet*'in ele geçtiğinde yüzüne karşı mahkemesinin yapılmak üzere 15 sene müddetle kalede hapsedilmelerine dair Kayseri Divanı Harbi Örfisi'nden *Karabet* hakkında gıyaben ve diğerleri hakkında yüzlerine karşı verilen karar tasdik olunmuştur. İşbu Padişah emrinin yapılmasına Savunma Bakanı görevlidir.”²⁵¹

Develi kazasının İncesu köyünden ve *Hinçak İhtilâl Komitesi* kişilerinden olup, tertibat ve ihtilal tedbirleri cümlesinden olmak üzere adı geçen köye çok sayıda silah topladıkları ve sakladıkları yazışma ile sabit olan Ağya oğlu *Mikail*, Bağdesar oğlu *Nazar*, Kirkor oğlu *Abrim*, Tomayan Serkis oğlu *Haçtor*, Kigork oğlu *Nişan*'ın Mülkiye Ceza Padişahlık Kanunu'nun 58. maddesinin 1. ekinin son fıkrasına göre ve tutuklanma tarihinden itibaren on beşer sene müddetle kürek cezası kararı verilmiştir. Vartan oğlu Ağya hakkında anılan fıkra göre verilen on beş sene kürek cezasının değişik takdir sebeplerine binaen 47. madde gereğinde 5 sene kale hapsine dönüştürülmüştür. Kaya oğlu *Morad* ile Tekfur oğlu *Tekfur*'un 58. maddenin 1. ekinin son fıkrasına göre ve suç

²⁵⁰ BOA, İ. DUİT. 173/ 27/ 1/ 1. (Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 8/1020 nolu Başkumandan Vekili ve Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.) 3 Zilhicce 1334/ 1 Ekim 1916.

²⁵¹ BOA, İ. DUİT. 173/ 27/ 2/ 1. (Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 1749 nolu Padişah Emri olup Mehmed Reşad, Sadrazam Mehmed Said, Başkumandan Vekili Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.)

derecesine göre onar, Bağdesar oğulları *Osib* ve *Armenak*'ın da ismi geçen maddenin 2. ekinin son fıkra gereğince keza tutuklanma tarihlerinden itibaren yedişer sene müddetle küreğe konulmalarına dair Kayseri Divanı Harbi Örfisi'nden verilen karar onaylanmıştır. İşbu Padişah emrinin yapılmasında Savunma Bakanı görevlidir.²⁵² Ağya oğlu *Mikail*, Bağdesar oğlu *Nazar*, Kirkor oğlu *Abrim*, Tomayan Serkis oğlu *Haçtor*, Kigork oğlu *Nişan*'ın Mülkiye Ceza Padişahlık Kanunu'nun 58. maddesinin 1. ekinin son fıkrasına göre tutuklanma tarihlerinden itibaren on beşer sene müddetle küreğe konulmalarına karar verilmiştir. Vartan oğlu *Ağya* hakkında az önce anılan fıkraya göre verilen 15 sene kürek cezasının değişik takdir sebeplerine binaen 47. madde gereğince 5 sene kale hapsine dönüştürülmüştür. Kaya oğlu *Morad* ile Tekfur oğlu *Tekfur*'un 58. maddenin 1. ekinin son fıkrasına göre ve suç derecelerine göre onar ve Bağdesar oğulları *Osib* ve *Armenak*'ın da bahsedilen maddenin 2. ekinin son fıkrasına göre keza tutuklanma tarihinden itibaren yedişer sene müddetle küreğe konulmalarına dair Kayseri Divanı Harbi Örfisi'nden verilen kararı içeren mazbata ile Padişah Emir Belgesi eklenmiş olarak takdim kılınmıştır.²⁵³

5.3. Develi Ermeni Olaylarına Katılan İsyancıların Yurt Dışına Kaçışı

Bu bölümde Fransa, Avusturya, Trablusgarp, Lübnan, Kudüs, Amerika, Seddülbahr, Yunanistan, Cenova, İsviçre, Bulgaristan, Suriye, İngiltere, Fransa, Cenevre, Rusçuk, Köstence ve Mısır'da yaşayan Develili Ermenilerin durumları hakkında belgelere yansıyan bilgilerini/durumlarını kısaca anlatmak gerekir. 1895 ile 1915 tarihleri arasında yurt dışındaki Ermenilerin faaliyetleri incelenmiş olup bu faaliyetlerde genellikle Develi Ermeni ayaklanmalarında rolleri olan ve yurt dışına kaçan Ermeniler göze çarpmaktadır.

1896'da İzmir'den Mersin'e Hacı Davud vapuru ile gelen, kunduracı olduğunu beyan eden Develili Ermeni milletinden Agop oğlu Asador yakalanmıştır. Üzerinde Rusya'daki bozguncu cemiyetlerden 23 şahsın resimleri ve zararlı bazı risaleler bulunmuştur. El konulan evraklar Mersin Mutasarrıflığından yazı ile bildirilmiştir. Bulunan risalelerin Ermeni bozguncu cemiyet başkanlarından Kökünyan ve arkadaşlarının isyancı hareketleri ve bunlardan sürgünde olanların resimleriyle bazı hâlleri hakkında bilgiler içermektedir. Bu evrakların Viyana'da serbest matbaada 1894 yılında basılmış bir

²⁵² BOA, İ. DUİT. 173/ 39/ 1/ 1. (Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 1818 nolu Padişah Emri olup Mehmed Reşad, Sadrazam Mehmed Said, Başkumandan Vekili Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.) 19 Zilhicce 1334/ 17 Ekim 1916.

²⁵³ BOA, İ. DUİT. 173/ 39/ 2/ 1. (Savunma Bakanlığı, Mahkeme İşleri Müdüriyeti 1020 nolu Başkumandan Vekili Savunma Bakanı Enver imzalı belgedir.) 9 Zilhicce 1334/ 7 Ekim 1916.

risale olduğu anlaşılmıştır. Risaleler Bayrak Toruşak şirketinin matbaasında basılmış, içeriğinde ise resimleri bulunan zararlı şahıslar, asiler, ihtilâl, sosyalizm, ant içme gibi konulardan bahsedilmektedir. Başka evraklara zikredilen risalelere bitişik 15 ve 17 numaraların şirketin askerine mahsus olduğu anlaşılmıştır. Yakalanan ve zikredilen kişilerin isyancı oldukları polis baş komiserliği vasıtasıyla ifade edilmiştir. Adı geçen şahıs ile el konulan evrakları adliye teslim edilmiştir.²⁵⁴

1897 yılında ise Ermeni isyancılarından Develi Ermenilerinden Günlakoğlu Agob, olaylara katılma sebebi sonucunda Trablusgarp vilayetine sürgün edilmiştir. Af nedeniyle Kayseri'ye geri dönen şahıs, Develi'deki Ermeni Katoliklerden bazı kişiler ile İskenderiye'ye gitmek için seyahat tezkeresi talebinde bulunmuş, gerekli tahkikat Kayseri Mutasarrıflığınca yapılmıştır.²⁵⁵

1899 yılında ise Develi Ermenilerden 9 asker, 9 Ocak 1884'te Mersin'den hareket eden Hanelok Vakralya vapuruyla Beyrut'a gitmek için yola çıkmışlardı. Beyrut Baş komiserliğine bu durum telgrafla sorulduğunda Yafa'ya gelmedikleri, inceleme sonucunda bu kişilerin İskenderiye'ye gitmekte olduğu anlaşılmıştır. Yapılan tahkikatlarda yine bu kişilerin isyancı oldukları, gittikleri yerlerdeki Ermenileri etkileyecekleri, çeşitli mahallelerde olay çıkartacakları, İskenderiye'den tezkere alıp memleketlerine dönüşlerinde de yine olay çıkartacakları anlaşılmıştır. Acilen bu kişilerin yakalanması istenip tezkere verilmemesi gerektiği belirtilmiştir.²⁵⁶

1903 yılında Kayseri'nin Develi Halkından ve Ermenilerden Hacı Minas oğlu Apay, eşi Marika ve iki yaşındaki torunuyla Marsilya'dan gelen Fransız vapurundan Mersin'e çıkıp Amerika'dan geldiklerini itiraf etmeleri sonucu vapura geri iade edilmişlerdir. Mersin Amerika Konsolosu'nun tercümanı ve görevlisi Amerika bandıralı bir kayıkla vapura gelerek bu kişileri iskeleye çıkartmıştır. Adı geçen kişilerin 1896 olayları sonunda Mısır üzerinden Amerika'ya firar ettiği anlaşılmıştır. Eşinin de Kudüs'e gitmek bahanesiyle kaçıp kocasına katıldığını itiraf etmiştir. İki kıta Osmanlı tezkereleri de ellerinde bulunmuş ve alınmış malum emirlere göre bunların iadeleri icap edeceği tercümana bildirilmiştir. Amerika vatandaşlığını kazandıkları için gereken mesuliyeti

²⁵⁴ BOA, DH. TMIK. M. 9/ 10/ 1/ 1. (Adana Valisi Mustafa Faik tarafından 84 numaralı İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu belgedir.) 17 Zilhicce 1313/ 30 Mayıs 1896.

²⁵⁵ BOA, DH. ŞFR. 218/ 115/ 1/ 1. (Ankara Valisi Tevfik tarafından İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.) 19 Recep 1315/ 14 Aralık 1897.

²⁵⁶ BOA, DH. TMIK. M. 69 /32/ 1/ 1. (Bakanlıktan Mersin İskele Komisyonuna bağlı Memur Ali Rıza tarafından Bakan Makamına gönderilen belgedir.) (Kaymakamlığın filan mahalleye gitmesinde sakıncadan salimdir ibaresi yazılı geçmiş tezkereleriyle komisyona müracaat eden ekli pusuladır.) 20 Zilkade 1316/ 1 Nisan 1899.

konsolato adına kabul ettiği ve kendilerini himaye mecburiyetinde olduğunu ortaya koyarak kişileri alıp götürmüştür. Konsolos Mösyö Viter hükümete gelip Marsilya Konsolosu'nun tavsiyesine binaen bunları himaye eylediği ve bununla birlikte İskenderun Ceneral Konsolosluğu'na müracaat ettiğini söylemiştir. Amerika'dan dönen bu gibi firari Ermenilerin Osmanlı Memleketine kabul edilmeyecekleri hakkındaki karara esasen Amerika Elçiliğince de bu durumun uygun bulunması beyan edildi. Konsolosun yapmış olduğu bu eylem iyi niyetli kabul edilemeyeceği, bu yakalanan kişilerin iadeleri için konsolotaya talimat verilmesi için Elçilik vasıtasıyla Dışişleri Bakanlığına konu bildirilmiştir.²⁵⁷ Bu kişiler Amerikan vatandaşı olduklarını beyan etmişler, Amerika'nın Providens şehrinden verilmiş olan Aralık 1902 tarihli ve 12 numaralı bir kıta vatandaşlık belgesini komisyona ibraz etmişlerdir. Beraber taşıdıkları iki kıta Osmanlı nüfus tezkiresini verdikleri sırada firar durumları tekrar sorulduğunda, ismi geçen şahıs 1896 Olayları esnasında Mısır'a gitmek üzere Bâb-ı Zabtiye'den aldığı seyahat tezkeresiyle İskenderiye'ye gittiğini beyan etmiştir. 7-8 ay sonra da İskenderiye'den Amerika'ya gittiğini ve eşinin de Kudüs-i Şerif'e gitmek için 5 sene önce memlekette aldıkları seyahat tezkeresiyle doğrudan Amerika'ya gidip eşine katıldığını itiraf etmiştir. Yasalara göre bunların kabul edilemeyeceği, iskele başında, adı geçen tercümana bildirilmiştir. Tercüman ise gereken mesuliyeti konsolato namına tamamen kabul ettiğini ve bunları sahiplenmeye mecbur olduğunu beyan etmiştir. Olayın siyasi meseleye dönüşmesi ihtimalinden dolayı vapura iadelerinden vazgeçilmiştir. Konsolos Mösyö Viteryo hükümete gelerek Amerika'nın Marsilya Konsolosluğu'ndan almış olduğu tavsiyename üzerine bunları himaye ettiğini ve bununla birlikte çözüm makamı olan İskenderun Ceneral Konsolosluğu'yla haberleşeceğini ifade etmiştir. Bu gibi olaylar engellenmez ise Amerika'dan birçok Ermeni'nin Osmanlı Devleti'ne gelmesi kaçınılmazdır. Bu kararın Amerika'nın İstanbul Elçisi'nin rızasına muhalif olduğu beyanıyla şimdiden engelleyici tedbirler alma ve iade şartlarının tamamlanması, Mersin Mutasarrıflığından bildirilmektedir. Bunların hemen iadeleri için adı geçen konsolotaya hızlı bir şekilde talimat verdirilip durumun yazı ile bildirilmesi istenmiştir.²⁵⁸

²⁵⁷ BOA, HR. TH. 284/ 4/ 1/ 1. (Bâb-ı Ali, İç işler Dairesi, Tesrî'-i Muamelât Komisyonu Sayı: 1585 İvedi içerikli belgedir.) 23 Safer 1321/ 21 Mayıs 1903.

²⁵⁸ BOA, HR. TH. 284/ 4/ 2/ 1. (Bâb-ı Ali, İç İşler Dairesi, Tesrî'-i Muamelât Komisyonuna Adana Valiliğinden 3 Mayıs 319 tarihli telgraf nameninin suretidir.); BOA, HR. TH. 284/ 4/ 3/ 1. (Sadrazam Ferid imzalı Bâb-ı Ali, Başkanlık Dairesi, Mektup Kalemi 431 sayılı Dışişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.) 26 Safer 1321/ 24 Mayıs 1903; BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 43/ 3/ 1. (Sadaret-i Uzmâ Mektûbî Kaleminin 1385 nolu Dış İşleri Bakanlığına göndermiş olduğu belgedir.) 26 Safer 1321/ 24 Mayıs 1903.

1904 yılında Ermeni Papazı Dragiše tarafından Sadrazam’a gönderilen bir telgraf göze çarpmaktadır. Telgrafta bazı isteklerde bulunuldu. Başlangıçta çok masum görünen istekler incelendiğinde ayaklanmalara katılan isyancıların kaçırılması olaylarında adı geçen papazın da işin içinde olduğu ortaya çıkmıştır. Bu telgrafta, Develi Ermeni cemaatinden 10 kişinin nişanlandıktan sonra ticaret için Mısır İskenderiyesi’ne gittiği, nişanlılarını almak için gelme isteklerine izin verilmediği ve bundan dolayı evliliklerinin on senedir ertelendiği belirtilmektedir. Buna binaen: “Bu iffetli evliliğin ertelenmesi bir neticeye varamayacağı yüce nezrinizce de malum bulunduğundan merhameten adı geçenlerin dönmelerine izin verilmediği surette zaruri olarak adı geçenlerin evlilikleri için İskenderiye’ye kesin olarak gönderilmeleri emri istirham olunur” ifadelerine yer vermişlerdir.²⁵⁹ 3 Şubat 1904 tarihinde Develi’nin Everek kasabasından olup Mısır ve İskenderiye’de bulunan 10 kadar kişinin adı geçen kasabadaki nişanlılarını almak üzere terhisleri, adı geçen yerin Ermeni Papazı tarafından dilekçe ile bildirilmiş ise de İskenderiye’den Ermenilerin gelmesi uygun olamayacaktır. Fakat Develi ilçesinde gerçek nişanlıları olduğu ve eşlerinin yanlarına gitmek istedikleri takdirde onlara engel olunmayacağı, adı geçenlere dönmek üzere izin verilmesi, Emniyet Müdürlüğünün 1 Şubat 1904 tarihli telgrafında yazı ile bildirilerek durum Kayseri Mutasarrıflığına tebliğ olunmuştur. Henüz cevap gelmediği “işbu bakan telgrafı dahi adı geçen mutasarrıflığa tebliğ kılınmadığından alınacak cevap neticesinin arz olunacağı” bildirilmiştir.²⁶⁰ Develi merkezinden 26 Ocak 1904 tarihinde Everek Ermeni Papazı Dragiše imzasıyla Sadrazam’a çekilen telgrafname kopyası aldırılarak beyan olunan kişilerin hâl ve kimlikleriyle ne vakit ne için İskenderiye’ye gittiklerinin ek çalışması ile yazışma kâğıdı, komisyondan ifade edildi.²⁶¹ Bu Ermenilerden dönmek üzere adı geçenlere izin verilmesi Emniyet Müdürlüğünden ulaşan 1 Şubat 1904 tarihli telgrafnamede yazışma ile buyrulmasıyla durum Kayseri Mutasarrıflığı’na yazı ile bildirilmiş ve o bahisteki Sadrazam telgrafı da başkaca tebliğ edilmişti. Adı geçen Mutasarrıflıktan cevaben gelen telgrafnamede: “Mısır’daki nişanlıları yanına gönderme izni verilen, Ermeni kızlarının velileri sayılan ve evvelce sözü edilen, bakana takdim edilen, defterde isimleri yazılı olan iki şahsa ve yine bu kâbilden Mısır’a gidecek olan ailelere tezkere verilip verilmeyeceği” öğrenilmeye

²⁵⁹ BOA, DH. TMIK. M. 162/ 15/ 2/ 1. (Develi’nin Everek kasabası Ermeni Papazı Dragiše tarafından 245 numaralı Sadrazama gönderdiği telgrafnamedir.) 8 Zilkade 1321/ 26 Ocak 1904.

²⁶⁰ Kanberoğlu, s. 81; BOA, DH. TMIK. M. 162/ 15/ 3/ 1. (Ankara Valisi Cevad tarafından İçişleri Bakanlığına çektiği telgrafnamedir.) 22 Zilkade 1321/ 9 Şubat 1904.

²⁶¹ BOA, DH. TMIK. M. 162/ 15/ 4/ 2. (Komisyonun Telgraf Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 3114) 16 Zilkade 1321/ 3 Şubat 1904.

çalışılmaktadır.²⁶² Bakanlıktan 1 Şubat 1904 tarihinde telgrafla bildirilerek Kayseri Mutasarrıflığı'na durum gönderilmiştir. Adı geçen kızların velileri sayılan ve evvelce sadrazama bildirilen defterde isimleri yazılı bulunan iki şahıs ile yine bu kabilden Mısır'a gidecek ailelere tezkere verilip verilmeyeceğinin cevaben sorulduğu, Ankara Valiliğinden alıp Tesrî-i Muamelât Komisyonu'nda incelenen yazıda bildirilmiş olmakla gereğinin yapılması ve haber verilmesi istenilmiştir.²⁶³

Kayseri'nin Everek Mahallesi halkından ve Ermeni Cemaati'nden makineci Heci Agob eşi "Aha", 12 yaşında Marta ve 10 yaşında Sanduk isimlerinde iki kızı ile 10 yaşında bulunan oğlunu yanına alarak Mısır'da makinecilikle meşgul olan eşi Agob'un yanına gitmek üzere tezkere talebinde bulunmuşlardır. Kayseri Mutasarrıflığından alınan bilgi ile Ankara Valiliğinden alınan 23 Mart 1904 tarih ve 18 numaralı yazışma evrakı Tesrî-i Muamelât Komisyonu ifadesiyle ekli olarak üst makama gönderilmiştir. Konusuna ve sabıka yazılarına nazaran yapılması, ilâveten araştırma ile isyanlarda bulunup bulunmadığına cevap verilmesi istenmiştir.²⁶⁴

Ankara Valiliğin incelemesinde, 12 Mart 1904 ve 30 Mart 1904 tarihli ve 1604 ve 62 numaralı iki kıtada adı geçen ilçeden 6 Ermeni'nin değişik tarihlerde İstanbul ve Beyrut'a gitmek üzere çıktıkları, eski tezkereleriyle Mısır'a firar ettikleri belirtilmiştir. Mısır ve Bulgaristan ile yabancı memleketlerde zararlı faaliyetlerde bulunan cemiyet toplantılarında, Osmanlı Devleti'nde ihtilâl şubesinin gelişmesine dair nutuklar atmışlardır. Mısır'daki Ermeni bozguncular, İstanbul'da bulunan yoldaşlarıyla Ermeni kadınları aracılığıyla haberleşme yapıp bunlara da para yardımında bulunmuşlardır. İskenderiye'de bulunan Ermenilere yardım yaptıkları belli olan bu kadınların, gerçekten eş ya da nişanlılık durumları var mıdır? Agob ve ailesinin isyancılar ile haberleşmeleri var mıdır? Halen ne gibi ticaretle iştigal etmektedirler? Sorularının tam açıklanmadığı sürece adı geçen Ermenilerin Mısır'a gönderilmelerinin uygun olmayacağı belirtilmiştir.²⁶⁵ 16 ve 18 Şubat 1904 tarihli, 359 ve 361 numaralı yazışma ile adı geçen bakanlıktan alınan cevap

²⁶² BOA, DH. TMIK. M. 162 /15/ 5/ 1. (Ankara Valisi Mehmed Cevad tarafından 359 numaralı İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu belgedir.) (27 Ocak içinde 319 tarihli gelen telgrafın ekidir.) 29 Zilkade 1321/ 16 Şubat 1904.

²⁶³ BOA, DH. TMIK. M. 162/ 15/ 6/ 2. (Komisyonun Tezkere ve Araştırma Yazılarına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 3395) 24 Zilhicce 1321/ 12 Mart 1904; BOA, DH. TMIK. M. 162/ 15/ 7/ 2. (Komisyonun Tezkere ve Yazışma Yazısına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 3461) (28 Şubat 319 tarihli tezkereye ektir.) 23 Muharrem 1323/ 30 Mart 1905.

²⁶⁴ BOA, DH. TMIK. M. 162/ 15/ 8/ 2. (Tesrî-i Muamelât Komisyonu'nun tezkere ve araştırma yazısına özel belgedir. Evrak Numarası: 18, Komisyon Numarası: 58.) (17 Mart 320 tarihli tezkereye ektir.) 5 Safer 1323/ 11 Nisan 1905.

²⁶⁵ BOA, DH. TMIK. M. 162/ 15/ 9/ 1. (Emniyet Müdürlüğü, Yazı İşleri Kalemi 132 numaralı, İçişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.) 16 Safer 1322/ 2 Mayıs 1904.

tezkeresine göre tüccarlık yapan, iyi hâlli kişilerden oluşanı, ticaretle uğraşan Ermeniler; bunlardan muaf tutulmuştur.²⁶⁶ Develi ilçesinin Everek Su Mahallesinden ve Ermeni Cemaati'nden olan Aşçıyan oğlu Agob, Mısır'da 18 seneden beri tütüncülük yapmaktadır. Mısır'daki işini oğluna bırakarak 4 yıl önce Kayseri'ye gelmiştir. Oğlu Mehran, Kayseri'deki nişanlısını alıp Mısır'a giderek orada evleneceklerini ve sonra geri döneceğini bir kıta tezkere dilekçesi ile bildirmiştir. Agob'un isyancılardan olup olmadığı, Ankara Valiliğinden alınan yazı ile Tesrî'-i Muamelât Komisyonu ifadesiyle ekli olarak üst makama gönderildi.²⁶⁷ Aşçıyan oğlu Agob Mısır'da bulunan oğlu Mehran'ın Kayseri'deki nişanlısı Şamlı Karabet kızı Gülhatır'ı beraberce Mısır'a götürerek orada evliliklerinin yapılması ile yine döneceğinden bir kıta eski tezkere verilmesini dilekçe ile arz etmişlerdir. Yapılan inceleme sonucunda Agob'un isyan hareketleri ile bir ilgisinin olmadığı anlaşılmıştır.²⁶⁸ Develi ilçesi Everek Su Mahallesi'nden ve Ermeni Cemaati'nden olup Mısır'a terhisini dilekçe ile bildiren Agob'un ne kendisinin ne de Mısır'daki oğlunun bozgunculuğa karışma işi ve münasebeti olmadığı için Ankara Valisi tarafından bir müddet izin verilmesi hususunda sakınca olmamaktadır. Yalnız adı geçen Agob'un, İstanbul'daki Ermeniler ile görüşüp görüşmediği ve ticari işler için kimlerle haberleşme yapıp yapmadığının bakanlığa yazı ile bildirilmesi gereklidir. Ermeni delegesinin bu kişiler hakkında belirtmiş olduğu düşünceler gerçeği yansıtmamaktadır, gerekli incelemeler Kaymakam'ın ve Mutasarrıflığın göndereceği yazı ile şekillenecektir. İskenderiye'de ve Mısır'da Ermeni fesat komitelerinin fertleri bulunduğu Sadrazamlığa yazılı evrak ekleri ile takdim edilmiştir.²⁶⁹ Adı geçen kişiler için komitelerle bağlantılı olmaları nedeniyle tezkerenin ret verilmesi Emniyet Müdürlüğünce belirtilmiştir.²⁷⁰ 19 Mayıs 1904 tarihli ve 67 numaralı belgede Agob'un İstanbul'daki Ermenilerden kimlerle münasebeti olduğu ve ticaret için kimlerle görüştüğünün öğrenilmesi istenilmiştir. Mısır'daki bozguncularla kendisinin ve oğullarının münasebeti olup olmadığının araştırılması hakkında Kayseri

²⁶⁶ BOA, DH. TMIK. M. 162/ 15/ 10/ 2. (Tesrî'-i Muamelât Komisyonu'nun tezkere ve araştırma yazısına özel belgedir. Evrak Numarası: 132, Komisyon Numarası: 271) 12 Rabiülevvel 1322/ 27 Mayıs 1904.

²⁶⁷ BOA, DH. TMIK. M. 168/ 38/ 1/ 2. (Komisyonun Tezkere ve Yazışma karalamasına özel belgedir. Evrak Numarası: 9, Komisyon Numarası: 64 Emniyet Müdürlüğüne gönderilen belgedir.) 5 Safer 1322/ 21 Nisan 1904.

²⁶⁸ BOA, DH. TMIK. M. 168/ 38/ 2/ 1. (Ankara Valisi Mehmed Cevad tarafından 9 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.) 29 Zilhicce 1321/ 17 Mart 1904.

²⁶⁹ BOA, DH. TMIK. M. 168/ 38/ 3/ 1. (Emniyet Müdürlüğü, Yazı İşleri Kalemi 107 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.) (8 Nisan 320 tarihli ve yüz elli dört numaralı Yüce Bakanın Tezkeresinin cevabıdır.) 9 Safer 1322/ 25 Nisan 1904.

²⁷⁰ BOA, DH. TMIK. M. 168/ 38/ 4/ 2. (Tesrî'-i Muamelât Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Evrak Numarası: 107, Komisyon Numarası: 238) (4 Mart 320 tarih ve 9 numaralı resmi yazıya cevabıdır.) 4 Rabiülevvel 1322/ 19 Mayıs 1904.

Mutasarrıflığından bilgi istenmişti. Alınan cevapta; adı geçen Agob'un, İstanbul'da Çakmakçılar Yokuşu'nda Büyük Yeni Han'da tüccardan Everekli Açukyan Ohannes, Sinanyan Sinan ve kardeşleri Damuzyan Manok efendilerle tanışık oldukları ortaya çıkmıştır.²⁷¹ İstanbul'daki bu kişilerin Emniyet birimince ayrıntılı incelenmesi istenmiştir.²⁷² Çağrılan ve sorgulanan Sarraf Asador Damuzyan oğlu Manok ile Komisyoncu Ohannes Açukyan, adı geçen Agob'u katiyen tanımadıklarını, kendileriyle irtibatları ve ticari işleri olmadığını beyan etmişlerdir. Ohannes Açukyan'ın ortağı olduğu beyan olunan Sinan Sinanyan'ın bir sene önce memleketine gittiği araştırmayla ortaya çıkmıştır. Agob'un ifadesi alınıp Mısır'a gitme konusundaki ısrarının iyi niyetli olmadığı, fesatçılara karışma ihtimalinin yüksek olduğu, soruşturma heyeti tarafından ifade edilmiştir.²⁷³ Ayrıca aynı işlem Emniyet Müdürlüğünden alınan cevap tezkeresinde bildirilmiş olmakla birlikte ona göre araştırmayla gereğinin hızlı bir şekilde yazı ile bildirilmesi, Tesrî-i Mu'amelât Komisyonu'ndan ifade edildi.²⁷⁴

1905 yılında Marsilya'da yumurta komisyonculuğu yapan ve İzmir'deki ebeveyninin yanına gelmesine izin verilmesi Ermeni Patrikliğinden dilekçe ile talep edilmektedir. Karabet aslen Kayseri sancağına bağlı Develi ilçesinin Fenese Mahallesi'nden olup 14 yaşında iken babası Pabuççu esnafından Maçador'la İzmir'e gelerek Karataş'ta ikâmet etmektedir. Bir müddet mağazalarda hizmetçilik ve 5 sene İzmir'in Arasta Çarşısı'nda tüccarlık ettikten sonra yine ticaret maksadıyla 10 sene evvel Marsilya'ya giderek orada yumurta komisyonculuğu yapmıştır. Fakat dönüş tarihi belli olmadığı ve İzmir'de bulundukları müddet zarfında kötü hâli görülmediği anlaşılmıştır. İzmir'e dönmesinde sakınca görülmediği Aydın Valiliğinden cevaben alınan yazıda bildirilmiştir. Adı geçen kişi fesatçılara karışmamış ve Amerika'ya gitmemiş ise İzmir'e dönüş için pasaport verilmesi sebebiyle mahallî konsolosluğa tebligat yapılmasının

²⁷¹ BOA, DH. TMIK. M. 168/ 38/ 5/ 1. (Ankara Valisi Mehmed Cevad tarafından 223 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.) 26 Cemazeyilahir 1322/ 7 Eylül 1904.

²⁷² BOA, DH. TMIK. M. 168/ 38/ 6/ 2. (Tesrî-i Muamelât Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 664 Emniyet Müdürlüğüne gönderilen belgedir.) (12 Nisan 320 tarih ve yüz yedi numaralı tezkere cevabıdır.) 15 Şaban 1322/ 24 Ekim 1904.

²⁷³ BOA, DH. TMIK. M. 168/ 38/ 7/ 1. (Emniyet Müdürlüğü, Yazı İşleri kalemi 589 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.) (11 Ekim 320 tarihli ve dokuz yüz kırk numaralı bakanlık tezkeresi cevabıdır.) 13 Ramazan 1322/ 21 Kasım 1904.

²⁷⁴ BOA, DH. TMIK. M. 168/ 38/ 8/ 2. (Tesrî-i Muamelât Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 1257 Ankara Valiliğine gönderilen belgedir.) (25 Ağustos 320 tarihli ve 223 numaralı yazışma cevabıdır.) 23 Şevval 1322/ 31 Aralık 1904.

buyrulması hususunun yüce Sadrazam tarafına haber verilmesi Tesrî'-i Muamelât Komisyonu'ndan ifade kılındı.²⁷⁵

1906'da Şamlı Hasan bin Mustafa adında Suriye'den seyahat tezkeresi alarak İskenderun'a çıkan bir yolcunun yaşı ve eşkâlince görülen farklılık üzerine hâlleri incelendi ve şahsın ifadesi şüpheyi arttırmıştı. Muayene ile 15 gün önce sünneti yapılmış Ankara Vilayetine bağlı Develi ahalisinden Misak adında bir Ermeni olduğu anlaşılarak Suriye, Ankara ve Adana Valilikleriyle haberleşme ile tahkikat derinleştirilmekte olduğu ve neticesinin arz edileceği yazılmıştır.²⁷⁶

1907'de Amerika ve Mısır'a firar eden Ermeni gençlerinden çoğu İzmir yoluyla İzmir'de ikamet etmiş gibi tezkere çıkartarak döndükleri Ankara Valiliğinden bildirilmişti. Alınan tebligat üzerine Kayseri'nin Develi kazası halkından olup Mısır'a giden ve daha sonra İzmir'den tezkere çıkartarak memleketine dönen Ermeni cemaatinden Serkiz hakkında yapılan tahkikatı içermektedir. Bu tahkikat 28 Mart 1906 tarihli ve 47 numaralı sadrazam tezkeresinde bildirilmiştir. Bu fezlekedede Mısır ve yabancı memleketlere firar eden Ermenilerin İzmir'i yoğun şekilde kullandıkları ortaya çıkmıştır. İncelendiği zaman bazı kişilerin yardımıyla oranın Ermeni delegesinden alınan ilmühaber üzerine mahallî zabıtasınca incelenmeksizin ve araştırmaksızın Nüfus İdaresi'nden verilen seyahat tezkereleriyle İzmir'de ikamet etmiş gibi memleketlerine dönmekte oldukları ortaya çıkmıştır. Mısır'a firar eden şahısların da oradan yabancı memleketlere gideceklerine şüphe kalmamış olmasına ve yabancı memleketlere firar eden Ermenilerin dönmelerinin kabul olunmaması da gereklidir. Serkiz'in de gideceği yere iadesi istenmiştir.²⁷⁷ Develi kazası halkından ve Ermeni milletinden olup Kudüs-i Şerif'e gitmek üzere memleketinden validesi Altın isimli kadın ile ortaklaşa çıkarttıkları seyahat tezkeresiyle Bafa'ya giden Ferhad Hançar oğlu Matyos'un validesini orada bırakarak kendisi vapurdan çıkmaksızın İskenderiye'ye firar eylediği Kudüs-i Şerif Sancağı Mutasarrıflığından yazışma ile bildirilmiştir. Bu gibi firarilerin dönüşlerinin kabul olunmaması Ferhad Haçar oğlu

²⁷⁵ BOA, HR. SYS. 2746/ 73/ 3/ 1. (19 Nisan 321 tarihli acil tezkereye ektir.) 16 Rebiülahir 1323/ 20 Haziran 1905; BOA, HR. TH. 320/ 86/ 1/ 1. (Bâb-ı Ali, İç İşler Dairesi, Tesrî'-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Sayı: 286 Dışişleri Bakanlığına 19 Nisan sene 321 tarihli acil tezkereye ektir.) 5 Cemazeyilevvel 1323/ 8 Temmuz 1905; BOA, HR. SFR. 04. 801/ 52/ 2/ 1. (25 Haziran sene 321 tarihli İçişleri Bakanlığı tezkeresi suretidir.) 9 Cemazeyilevvel 1329/ 08 Mayıs 1911.

²⁷⁶ BOA, DH. ŞFR. 374/ 38/ 1/ 1. (Halep Valisi Mehmed Hazım tarafından Halep'den İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.) 13 Zilkade 1324/ 29 Aralık 1906.

²⁷⁷ BOA, ZB. 320/ 4/ 1/ 1. (Mektûbî Kalemine Özel, Sıra Numarası: 7589, Tahkikat Heyeti Fezlekesi üzerine kaleme alındığı ve İçişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.) 18 Zilkade 1324/ 3 Ocak 1907.

Matyos'un da dönmesi durumunda kabul edilmemesinin Valilik tarafına bildirilmesi, tahkikat heyetinden ifade edilmiştir.²⁷⁸

Ticaret için daha öce farklı tarihlerde Mısır'a, Amerika'ya ve diğer yabancı memleketlere gitmiş olan eş ve oğullarının memleketlerine dönmelerine izin istenmektedir. Osmanlı vatandaşlığına halel gelmemek üzere kendilerinin onların yanlarına gitmelerine Kayseri Sancağı'nın Develi kasabasına bağlı Everek kasabasından Kasap Serkiz oğlu Karabet eşi Agop kızı Altun ve Mikail Kalfa oğlu Melkon kızı Ancela ve Kalaycıoğlu Mardiros eşi Ohannes kızı Anuş imzalarıyla bu konuda dilekçe verilmiştir.

-Bu kişiler ne vakit ve ne suretle oradan gitmişlerdir?

-Bu kişilerin ilgili dairelerde pasaport çıkartıp çıkartmadıkları?

-Develi'de isyanlara katılıp katılmadıkları?

-Develi'deki isyancılar ile haberleşme yapıp yapmadıkları?

Dilekçe veren bu kişilerin ve akrabaların ne suretle ticaret yaptıkları araştırma ile haber verilmesi istenilmiştir.²⁷⁹ Ticarî eşya almak için Mersin'den Beyrut'a gitmek üzere Develi ilçesinden seyahat tezkeresi çıkaran Dadoryan Karabet polişe ve İskele Komisyonu'ndaki incelemede Develi isyancılarından Arşak'ın kayın biraderi olduğu ortaya çıkmıştır. Kayın biraderinin firarında Dadoryan Karabet'in yardımı konusunda yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Bu kişi için ve bu kişinin firarının Develi Kaymakamlığınca derinlemesine inceleme yapılması istenmiş ve bu inceleme onayı ise Ankara Valiliğinden istenmiştir.²⁸⁰ Ayrıca bu iki kişinin evrakları sahil müfettişliğine de gönderilmiştir. Kanunun uygulanması ve doğan sonucunun yazı ile Tesrî'-i Muamelât Komisyonu'na bildirilmesi istenmiştir.²⁸¹ 6 Haziran 1907 tarih ve 88 numaralı, cevaben gelen yazışma da adı geçen Karabet hakkında adliyede yapılan tahkikatta kayınbiraderi olan yukarıda adı geçen Arşak'ın firar ettirdiği usulen sabit olmasından dolayı mahkemede yargılanmasına karar verildiği Develi Kaymakamlığınca bildirmiştir.²⁸²

Birkaç gün önce trenle Beyrut'tan gelen yolcular arasında görünen bir yolcunun, Trabzonlu Ali Efendi olduğunu ifade ettiği hâlde bazı evraklarında ortaya çıkan şüphe

²⁷⁸ BOA, ZB. 398/ 67/ 1/ 1. (Mektûbî Kalemîne Özel, Sıra Numarası: 8483 Ankara Valiliğine gönderilen belgedir.) 1 Muharrem 1325/ 14 Şubat 1907.

²⁷⁹ BOA, ZB. 398/ 99/ 1/ 1. (Mektûbî Kalemîne özel, Sıra Numarası: 1799, Dilekçe ve şifai emir üzerine kaleme alındığı Ankara Valiliğine gönderilen belgedir.) 18 Cemazeyilevvel 1325/ 29 Haziran 1907.

²⁸⁰ BOA, DH. TMIK. M. 246/ 8/ 1/ 1. (Sahiller Müfettişi Erkân-ı Harbiye Kaymakamı tarafından İçişleri Bakanlığı makamına gönderilen belgedir.) 21 Muharrem 1325/ 6 Mart 1907.

²⁸¹ BOA, DH. TMIK. M. 246 /8/ 2/ 2. (Tesrî'-i Muamelât ve Islahat Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 580 Ankara Valiliğine gönderilen belgedir.)

²⁸² BOA, DH. TMIK. M. 246/ 8/ 13/ 1. (Ankara Valisi Bende Ahmed Reşid tarafından 172 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.) 16 Cemazeyilahir 1325/ 27 Temmuz 1907.

üzerine Kayseri Sancağı'na bağlı Develi ilçesine tâbi Everek köyünden Ermeni Ohanoğlu Karabet olduğu anlaşılmış kendisi de bunu itiraf etmiştir. Bu konuda yapılan tahkikattan Halid ve Tevfik adında iki kişi tarafından gizli olarak girişleri kolaylaştırıldığı anlaşılarak tahkikat evrakı ile beraber her üçü adliyeye sevk edilmiştir. Bunlar hakkında tatbik olunacak kanun maddesi bulunmadığından dolayı işlem yapılması lâzım geleceği ifade kılınmış olduğundan bunların tutuklu bulunması istenmiştir.²⁸³ Bu gibi Ermeni şahısların Amerika'ya kaçmalarına yardım eden şahıslar yakalanıp adliyeye sevk edilmiştir. Fakat bu kaçakçılar, kanunda gerekli madde olmadığı için serbest kalmaktadırlar. Halep Valiliği bu gibi kaçakçılara yönelik yeni bir ceza maddesinin konulmasını istemiştir. Yoksa kaçakçılığın engellenemeyeceğini belirtmiştir.²⁸⁴ Ayrıca sahildeki kayıkçı ve sandalcı birtakım kaçakçılar, Ermenilerin yasadışı yurt dışına çıkmalarını sağlamakta ve silahlarını taşımaktadırlar. Bu kişilerinde ağır bir şekilde cezalandırılması istenilmiştir.²⁸⁵ Bu kaçakçılar yakalanıp adliyeye sevk edildiğinde delil yetersizliğinden dolayı serbest bırakılmaktadır. Bunlara özgü kanun maddesinin konulması istenmiştir.²⁸⁶ Karabet hakkındaki tahkikat sonrası 6 sene önce Kudüs-i Şerif'e gitmek üzere Develi'den çıkarttığı seyahat tezkiresiyle İskenderiye'ye gelmiş ve oradan tezkeresiz şekilde Halep'e gelmiştir. İfadesinde annesini görmek için Hidivi vapuruyla Yafa İskeleyi'ne gelmiştir. Annesini burada görmediğini beyan etmiştir. Yine aynı vapurla Beyrut'a geldiğini söylemiştir. Halid et-Türk ve Tevfik Haşaş ile birlikte araba ile bir otele gelmişlerdir. Gece 5 civarlarında otelden bir araç ile ayrılıp Lübnan Dağı'ndaki istasyondan tren ile Halep'e gelmişleridir. Rayak'da orta boylu, şişman, kırca sakallı bir polis ile Halid ve Tevfik dışarıda gizlice konuşmuştur. Vagona geldiklerinde o polisle birlikte bir polisin daha geleceğini ismini sorarlarsa Ali Efendi olduğunu mesleğinin makinistlik olup Hayfa hattında iş yaptığını öğretmişlerdir. Halep'e gelindiğinde Mersin'e ulaştırırlarsa karşılığında 9 İngiliz lirasıyla bir yağmurluk vereceğini ifade etmiştir. Rayak İstasyonu'nda bu kişilerin hâl ve hareketlerinden şüphelenen Hama memurlarından bir polis bu kişileri sorguya çekmiştir. Sorguda Halid ve Tevfik, Karbet adlı kişiyi tanımadıklarını beyan etmişlerdir. Fakat polis

²⁸³ BOA, DH. TMIK. M. 246/ 8/ 3/ 1. (*Halep Valisi Nazım tarafından Bâb-ı Ali, İç İşler Dairesi Yazı İşleri Kalemine çekilen şifreli telgraf namedir.*) 22 Rebiülahir 1325 / 4 Haziran 1907.

²⁸⁴ BOA, DH. TMIK. M. 246/ 8/ 7/ 2. (*Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Evrak Numarası: 672, Komisyon Numarası: 1084 Adliye Bakanlığına gönderilen belgedir.*) 10 Cemazeyilahir 1325/ 21 Temmuz 1907.

²⁸⁵ BOA, DH. TMIK. M. 246/ 8/ 8/ 1. (*Trabzon Valiliği Vekâlet'inden alınan Sadrazamlık Mevki'sine şifreli telgraf namedir.*)

²⁸⁶ BOA, DH. TMIK. M. 246/ 8/ 9/ 2. (*Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 1254 Yüce Adliye Bakanlığına.*) 27 Cemazeyilahir 1325/ 7 Ağustos 1907.

memuru bunların ortak iş içinde olduğunu anlamış ve durumu Suriye Valiliğine bildirmiştir. Halid ve Tevfik'in Bakanlık yazısı gereğince Beyrut'a yollanmasına, Karabet'in ise hakkında yapılacak muamelenin bakanlık tarafından iznine göre şekilleneceği belirtilmiştir. Başlangıçta yardım eden polis memurunun ise Abdurrahman Efendi olduğu tahkikat sonrası anlaşılmıştır.²⁸⁷ Bu olay inceleme esnasında görevini kötüye kullanma, yardım ve yataklıktan dolayı Abdurrahman Efendi'nin görevine son verilip kendisi hakkında tahkikat başlatılmıştır.²⁸⁸ Tahkikat sonrası Abdurrahman Efendi, Rayak İstasyonu'nda firari Karabet'i görmeyip ancak Beyrutlu Halid ve Tevfik'in Haleb Treni'ne bindiklerine şahit olduğunu söylemiştir. Adı geçenlerin tüccar olarak Haleb'e gideceklerini söylemeleriyle bunları trene Halep polis memuru Halid Efendi'ye gösterdiğini ifade etmiş ise de ifade sureti kâbul görülmemiştir. Abdurrahman Efendi hakkında kanunlara uymayarak yolcuların seyahat tezkerelerini incelemediği, bazı kötü hâl ve hareketlerde bulunduğu, bazı uygunsuz hareketlerde şikâyetlerin olduğu ortaya çıkmıştır. Zaten kendisi polis memurlarından olmayıp maaşı Hama Belediyesi'nden tahsis olan polislerden olmasına binaen o vakit kaydı silinerek durum 8 Temmuz 1907 tarihinde Haleb Valiliğine cevaben yazılı olarak gönderilmiştir.²⁸⁹

Develi kazasının Everek Fenese Mahallesi'nden olup firarken Mısır'a giderek hâlâ İskenderiye'de bulunan Matyos Kalfayan isimli şahıs 22 Haziran 1907 tarihinde Develi kazasından almış olduğu seyahat tezkeresi ile İzmir'e gitmiştir. Orada bir ay kadar dolaştıktan sonra İzmir'de evlenmiş olan Vartan isminde bir hemşerisi tarafından adı geçen kişiye yardım ederek firar etmiştir. Bahsi geçen kişinin firarını kolaylaştırmasından dolayı Vartan'ın orada tutuklanmış olduğunun bilgisi gelmiştir. Kayseri Mutasarrıflığından cevaben bildirilmiş olduğundan gerek bahsedilen firari gerekse de Vartan haklarında ne muamele yapıldığının yüce Valilik tarafından sorulması tahkikat heyetinden ifade kılınmış olmakla durumun araştırmayla bildirilmesi istenmiştir.²⁹⁰ Vartan isimli kişinin tutuklanmasına dair bir kayıt ve malumat olmadığı Aydın Valiliğinden bildirilmiş

²⁸⁷ BOA, DH. TMIK. M. 246/ 8/ 10/ 1. (Halep Vali Vekili Birinci Ferik Bekir Sıdkı b. Emin tarafından 61 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.) (30 Mayıs 323 tarihli bakanın telgrafına arz edilen cevaptır.) 13 Cemazeyilevvel 1325/ 24 Haziran 1907.

²⁸⁸ BOA, DH. TMIK. M. 246/ 8/ 11/ 2. (Tevfik-i Muamelât ve Islahat Komisyonu'nun Tezkere ve Yazışma Karalamasına Özel Belgedir. Komisyon Numarası: 1109 Ankara Valiliğine, Suriye Valiliğine ve Emniyet Müdürlüğüne gönderilen belgedir.) (24 Mayıs 323 tarihli yazışma ektir.) 28 Cemazeyilahir 1325/ 8 Ağustos 1907.

²⁸⁹ BOA, DH. TMIK. M. 246/ 8/ 16/ 1. (Suriye Valisi Besim Şükrü bin Süleyman tarafından 118 numaralı İçişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.) 6 Şaban 1325/ 14 Eylül 1907.

²⁹⁰ BOA, ZB. 403/ 112/ 1/ 1. (Mektûbî Kalemîne Mahsus, Sıra Numarası: 7513, Yazışma Derkenardan Aydın Valiliğine gönderilen belgedir.) 24 Şevval 1325/ 30 Kasım 1907.

olduğundan Matyos Kalfayan'ın nereden kaçmış olduğunun ve Vartan'ın hüviyetiyle şu an nerede olup sonra da kimleri bulunduğunun etraflıca incelenmesi ve haber verilmesi istenmiştir.²⁹¹

1912'de Develi kazasının Fenese mahallesinden ve fesatçı kişilerinden olup genel af sırasında tahliye edildiği bu kez ihbar olunmasıyla tutuklanmış ve 10 Aralık 1906 tarihli seyahat tezkeresiyle İstanbul'a geldiği anlaşılmış olan Hacı Karabet oğlu Dikran isimli şahsın inceleme raporu şöyledir:

Hâlleriyle sabıkasının ve Amerika'da bulunan kayınbiraderi Leon ve Avadis Ohannes Süleyman ile bunların amcazadeleri İstapan ve Harof Süleyman'ın ne vakit ne suretle nereden Amerika'ya gittiklerinin ve kötü halleri olup olmadığının hızlı bir şekilde araştırılması ve bildirilmesi gerekliliği bildirilmiştir.²⁹²

Orano isimli Avusturya vapuruyla yabancı memlekete firar etmek üzere Kıbrıs'a çıktıkları Beyrut Valiliğinden telgraf ile bildirilen belge şöyledir:

Develi kazası ahalisinden Toros oğlu Mardinos Toros, Heci Artin, Artin, diğer Mois oğlu Artin, Artin oğlu Bahron, Ohan oğlu Toros, Heci Narsis oğlu Karabet, Emoş oğlu Agob oğlu Ohannes isimli şahısların isyancı kişiler olduğundan kendilerine dikkat edilmelidir. İsmi geçen şahısların kendi ya da başka isimlerle Osmanlı Memleketine açıktan girişlerine meydan verilmemesi gerekliliği belirtilmiştir. Ayrıca bu kişiler hakkındaki gerekli tahkikat yapılmış olup gerekli valiliklere konu hakkında bilgiler gönderilmiştir.²⁹³

1915'te Askerî esirleri bırakma niyetine binaen İngiltere Hükümeti Savunma Bakanlığı'na bağlı İstihbarat Dairesi'nde bir Binbaşı ile Londra'da araçla ilişki kuran ve Gülek Boğazı hakkında bazı bilgileri içeren belge aşağıdadır:

Neticede adı geçen dairenin tavsiyesi üzerine Mısır'da casusluk yapmak üzere Marsilya yoluyla Mısır'a gönderilen Osmanlı Devleti halkından Kayserili Ohannes, casusluk suçuyla Divanı Harbi Örfi'ye sevk edilmiştir. Sorgulandığından ve mahkemeye

²⁹¹ BOA, ZB. 481/ 137/ 1/ 1. (Mektûbî Kalemîne Özel, Sıra Numarası: 9933, Evrak Sıra Numarası: 1217, Dosya Numarası: 3934, Tahkikat Heyeti Derkenarı üzerine kaleme alındığı Kayseri'ye Mutasarrıflığı'na gönderilen belgedir. 15 Ekim 323 tarihli ve 381 numaralı yüksek yazışmanın cevabıdır.) (15 Ekim 323 tarihli ve 381 numaralı yüksek yazışmanın cevabıdır.) 5 Safer 1326/ 9 Mart 1908.

²⁹² BOA, ZB. 618/ 111/ 1/ 1. (Mektûbî Kalemîne Özel, Evrak Sıra Numarası: 461, Tahkikat Heyeti müzekkeresi üzerine kaleme alındığı Kayseri'ye Mutasarrıflığı'na gönderilen belgedir.) 9 Cemazeyilevvel 1326/ 9 Haziran 1908.

²⁹³ BOA, ZB. 588/ 50/ 1/ 1. (Mektûbî Kalemîne Özel, Sıra Numarası: 7073/ 3828 Tahkikat Heyeti Derkenarı üzerine kaleme alındığı belgedir.) (228 Aydın, 69 Cezâyir-i Bahr-ı Sefid, 81 Konya, 139 Selanik, 214 Hüdâvendigâr, 58 Adana, 58 Halep, 160 Trabzon, 103 Ankara vilâyetleriyle 29 Kudüs-i Şerif, 67 Biga mutasarrıflıklarına.) 8 Safer 1330/ 28 Ocak 1912.

alındığından bahisle adı geçen Ohannes'in mahkeme sırasında Mısır'a gitmesindeki niyeti ve maksadı İngiltere Hükümeti'ne hizmete istinaden olmayıp onların güvenini aldıktan sonra asıl vatanına hizmetten ibaret olduğunu söylemiştir. Hatta elinde bulunan mektupları Paris'te Osmanlı Elçiliği'nde memur Salih Bey'e göstermiştir. Asıl maksadını anlatarak az önce anılanın tavsiyesiyle oradaki Amerika Konsolosu'nun verdiği tavsiyename ile İsviçre'ye gittiği belirtmiştir. Cenevre Konsolosu Ziya Bey'e söz konusu mektupları gösterdiğini ve seyahat maksadını anlattığı gibi "Sofya Konsolosluğu'na da tarafınızda da" lâzım olan bilgiyi verdiğini ifade etmiştir. Asıl vatanına hizmet maksadıyla seyahate çıktığını beyan eden yukarda adı geçen Ohannes hakkında durum araştırması yapılarak doğrunun ortaya çıkartılması için neticesinin haber verilmesi İstanbul Divanı Harbi Örfi Başkanlığı'ndan alınan 3 Haziran 1915 tarihli ve 260 numaralı tezkerede bildirilmektedir. Adı geçen tezkere ile gelen ismi anılan şahsın İngiltere'den aldığı pasaport ve Cenevre Başkonsolosluğu'ndan aldığı işlenmiş pasaport nezarete muhafaza altına alınmıştır. Rusçuk Konsolosluk Vekâleti'ne 20 Nisan 1915 tarihli Sofya'ya kadar sevk masrafı Konsolos Vekâletince karşılanmış olan ismi geçen kişinin ifadesinin neden ibaret olduğunun etraflıca seri bir şekilde yazılması istenilmiştir.²⁹⁴ Bu kişinin iadesi için Sofya'ya kadar yol masrafı Rusçuk Konsolosluğunca ödenmiştir. 7 Nisan içinde Sofya'dan Edirne'ye kadar yol masrafları ve yiyecekleri Sofya Konsolosluğu tarafından ödenmiştir.²⁹⁵ İstanbul'a dönmek üzere Konsolosluklara müracaat edecek Ermenilerden gerek kadın gerekse de erkek olsun hiçbirinin pasaportunun vize edilmemesine dair olan tebligat üzerine Köstence Konsolosluğu'ndan alınan 15 Haziran 1915 tarihli ve 1133/328 numaralı yazısı şu şekildedir:

Vize hakkındaki bu yasaklanmanın yalnız İstanbul'a dönecek Ermeniler mi yoksa rastgele Osmanlı Memleketine dönen Ermenilere mi ait olduğu belirtilmelidir. Bir de izin alarak eşiyile beraber Köstence'de bulunan Niş Eski Konsolosu Haçık Efendi bu günlerde mezuniyetinin bitmesinden sonra İstanbul'a dönmek istediğinden yukarıda adı geçen kişi

²⁹⁴ BOA, HR. SYS. 2873/ 2/ 2/ 1. (Bâb-ı Ali, Dışişleri Bakanlığı, İdari İşler Genel Müdürlüğü Evrak Türi: Dışişleri Bakanı Said Halim Paşa Hazretleri'nden Cenevre konsolosluğuyla Sofya ve Rusçuk konsolosluğuna yazışma.) (Evrak Türi: Dışişleri Bakanı Said Halim Paşa Hazretleri'nden Cenevre konsolosluğuyla Sofya ve Rusçuk konsolosluğuna yazışma. Özel: Kayserili Ohannes hakkında. Dayanak olan evrak: İstanbul Divanı Harbi Örfi Başkanlığının 21 Mayıs 331 tarihli ve 260 numaralı tezkeresi.) 16 Şaban 1333/29 Haziran 1915.

²⁹⁵ BOA, HR. SYS. 2873/ 2/ 3/ 2. (İade numara: 74 Sofya'ya kadar yol masrafı Rusçuk Konsolosluğunca ödenmiştir. 7 Nisan içinde 331. İade numarası: 13-12 Sofya'dan Edirne'ye kadar yol masrafları ve yiyecekleri Sofya Konsolosluğun tarafından ödenmiştir. 8 Nisan 1331.)

ve benzer Ermeni memurlar haklarında ne yapılması gerektiğinin bildirilmesi lüzumu yazı ile bildirilmiş olduğundan durumun gereğinin sorulması şeklinde tezkere yazılmıştır.²⁹⁶

Bakan emrine atfen, elçilikten gelen genel yazışmada İstanbul'a dönmek üzere müracaat edecek Ermenilerden gerek kadın ve gerek erkek olsun hiçbirisinin pasaportunun vize edilmemesi tavsiye olunuyorsa da bunun yalnız İstanbul'a dönmek isteyenlere mi yoksa rastgele Osmanlı Memleketine gelmek isteyenlere de mi ait olduğu kestirilememiştir. Bu yönde yapılması gereken bilginin yeterli açıklıkta verilmesi ve mezuniyet için eşiyile Köstence'de bulunan Niş eski elçisi Haçik Efendi bugünlerde mezuniyetin sonra Ermesinin ardından İstanbul'a dönme düşüncesindedir. Yukarıda ismi geçen ve örnek Ermeni memurları haklarında ne suretle muamele yapılması gerektiğinin yazı ile bildirilmesi hususunun lâzım gelenlere emir ve irade buyrulması Sadrazam iznine bağlıdır.²⁹⁷

67159/68 numaralı ve 15 Haziran 1915 tarihli Bakan Hazretleri'nin emirlerinde mevzubahis olan, oğlu Avram ile beraber Cenevre Başkonsolosluğu'ndan reapartie edilmiş ve 21 Nisan 1915 tarihinde Edirne'ye yönelmiş Sofya'dan trene binmiş olan Ohannes Karabetyan olduğu açıktır. İsmi geçen kişi, konsolosluğumuza pasaportu ibraz ile seyahatinin takip edilmemesine dair dilekçe için müracaat etmiştir. Tedbiren olmak üzere yaşadığı hayat tarzı ve yabancı memleketlerde gezi maksadı hakkında tarafımdan istenilen izaha verdiği cevap: "İngiltere ve Mısır'da bulundum, daha sonra Paris'e geldim. Yabancı memleketlere gidiş maksadım ve oralardaki ikâmet sebebim, geçimimi sağlayabilecek bir iş aramak içindi. Amelelik ile kazandığım bir parça ekmekle geçiniyorum. Oğlumun bir gözünün kör olması bizi iki kat mesaiye mecbur etmektedir. Savaşa katıldığım için daha sonra Fransa'da fevkalade güçlüklerle maruz kaldım. İsviçre'ye gelene kadar çok sıkıntı çektim. İsviçre'deki Osmanlı memurları beni tanırlar, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın mühim bir mektubunu elde ettiğimi ve ne gibi hissiyatla uzman olduğumu adı geçen memurlara ispat edebildiğimi iftihar sahibi makamda söyleyebilirim. Siz beni tanımazsınız, beyanatıma güvenmeyebilirsiniz. Fakat pasaportum, kimliğim ve fakirliğim için bir gerçek kanıt değil midir? Nefsime yetecek kadar bir lokma ekmekten mahrumiyetim, oğlumla

²⁹⁶ BOA, HR. SYS. 2873/ 2/ 5/ 1. (Bâb-ı Ali, Dışişleri Bakanlığı, İdari İşler Genel Müdürlüğü. Özel: Ermenilerin pasaportlarının vizesi hakkında (Gizlidir). Dayanak Olan Evrak: Köstence Başkonsolosluğunun 15 Haziran 915 tarihli ve 113/328 numaralı yazısı. 67834/785 16 Haziran 331 – 29 Haziran 915. Evrak Türü: Dışişleri Bakanı Prens Said Halim Paşa Hazretleri'nden İçişleri Bakanı Talat Beyefendi Hazretleri'ne "Yüce Tezkere.") (Dayanak Olan Evrak: Köstence Başkonsolosluğunun 15 Haziran sene 915 tarihli ve 113/328 numaralı yazısı. Evrak Türü: Dışişleri Bakanı Prens Said Halim Paşa Hazretleri'nden İçişleri Bakanı Talat Beyefendi Hazretleri'ne "Yüce Tezkere".)

²⁹⁷ BOA, HR. SYS. 2873/ 2/ 6/ 1. (Köstence Başkonsolosunun Sadrazam ve Dışişleri Bakanı Prens Said Halim Paşaya gönderdiği 1133/238 nolu belgedir.)

benim elbisemizde simamızda açık değil midir? Ben memleketimize yalnız açlık ve zorlukların sevgiyle değil aynı zamanda hizmetimi de tamamlamak gayretiyle gidiyorum" zemininde olduğunu ve bu belgenin konusuna ve ne suretle elde edildiğine dair verilen bilgiden çekinmiş bulunduğunu hatırlayabilmekteyim." Doğrusu böyle bir mühim bir belgenin varlığı Paris ve İsviçre'deki Osmanlı memurlarımız tarafından tasdik edilmiş bile olsa daha önce arz edilen yazışmada anlatılan girişimler ve çalışma ve yaklaşık olmadığı takdirde adı geçen lehinde bir kesin kanıt kabul edilmeyecektir. Özellikle yabancı memleketlerde gezen Ermeni unsurunda görünen fesatlık yapmaya çalışır şekildeki düşüncesi adı geçen kişi ve emsalinin beyanları ve belgelerinde en ufak bir hakikat olmadığına zor bir bedel olabileceği düşüncesindedir.²⁹⁸

15 Haziran 1915 tarih ve 67159/68 numaralı bakan emrinde bahsedilen Kayserili Garabet Nisan oğlu Ohannes'in elinde konsolosluğa müracaatla mecbur kaldığından ve şu an ki hallerinden dolayı yollarda maruz kaldığı ezâ ve cefadan bahis ile Osmanlı Memleketine iadesini talep etmiştir. Bahsedilen kişi Cenevre Başkonsolosluğu'ndan verilen 17 Nisan 1915 tarihli ve 68/4 numaralı muameleli giriş belgesini ibraz ile usulen kendisinin ve 17 yaşındaki oğlu ve Garabet oğlu Ohan'ın yol masrafları Konsolos Vekâletince ödenmiştir. Yukarıda ismi geçen kişi seferin zorluklarından ve maddi mecburiyetten başka burada bir ifadede bulunmamıştır.²⁹⁹

Kayserili Ohannes hakkında öne geçen yazıya cevaben Cenova Başkonsolosluğu'ndan gelen 22 Haziran 1915 tarihli ve 1215/106 numaralı evrak suretinin eklenmiş olarak gönderildiğinin beyanı şeklinde elem veren tezkereye yazıldı.³⁰⁰ Divanı Harbi Örfice casusluk suçlamasıyla mahkeme altına alınıp hakkında aciz makamdan bilgi talep edilmekte olan Kabaret oğlu Ohannes isimli şahıs miladi Nisan'ın on üçüncü günü Konsolosluğa müracaat ettiği zaman yazışmada adı geçen kişi aynı sözleri söylemiştir. Kendisinin vatana hizmet ulvi gayesiyle bu işe teşebbüs edip Paris Yüce Elçiliği'nde memur Salih Bey'i de durumdan haberdar ettiğini söylemiştir. Elinde İngiliz Sansürünce mühürlenmiş, Mısır'a gideceğini bildirmiş olduğundan ve olay ifadesi hakikate yakın görüldüğünden kendisiyle oğlu Vahram'a 13 Nisan 1915 tarihinde 68/4 numarasıyla bir

²⁹⁸ BOA, HR. SYS. 2873/ 2/ 8/ 1. (Sofya Konsolosunun Sadrazam ve Dışişleri Bakanı Said Halim Paşaya gönderdiği 190/71 nolu belgedir.)

²⁹⁹ BOA, HR. SYS. 2873/ 2/ 9/ 1. (Rusçuk Konsolosluğunun Dışişleri Bakanı Said Halim Paşaya gönderdiği 644/217 nolu belgedir.) 6 Şaban 1333/ 19 Haziran 1915.

³⁰⁰ BOA, HR. SYS. 2873/ 2/ 12/ 1. (Cenova Başkonsolosluğunun Dışişleri Bakanı Prens Said Halim Paşa ve İstanbul Dîvân-ı Harb-i Örfî Başkanlığına gönderdiği 68366/228 nolu belgedir.) 25 Şaban 1333/ 8 Temmuz 1915.

giriş belgesi verilmiştir. Adı geçenlerin Ağrı/Diyadin'e kadar da biletleri Konsoloslukça alınarak İstanbul'a gitmiş olduklarını ve hizmetkârınca durum hakkında başka malumat olmadığı belirtilmiştir.³⁰¹

Manok oğlu Artin adındaki şahıs müracaat için Seddülbahr'de asker iken firar etmiştir. Canik oğlu Maksud'un da Sırbistan'dan geldiğini beyan ile İstanbul'a dönmek üzere birer kıta pasaport verilmesini talep etmiştir. İsmi geçen şahısların hâlleri ve ifadeleri şüphe çektiğinden daha önceki halleri hakkında lâzım olan tahkikatın yapılmasıyla kendilerine pasaport verilmesinin caiz olup olmayacağının bildirilmesi Selanik Başkonsolosluğu'ndan alınan 15 Haziran 1915 tarihli ve 1355/225 yazıda bildirilmiştir. Adı geçenlerin Osmanlı tezkereleri suretleri eklenmiş olarak yüce bakanlığa gönderildiğinin beyanı şeklinde tezkere yazılmıştır.³⁰²

Ayaklanmalara katılan Ermenilerin yurt dışına kaçmak için her türlü yolu kullandıkları bilinmektedir. Kaçış işlerinde kimi zaman ailelerini kullanmışlardır. Kimi zaman devlet görevlileriyle, kimi zaman da kaçakçılar ile anlaştıkları gözlemlenmiştir. İsyancı Ermeniler, seyahat izni çıkarmak için ayrıca Develi Papazı ve Delegesini de işin içine çekmişlerdir. Aslında bu ikili ilişkiler ayaklanma ve sonrasında da papaz ve delegelerin ayaklanmaların bir parçası olduğunu göstermektedir. Ayaklanmaların ayrıca cemiyet ve komiteler tarafından yönetildiği de bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin, Ermeni ayaklanmalarına karşı çok büyük mücadeleler verdiğini de göstermektedir. İsyancıların bilgileri Devlet Arşivi'nde iyi işlenmiş ve gerekli görüldüğü takdirde konsolosluklara anında göndermiştir.

Develi Ermenilerinin yurt dışına kaçış tarihlerinin 1895 ayaklanması sonrası olduğu dikkat çekmektedir. Yurt dışına çıkma isteklerine bakıldığında 1895 sonrası, 1905 sonrası ve 1915 sonrası olduğu gözlemlenmiştir. Görüldüğü gibi bu tarihler Develi Ayaklanmalarının olduğu tarihlerdir. Develi Ermeni İsyancıları'na katılan şahısların İzmir ve Mersin limanları üzerinden Mısır'ın İskenderiye'ye şehrine kaçtıkları, faaliyetlerine burada devam etmeye çalıştıkları tespit edilmiştir. Avrupa ve Amerika'ya kaçış sırasında da isyancılar bu iki limanı kullanmışlardır. Arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla bunların Osmanlı ülkesindeki yakınları ve meslektaşları ile haberleştikleri anlaşılmıştır. Ayrıca

³⁰¹ BOA, HR. SYS. 2873/ 2/ 13/ 1. (Cenevre Başkonsolosunun Dışişleri Bakanlığına yazdığı 1215/106 nolu belgedir.) (15 Haziran 1915 tarihli ve 67159/68 numaralı bakan yazısının cevabıdır.) 9 Şaban 1333/ 22 Haziran 1915.

³⁰² BOA, HR. SYS. 2873/ 2/ 10/ 1. (Selanik Başkonsolosluğunun Dışişleri Bakanı Prens Said Halim Paşa ve İçişleri Bakanı Talat Beyefendi'ye gönderdiği 67983/808 Nolu belgedir.) 18 Şaban 1333/ 1 Temmuz 1915.

seyahat tezkiresi çıkarmak için Develi'deki kadınlar üzerinden nişanlı gibi görünüp faaliyetlerine devam ettikleri gözlemlenmiştir. İsyancıların hem Develi hem de yurt dışında faaliyetlerine devam ettikleri bu şekilde belgelerle tespit edilmiştir.

5.4. Misyonerlerin Develi Ermeni Olaylarındaki Etkisi

Misyonerlik³⁰³ faaliyetleri, ABD adına gerçekleştirilen çalışmalardır. Bu çerçevede, bölgede eğitim, sağlık, yardım kuruluşları açarak ABD için faaliyet göstermeye başlamışlardır. Develi'ye gelen misyonerler, Ermenileri Protestanlığa döndürmeyi amaçlamışlardır. Osmanlı'daki misyonerlik faaliyetleri üç ana bölüme ayrılmıştır: Misyon bölgeleri, istasyonlar ve dış istasyonlar. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ndeki çalışma alanları ikiye ayrılmıştır bu alanlar; *Trabzon-Mersin* hattının batısı ve doğusudur. En geniş ve önemli çalışma alanı ise Batı Türkiye Misyonu'dur. Bu kapsamda, 1831'de İstanbul, 1834'te İzmir, 1835'te Trabzon, 1848'de Bursa, 1852'de Sivas, Merzifon ve 1854'te Kayseri istasyonları kurulmuştur. 1897 tarihli belgelerde, misyonerlerin Develi'deki varlıkları kesin bir şekilde belirtilmiştir.³⁰⁴

Develi'de misyonerlik faaliyetleri, 1860 yılının Mart ayında 200 kişilik bir heyetin şehre gelmesiyle başlamıştır. Misyonerlerin en önemli başarısı, Develi'de Ermeni bir kadının 1000 kuruşla bir kilise kurmasıdır. Misyonerler, Develi'yi merkez olarak kullanarak burada İncil günleri düzenlemeye başlamışlardır. Develi'nin bir merkez üs olarak seçilmesinin sebepleri, Ermenilerin yerel nüfuzu ve şehrin ulaşım kolaylığıdır. Misyonerler, Develili Ermenilere İncil'in kiliselerde yeterince doğru anlatılmadığını belirtmişlerdir. Ancak, dört yıllık çalışmalarına rağmen, misyonerler istenen başarıyı elde

³⁰³ “Misyon” kelimesi Hristiyanlıkta görev (iş) veya salahiyet (yetki) anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Gayeleri; insanları Hristiyanlık dinine yöneltme, kilise oluşturma/kurma ve bireylere görev kılınmış şahsi hizmetler bütünüdür. Buna mukabil misyonerlik kavramı ise bu doğrultularda görev alan ve çalışan kişileri tanımlanmaktadır. “Misyonerliğin dönemleri şunlardır: 33-100 yılları arası, Havariler Dönemi. 100-800 yılları arası, Kilise Kurucuları Dönemi. 800-1500 yılları arası, Orta çağ Dönemi. 1500-1650 yılları arası, Reformasyon Dönemi. 1650-1800 yılları arası, Reformasyon Sonrası Dönem. 1793- 1965 yılları arası, Modern Dönem. 1965-2000 yılları arası, Diyaloglar Dönemi. 21. Yüzyıl ise Batı Medeniyetini Hâkim Kılma Dönemi. Neşe Tozkoparan, 19. yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilalcı Ermeni Hareketlerindeki Rolü (Yüksek Lisans Tezi), Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2007, s. 6-12; Mustafa Çabuk, 1875–1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları (Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013, s.6-19.

³⁰⁴ BOA, HR. TH. 192/50. 18 Zilkade 1314/ 20 Nisan 1897; Metin Kopar, Amerika ve Amerikan Misyonerlerin Bu Sorundaki Roller, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt 3, Kardeşler Ofset, Kayseri, 2009, s. 170.

edememiştir; bu süre içinde sadece bir kişi Protestanlığa geçmiş ve tüm mal varlığını kiliseye bağışlamıştır.³⁰⁵

1896 yılı dolaylarında misyonerler 11 kilisede çalışmalarını sürdürmektedir. Bu 11 kilisede 176 misyoner ve 869 misyoner yardımcısı bulunur.³⁰⁶

Kayseri’de bulunan Amerika rahibinin Yortu Günü’nde Develi’ye gitmek için izin istemesi Amerika Elçiliği’nden dilekçe ile bildirilmiştir.³⁰⁷ 12 Ocak 1897’de misyonere; Protestan mezhebine meylettirmeye çalışmak ve gizlice yardımlar dağıtmaktan ibaret işleri olması sebebiyle dilekçeye ret cevabı verilmiştir.³⁰⁸

Amerikan vatandaşı olan misyonerler, kanunlara riayet ettikçe Osmanlı sınırlarında istedikleri yerlere gidebilirler. Fakat kanun dışı hareket etmeleri ve şikâyetler gelmesi nedeni ile izin verilmemesi gerektiği hem elçiliğe hem Dışişleri Bakanlığına bildirilmiştir.³⁰⁹ Develi ve çevresindeki misyonerlere bu konuda ayrıcalık tanınmayacağı Sadrazamlık tarafından 3 Şubat 1897 tarihli ve 165 numaralı belge ile net şekilde belirtilmiştir.³¹⁰ İnceleme derinleştikçe amacından sapan bir misyoner olan *Mösyö Garciyolo* tespit edilmiştir.³¹¹ Bu misyonerin Develi’de gizli yardım işlerinde bulunduğu Ankara Valiliğinin Kayseri Mutasarrıflığına gönderdiği belgede tespit edilmiştir.³¹²

27 Şubat 1897 tarih ve 52 numaralı Vezir emirnamesindeki belgede ise Develi’deki Ermeni köylerine gitmek için izin isteyen misyonerlere izin verilmemesinin nedeni şu şekilde belirtilmiştir:

³⁰⁵ Şakir Batmaz, 1860-1870 Tarihli Amerikan Board Misyoner Teşkilatı Raporlarında Develi, Develi Belediyesi Kültür Hizmetleri, Develi, 2002, s.727.

³⁰⁶ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2008, s.63.

³⁰⁷ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 43/ 3/ 1. (Ankara Valiliğinden gelen şifre telgraftâmedir.) 12 Şaban 1314/ 16 Ocak 1897.

³⁰⁸ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 43/ 5/ 1. (Ankara Valisi Tevfik Beyden gelen şifre telgraftâmedir.)

³⁰⁹ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 43/ 6/ 1. (Sadaret Mektûbî Kalemi tarafından Evrak Numarası: 4652 nolu Ankara Valiliğine gönderilen belgedir.) (Kayseri'deki Amerika misyonerlerinin komşu köylerde dolaşma ve teftiş eylemelerinin olamayacağı hakkında 4 Ocak 312 tarihli devlet telgraf namesi üzerine Amerika elçiliğine gerekli tebligat yapılmıştır.) 25 Ramazan 1314/ 27 Şubat 1897.

³¹⁰ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 43 /7/ 1. (Dışişleri Bakanı Turhan tarafından Bâb-ı Âlî, Dışişleri Dairesi Mektûbî Kalemi Sayı: 4652 nolu Sadrazam Hazretlerinin Makamına gönderilen belgedir.) 15 Ramazan 1314/ 17 Şubat 1897.

³¹¹ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 43/ 8/ 1. (Dışişleri Bakanlığına 3 Şubat 1897 tarihiyle Amerika Elçiliğinden gelen 165 numaralı yazışmanın tercümesidir.) 1 Ramazan 1314/ 3 Şubat 1897.

³¹² BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 43/ 9/ 2. (Sadrazam Mektûbî Kalemi tarafından 11 numaralı Dışişleri Bakanlığına gönderilen belgedir.) (15 Ramazan 314 tarihli ve 6452 numaralı devlet tezkeresi üzerine ileri gelen yazıya cevaptır.) 18 Zilkade 1314/ 20 Nisan 1897.

Develi Ermeni köylerinde papaz ve vaizleri bulunmaktadır. Bu kişilerin amaçları gizli faaliyetlerde bulunacakları, bölgede yaşayan Ermenileri olumsuz yönde etkileyecekleri bu ve bunun gibi misyonerlerin engellenmesi gerektiği istenmiştir.³¹³

5.5. Develi Ermenilerine Sevk ve İskân Kanunun Uygulanması

Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslarla işbirliği yapmaları³¹⁴ ve Anadolu'da terör faaliyetlerine karışmaları nedeniyle, devletin güvenliğini korumak amacıyla 26 Mayıs 1915 tarihinde 270 sayılı tezkerede Bakanlar Kurulu'nda durum ele alınmıştır.³¹⁵ Kararda, devletin varlığını ve güvenliğini sağlamak için gerekli tüm işlemler tamamlanana kadar sürecin devam etmesi öngörülmüştür.³¹⁶ Köy ve kasaba adları belirlenen ve bu yerlerde yaşayan Ermenilerin, yerlerine güvenli bir şekilde ulaştırılması ve yolculukların sağlam koşullarda yapılması sağlanmalıdır. Göçmenlerin gidecekleri yerlere ulaşana kadar giderlerinin göçmenler ödeneğinden karşılanacak, ekonomik durumlarına göre arazi ve emlak dağıtımı yapılacaktır. Ayrıca, ihtiyaç duyanlara devlet tarafından ev, tohum, alet ve araç-gereç sağlanacak, geldikleri yerlerdeki mallarının değerleri karşılığında iadesi yapılacaktır. Boşalan köylere yerleştirilecek göçmen ve aşiretlere taşınmazlarının değerlerine göre dağıtım yapılacaktır. Boşaltılan şehir ve kasabalarda, Ermenilerin taşınmaz mallarının envanteri çıkarılacak, bu malların türleri, değerleri ve tutarları belirlenerek göçmenlere tahsis edilecektir.³¹⁷ Ayrıca, zeytin, bağ ve bahçeler ile dükkân, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren mallar açık artırma veya kiralama yoluyla satışa sunulacak ve elde edilen gelir Ermeni sahiplerine verilecektir. Bu süreçlerin başarılı bir şekilde yönetilebilmesi için göçmenler ödeneğinin etkin kullanılması, bakanlık yönetmeliğine tam uyum sağlanması, terk edilen malların korunması, iskân işlemlerinin hızlandırılması ve bakanlığa doğrudan bağlı olarak çalışan alt komisyonların kurulması

³¹³ BOA, A_} MKT. MHM. 618/ 43/ 10/ 1. (Ankara Valisi Tevfik tarafından Ankara Vilâyeti Mektûbî Kalemi Adet 2 nolu Sadrazam Makamına gönderilen belgedir.) 5 Zilkade 1314/ 7 Nisan 1897.

³¹⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:78, Ankara, 2006, s.20.

³¹⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:91, Ankara, 2007, s.155.

³¹⁶ Çıkarılan bu kanuna göre; Devlete düzenine başkaldıranlara karşı konulacak, silahlı kuvvetlere karşı casusçuluk ve ihanet edenler sevk edileceği belirtilmiştir. Ayrıca bu kanunda kanunun süresi ve icra heyeti de belirtilmiştir. Mim Kemal Öke, Ermeni Meselesi, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986, s.144-147; Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, TTK Yayınevi, Ankara, 2005, s.44-50.

³¹⁷ BOA, DH. ŞFR. 54A/ 388/ 1/ 1. (Babîlî, Dâhiliye Nezareti, İskân-ı Aşâ'ir(aşiretler) ve Muhacirin Müdüriyeti, Umum: 452 nolu Emval-i Metruke Komisyonu riyasetlerine gönderilen belgedir.) 30 Ramazan 1333/ 11 Ağustos 1915; Cemal Sezer, Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917) (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

hayati öneme sahiptir.³¹⁸ İlgili bakanlıklarından seçilecek iki kişiden oluşan bir komisyon kurulacak ve görev yerlerine gönderilecektir. Komisyonun gönderilemediği yerlerde ise kararların uygulanması, valiler aracılığıyla sağlanacaktır. Bu durum ayrıca Savunma Bakanlığı ve Maliye Bakanlığına bildirilmiştir.³¹⁹

Kayseri ve ilçelerinden ilgili kanunla gönderilen Ermeniler toplamda 45.036 kişidir, bölgede ise 4.911 Ermeni kalmıştır. 18 Eylül 1915 tarihli Kayseri Valiliği'nin İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgede, toplam 49.147 kişiden 46.463'ü Ermeni, 1.517'si Katolik ve 1.967'si Protestan olarak belirtilmiştir. Bu kişilerden 44.271'i Halep, Suriye ve Musul bölgelerine gönderilmiştir. 765 Ermeni kaçmış olup, geriye 4.911 kişi Ermeni nüfusu kalmıştır. Kalanlar arasında asker aileleri ile Protestan ve Katolik bireyler bulunmaktadır ve bu kişiler köylere yüzde beş oranında dağılmıştır. Kayseri'den gönderilecek Ermeniler, Malatya üzerinden Diyarbakır ve Urfa'ya, buradan da Musul'a ulaştırılacaktır. Bölgedeki kalan Ermeniler için devlet, gerekli tüm imkânları sağlayarak güvenliklerini temin etmiştir.³²⁰ Sevki gerçekleştirilen Ermenilerin istasyonlarda kalabalık oluşturmaması için de gereken önlemler alınmıştır. Göndermeler toplu biçimde değil gruplar halinde yapılacaktır. Seyahat sırasında her türlü ihtiyaçları Devletçe sağlanmıştır. Sevk anındaki her türlü harcama göçmenler tahsisatından sağlanmıştır.³²¹

Develi'de kanuni göçler³²² Haziran-Eylül 1915'te gerçekleşmiştir.³²³ 26 Mayıs 1915'te 160 hane ve 600 nüfuslu Develi *Küçük İncesu* köyü Ermenilerinin *Aksaray* iline nakledilmek amacıyla yola çıkacağı belirtilmiştir. Göç için Aksaray'ın seçilme nedeni; istasyon bulunması, bölgede Ermeni nüfusu olmayışı ve nakil yolu üzerinde olmasıdır. 9 Haziran 1915'te Develi'den bahsi geçen bu Ermenilerin tümünün Aksaray'a gönderildiği belirtilmiştir.³²⁴ Aksaray'a gönderilen Ermenilerden bazıları orada kalıcı olmuştur. Ermeniler, mesleklerine göre bir işe yerleştirilmişlerdir. Aksaray'a yerleşen Ermeniler

³¹⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:14, Ankara, 1995, s. 53; BOA, DH. ŞFR. 54/226. 15 Şaban 1333/ 28 Haziran 1915.

³¹⁹ BOA, DH. EUM. 2.Şb. 68/75. 9 Zilkade 1333/ 18 Eylül 1915.

³²⁰ Kolbaşı, s.28; BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/ 75/ 01/ 01- 02. (*Babîâli, Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi 5 nolu belgedir.*)

³²¹ BOA, DH. ŞFR. 54/ 392. (*İçişleri Bakanlığı Aşiretler ve Göçmenler Genel Müdürlüğü Emval-i Tereke Komisyonuna gönderdiği şifreli belgesidir.*) 12 Şevval 1334/ 12 Ağustos 1916.

³²² BOA, DH. ŞFR. 668/ 7/ 1/ 1. (*Kayseri'den 6203 numaralı İçişleri Bakanlığına çekilmiş telgraf namedir.*) 26 Recep 1333/ 9 Haziran 1915.

³²³ Recep Karacakaya, “Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirine Genel Bir Bakış ve Tehcirin Kayseri Sancağında Uygulanışı”, Bütün Yönleriyle Develi I. Bilgi Şöleni, 26-28 Ekim 2002, Develi, 2003, s.524.

³²⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskân Kanunu (1878-1920), s.162; BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/ 36/ 1/ 1. 26 Recep 1333/ 9 Haziran 1915.

genellikle aktar, manifatura, bakkal, sakatat ve dericilik sektörlerinde çalışmışlardır.³²⁵ Aksaray³²⁶ ilinden de *Musul, Halep, Suriye* illerine sevk edilmişlerdir. Böylelikle ilk gruplar iskân edilecekleri alanlara varmış oldu.³²⁷ Eylül 1915'te Develi'den göç bölgelerine sevk gerçekleşen Ermeni sayısı 14.000 kişiden oluşur.³²⁸

Kayseri havalisinde Ermenileri hem sayıca hem de durum yönüyle azınlıkta bırakarak durumu idareye ve maddî ve iktisâdiye İslâm unsurlarının yararlı işlerine uygun olarak muhafaza edilebilmek gereklidir. Develi ilçesinin merkeziyle köyleri yerleşen 3000 hane Ermeni'den 2000 hane halkının ve Kayseri merkez ilçesi dâhilinde kasabanın kendisi ile bağlanmış taraflar ve köyde yerleşen 7000 hane Ermeni'den de 4 bininin yüce Bakanlıkça tayin ve uygun görülecek mahallere nakil ve sevkleri gerekli olmaktadır. Fakat bunlar arasında askerlik hizmeti için silâh altına alınıp aileleri yalnız kalmış³²⁹ hasta olanların ticaret maksadı ile yabancı memlekette bulunmalarından keza aile reisi olmayan erkeksiz haneler hakkında yapılacak muamele ile koyunlar ve davarlar ve ölçülen menkulleriyle öteki menkullerine ne yapılması gerektiği belirtilmiştir.³³⁰

Ermeni ahalisi Aksaray'a sevk ve nakil olunan Develi ilçesi Küçük İncesu köyünün mevcut binaların yıkılmaktan koruma ve ölçülen ve ortaya çıkan yok olma ve hırsızlıktan korumak için talimat icabı muamele yerine getirilmek üzere adı geçen köye yüz altmış hane göç eden kişinin sevk ve barınmalarına izin verilmiştir.³³¹

Küçük İncesu köyünden sevke tabi tutulan Ermenilerin yerine 1915 yılının Mayıs ayında Ankara'dan 20 hane muhacir getirilmiştir.³³² Haziran 1915'te bölgeye gelen muhacir sayısının 160 haneye vardığı belirtilmiştir.³³³ Gelen göçmenlerin köyde iskânına izin verilmesi onaylanmıştır. Geçende Ermeni ahalisi Aksaray'a sevk ve nakil olunan Develi kazasında Küçük İncesu köyünün mevcut binalarını yıkılmaktan koruma ve ekili arazi ve telef olan mahsulâtı ve çalınmadan korunma için talimatın gereği üzere muamele

³²⁵ Taner Aslan, "1915 Tehcirinde Kayseri'nin Küçük İncesu Karyesinden Aksaray'a Ermeni Göç", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 39, 2011, s.153.

³²⁶ BOA, DH. ŞFR. 474/ 110/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Zekai tarafından 6188/5 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 26 Recep 1333/ 9 Haziran 1915.

³²⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), s.92; BOA, DH. EUM. 2.Şb. 68/75.

³²⁸ Süme, s.8-9-10.

³²⁹ BOA, DH. ŞFR. 668/ 7/ 1/ 1. (*Kayseri'den 6203 numaralı İçişleri Bakanlığına çekilmiş telgraf namedir.*) 26 Recep 1333/ 9 Haziran 1915.

³³⁰ BOA, DH. ŞFR. 668/ 7/ 1/ 2.

³³¹ BOA, DH. ŞFR. 476/ 50/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Zekai tarafından 680/3 numaralı İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf namedir.*) 6 Şaban 1333/ 19 Haziran 1915.

³³² BOA, DH. ŞFR. 480/ 8/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey'in İçişleri Bakanlığına Numara: 8208 nolu çektiği telgraf namesidir.*) 11 Ramazan 1333/ 23 Temmuz 1915.

³³³ BOA, DH. ŞFR. 476/ 50/ 1/ 1.

yapılmak üzere adı geçen köye yüz altmış hane göçmenin sevk ve iskânlarına müsaade buyrulması istenmiştir.³³⁴

Küçük İncesu ve *Derevenk* köylerindeki Ermeniler çıkarılıp İncesulular Konya'nın Aksaray kazasına gönderilmiş ve Derevenk Ermenilerinin de *Musul*'a sevki elde bulunmuştur. İncesu köyü için 150 ve Derevenk için 40 ki toplam 190 hane göçmene mukabil Ankara'dan henüz 20 hane gelmiştir. Bu iki köyden başka mezra ve köyde olanlar asker tarafı oyu alınarak savılmış ve uzaklaştırılmış olup şimdiye kadar kasaba merkezinden 304 ve toplamdan 150 Develi ilçesinden 575 şahsın uzaklaştırılması kararlaştırılmış³³⁵ bir taraftan da soruşturmaya devam edildiği belirtilmiştir.³³⁶

Devlete ulaşan istihbarat bilgisine göre Ermenilerin mallarının ucuza satıldığı ve tekelleşme oluşacak şekilde malların zarar gördüğü bilgisi ulaşmıştır. Ermenilerin yerlerine girilmesi ve izlenmesine katiyen izin verilmeyecektir. Buralara gelen varsa hemen çıkartılacak, ucuza mal alım varsa durdurulacak, malların gerçek kıymetlerinin dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Ermenilerin istedikleri eşyayı götürebilmelerine izin verilmiş olup bozulacak eşyaları ise müzayede ile satılması kararlaştırılmıştır. Taşınmaz malların hepsi kayıt altına alınması ve haciz işlemleri olan mallar hukuka uygun sonuçlandırılması istenmiştir. Bu yerlerde yabancılara emlak ve arazi satışı yasaklanacak ve böyle yerlerde oluşacak para beylerinin oluşması engellenecektir.³³⁷

Bu Ermenilerin mallarının değerinde satılması ödemelerinin hak sahiplerine teslim edilmesi kanun ile yasallaştırılmıştır. Bu malların korunmasından ve muhafazası, borç ve alacaklar listesi cetveller belirtilmesi istenmiştir.³³⁸

Nakil edilen Ermenilerin il veya sancak sınırı dışına çıkarılmasıyla yetinilmesi bakımından tren istasyonlarında günlerce durması ve korkmalarına sebep olarak izdihama ve askerî nakliyatın zor olmasına sebep verdiği anlaşılmıştır. Artık göç edecek Ermenilerin grup grup düzenlemelerle bölgesel yerleştirilmelerine merkez dağıtılmasını kabul edilen *Halep*'e kadar nakillerinin güzergâhı olan il ve sancaklar ile yazışma/sağlama yapılmalıdır.

³³⁴ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 8/ 21/ 1/ 1. (*Bâb-ı Ali, İçişleri Bakanlığı, İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti (Göç ve İskân Müdüriyeti)ne Kayseri Mutasarrıflığı'ndan 6 Haziran içinde sene 1331 tarihliyle ve 53 numaralı mahrem işaretliyle gelen olan şifre telgraf name suretidir.*) 7 Şaban 1333/ 20 Haziran 1915.

³³⁵ BOA, DH. ŞFR. 480/ 8/ 1/ 1. (*Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey'in İçişleri Bakanlığına Numara: 8208 nolu çektiği telgraf namesidir.*) 11 Ramazan 1333/ 23 Temmuz 1915.

³³⁶ BOA, DH. ŞFR. 480/ 8/ 1/ 2.

³³⁷ BOA, DH. ŞFR. 54A/ 388/ 1/ 1. (*Babıâli, Dâhiliye Nezareti, İskân-ı Aşâ'ir(aşiretler) ve Muhâcirin Müdüriyeti, Umum: 452 nolu Emval-i Metruke Komisyonu riyasetlerine gönderilen belgedir.*) 30 Ramazan 1333/ 11 Ağustos 1915.

³³⁸ BOA, DH. ŞFR. 55/ 184/ 1/ 1. (*Başbakanlık, İçişleri Bakanlığı ve İskân-ı Aşâ'ir ve Muhâcirîn Müdüriyeti İstatistik Şubesinin Umûm: 455 nolu belgesidir.*) 13 Şevval 1333 /24 Ağustos 1915.

Nakil edilen Ermenilerin durak yerlerinin askeriye de izdihamlarına izin verilmemesi ve gruplara memurların özel olarak ulaştırmasıyla erzak gibi ihtiyaçlarını sağlamaları ve bu hususta gereken masrafın göçmenin ödeneğinden ödenmesi kararlaştırılmıştır.³³⁹

Vilâyet ve diğer sancaklar ahalisinden olup da gerek sevkıyat öncesi gerek sevkıyattan sonra buraya gelerek Müslüman olmayla ikameti kabul edilen Ermenilerin nüfus miktarıyla doğum yerlerini, aile reislerinin isimlerini, şu an ikamet etmekte oldukları mahalleri açıklanarak sıralanan bir kıta defter eklenmiş olarak takdim kılınmıştır. Bunlardan başka sancak içinde yabancı Ermeni bulunmadığı tahkikat ve haberleşmeden anlaşılmış olmaktadır.³⁴⁰

Tablo 2.1. *Diğer vilâyet ve sancak ahalisinden olup da gerek sevkıyat öncesi gerek sevkıyattan sonra Kayseri'ye gelip ikameti kabul edilen Ermeni ailelerinin asıl memleketleriyle reislerinin isimleri ve şu an ikamet etmekte oldukları mevkilerin açıklandığı tablodur:*

<i>Nüfus Miktarı</i>	<i>İkamet ettiği mahalle</i>	<i>İsim ve Şöhreti</i>	<i>Geldikleri Mahallenin İsmi</i>	<i>Mülâhazât</i>
4	Hacı Kasım Rum Mahallesi	Müslüman olan Yester? Yeni ismi Mesude	Çorum'un Mecidiyeözü'nden	Üç ay evvel gelmiştir.
5	Müslüman Mahallesi	Kocaoğlu Ahmed Ailesi Fatıma	Boğazlayan kazasının Çat köyünden	Sekiz ay evvel gelmiştir. Ahmed, inşaatta askerdir.
3	Tavukçu Tekkesi Mahallesi	Müslüman olan Elmas	Boğazlayan kazasının Çat köyünden	Beş ay evvel gelmiştir.
7	Harput Mahallesi	Pabuçcuoğlu Kızı İkbal	Boğazlayan kazasının Rumdiken köyünden	Dört ay evvel gelmiştir.
6	Harput Mahallesi	Müslüman olan Cemal	Sivas'tan gelmiştir.	Bir sene önce.
4	Keklik Mahallesi	Danioloğlu Artin eşi Maryani	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir.	Altı ay önce gelmiştir. Artin amele taburunda askerdir.
2	Keklik Mahallesi	Kayserili İskender eşi Şemsi	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir.	

³³⁹ BOA, DH. ŞFR. 54/ 392. (İçişleri Bakanlığı Aşiretler ve Göçmenler Genel Müdürlüğü Emval-i Tereke Komisyonuna gönderdiği şifreli belgesidir.) 12 Şevval 1334/ 12 Ağustos 1916.

³⁴⁰ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 34/ 12/ 1/ 1. (Kayseri Sancağı Mutasarrıflığı, Yazışma Müdüriyeti, Sayı, Genel: 16609, Özel: 465 nolu İçişleri Bakanlığına gönderdiği telgraf namedir.) (13 Şubat 332 tarihli ve 89 numaralı şifre telgraf nameye ektir.) 4 Cemazeyilevvel 1335/ 26 Şubat 1917.

Tablo 2.1. (Devam) Diğer vilayet ve sancak ahalisinden olup da gerek sevkıyat öncesi gerek sevkten sonra Kayseri'ye gelip ikameti kabul edilen Ermeni ailelerinin asıl memleketleriyle reislerinin isimleri ve şu an ikamet etmekte oldukları mevkilerin açıklandığı tablodur:

9	Keklik Mahallesi	Artin annesi <i>Sultan</i>	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir.	Artin Kayseri'de tutukludur. Dokuz ay önce gelmiştir.
7	Keklik Mahallesi	Pabuçcuoğlu Ahmed eşi <i>Ayşe</i>	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir	Ahmed amele taburunda askerdir beş ay önce gelmiştir.
2	Keklik Mahallesi	Kuyumcuoğlu <i>Hariton</i> bir diğer adı Ahmed eşi <i>Ayşe</i>	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir	Ahmed amele taburunda askerdir dört ay önce gelmiştir.
5	Keklik Mahallesi	Ohan oğlu Tahir eşi <i>Fatıma</i>	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir.	Tahir Ankara'da askerdir altı ay önce gelmiştir.
3	Oduncu Mahallesi	Karakafiroğlu Manok eşi <i>Fatıma</i>	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir.	Manok dördüncü orduda beş ay önce gelmiştir.
3	Oduncu Mahallesi	Kişoğlu Bogos oğlu <i>Avidis</i>	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir.	Avidis kışlada orduda beş ay önce gelmiştir.
6	Oduncu Mahallesi	Kocayan Kahyaoğlu Kazım eşi <i>Gülkız</i>	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir.	Kazım Ankara'da orduda sekiz ay önce gelmiştir.
4	Oduncu Mahallesi	Heci İrim oğlu <i>İbrahim</i>	Boğazlayan'ın Rumdiken köyünden gelmiştir.	İbrahim Kayseri Amele taburunda orduda sekiz ay önce gelmiştir.
3	Oduncu Mahallesi	Aşık Kazaroğlu Manok eşi <i>Mariyem</i>	Boğazlayan'ın Dumdiken köyünden gelmiştir.	On ay önce gelmiştir.
3	Hacı Mansur Mahallesi	Mustafazâdeler mağazası yöneticisi <i>Şahab</i>	İstanbul'dan gelmiştir.	Dört sene önce gelmiştir.
4	Hacı Mansur Mahallesi	Abranobioğlu eski yöneticisi <i>Ahmed Feyzi</i>	Merzifon'dan gelmiştir.	İki sene önce gelmiştir.

Tablo 2.1. (Devam) Diğer vilayet ve sancak ahalisinden olup da gerek sevkıyat öncesi gerek sevkten sonra Kayseri'ye gelip ikameti kabul edilen Ermeni ailelerinin asıl memleketleriyle reislerinin isimleri ve şu an ikamet etmekte oldukları mevkilerin açıklandığı tablodur:

3	Bahçe yanında Çorçürük Sokağı'nda	Vezirhan'ında Saatçi Müslüman olan <i>Ahmed</i>	Şehrkışla kazasının Dendil köyünden	Eşi Kayserili olup hemşiresiyle sevkıyat esnasında Kayseri'ye geldiği on iki ay önce.
3	Tavukçu Mahallesinde	Osip oğlu Celal eşi <i>Akkadin</i>	Boğazlayan'ın Özünlü köyünden	Celal kışlada askerdir sekiz ay önce gelmiştir.
5	Tavukçu Mahallesinde	Şişmanoğlu Nebi eşi <i>Feziye</i>	Boğazlayan'ın Özünlü köyünden	Nebi kışlada askerde sekiz ay önce gelmiştir.
6	Tavukçu Mahallesinde	Berberoğlu Niyazi eşi <i>Gülkız</i>	Boğazlayan'ın Özünlü köyünden	Niyazi kışlada askerdir sekiz ay önce gelmiştir.
4	Tavukçu Mahallesinde	Çoraloğlu <i>Ziya</i>	Gürün kazasından	Ziya Mekteb-i Sultânide hademe sekiz ay önce gelmiştir.
4	Tavukçu Mahallesinde	Kazaroğlu <i>Kazım</i>	Gürün kazasından	Serrâclar Çarşısı'nda dükkâncı on at önce gelmiştir.
3	Tavukçu Mahallesinde	Kundukor eşi <i>Akut</i>	Ankara'dan	Yedi ay önce gelmiştir.
3	Batman Mahallesi	Doktor Mahmud Şevket	Ankara'dan gelmiştir.	Kendisi <i>Dîvân-ı Harb-ı Örfiye</i> üç sene kale hapsine mahkûmdur. Aile kişileri beş ay evvel Ankara'dan gelmiştir.

Yukarıdaki cetvelde toplam 111 nüfusun durumları anlatılmıştır. Bunların 26'sı Müslüman olan Ermeniler bu Ermenilerin de 12'si askerde olduğu belirtilmiştir. 21 mahallede yerleşim izni verilmiş olup bu mahallelere izin verilen şahısların ayrıntılı durumları da belirtilmiştir. İskana izin verilen yerler ise; Batman, Tavukçu, Bahçe, Hacı Mansur, Oduncu, Keklik, Harput, Tavukçu Tekkesi, Müslüman ve Hacı Kasım Rum

mahalleleri ve yerleşkeleridir. Geldikleri yerler ise Çorum, Yozgat, Sivas, Ankara ve İstanbul'un merkez yada kazalarındandır.³⁴¹

22 Ekim 1916 tarihli ve 9847/287 numaralı yazışma ile gönderilen belgede Ermenilerin kadın ve erkek nüfusları, bu Ermenilerin kaza ve nahiyeleri bakanlığa gönderilmiştir. Yukarıdaki cetvelde doğruluğu onaylanmış ve belge onaylanmıştır. Belgede Müslüman olan Ermeniler ve asker aileleri belirtilmiştir.³⁴²

Tablo 2.2. *Müslüman olan Ermenilerin ve asker aileleri belirten tablo.*

Aslen Ermeni olup Müslüman olanlar		Ermeni Katolik olup Müslüman olanlar		Ermeni Protestan olup Müslüman olanlar		Aslen Ermeni olup Müslüman olanlar		Aslen Ermeni olup Müslüman olanlar		Toplam	
Ermeni		Katolik		Protestan		Asker Aileleri		Yabancı			
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K		
1160	1351	167	258	152	110	50	210	4	11	3473	Kayseri'nin Bahçebaşı karakolu idaresinde
96	105	7	9	7	11	15	50	0	0	273	Kayseri'nin Kiçikapı karakolu idaresinde
122	219	0	0	7	33	74	150	0	0	605	Kayseri'nin Talas nahiyesinde
25	91	0	0	0	0	15	35	0	0	166	Kayseri'nin Efkere nahiyesinde
62	78	82	59	82	60	430	562	59	50	1524	Kayseri'nin Develi'de
47	101	11	21	10	20	252	252	3	3	720	Kayseri'nin Bünyan'da
1485	1945	267	347	258	234	836	1259	66	64	6761	Genel Toplam

³⁴¹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 34/ 12/ 2/ 1. (Yazışma Memuru tarafından Mutasarrıf Makamına takdim olunan belgedir.) 5 Cemazeyilevvel 1335/ 27 Şubat 1917.

³⁴² BOA, DH. EUM. 2. Şb. 34/ 12/ 3/ 1. (Kayseri Sancağı Mutasarrıflığı, Yazışma Müdüriyeti Sayı Genel: 15359, Özel: 445 nolu Gizlidir ibareli İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu telgraf namedir.) (31 Ocak 332 tarihli şifre telgraf nameye ektir.) 20 Rebiülahir 1335/ 13 Şubat 1917.

Cetvelde gösterildiği üzere Kayseri içi ile çevresinde bulunan Müslümanlığı seçen erkek ve kadınların toplamını içeren işbu cetvel ile toplam sayılarına ulaşılmıştır.³⁴³

5.6. Develi'deki Savaş Esirleri

Esir kavramının tarihsel süreçteki oluşumuna değinilecek olursa *Cenevrelî Henri Humant* ve 4 arkadaşı 1859 *Solferino Savaşı* sonrası yaralıların durumlarından çok etkilenip 1863 tarihinde ilk *Cenevre Sözleşmesi*'ni hazırlamıştır. Bu sözleşmenin amacı; yaralı, esir ve sivil unsurları korumak için oluşturulmuştur. Bu sözleşme, 22 Ağustos 1864 tarihinde yeniden gözden geçirilerek *İsviçre Meclisi* desteğiyle 11 Haziran 1906 tarihinde *Cenevre*'de toplanılmış, bu toplantıya 30'dan fazla devlet katılmış ve 11 Haziran-5 Temmuz 1906 tarihleri arasında görüşmeler yapılmıştır. Bir diğer önemli çalışma ise ABD Başkanı *T. Roosevelt* ile Rus Çarı *II. Nikola*'nın girişimleri ile 15 Haziran-18 Ekim 1907 tarihleri arasında toplanan *II. Lahey Konferansı*'dır. Bu konferansa Osmanlı Devleti dâhil toplam 44 ülke temsilcileri iştirak etmiştir. Konferansın amacı, savaş esirlerinin durumlarını gözden geçirmektir.³⁴⁴ Osmanlı Devleti ise esirler ile ilgili talimatnamesini 1914'te yayınlamıştır. Bu talimatnamede esirlerin her türlü hakları belirtilmiş, talimatnamenin hangi şartlarda uygulanması gerektiği 28 maddeden oluşan *Üsera (Esirler) Talimatnamesi*'nde duyurulmuştur.³⁴⁵

Bu çalışmanın bir devamı olarak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşında esir olarak verdiği ve Osmanlı Devleti'ne esir düşen *Rus*, *İngiliz* ve *İtalyan* askerlerine değinmek gerekir. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, açtığı cephelerde tahmini olarak 200.000 esir vermekle birlikte 25.000 civarında da esir asker ele geçirmiştir.³⁴⁶

³⁴³ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 34/ 12/ 6/ 1. 19 Rebiülahir 1335/ 12 Şubat 1917.

³⁴⁴ Nebahat Oran Arslan, *Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri*, IQ Yayınları, İstanbul, 2008, s.38-40.

³⁴⁵ Ali Kaşyugun, "I. Dünya Savaşı'nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Nisan 2018, s.75; Arslan, s.47.

³⁴⁶ 1914 ile 1918 tarihleri arasında Rus, İngiliz ve İtalyan savaş esirleri rakamları için ayrıntılı çalışmalar şunlardır; Mücahit Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Yabancı Esirler* (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 32; Vedat Tüfekçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 1086-1090; Rıza Özbölük, *Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da Türk Esirleri* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020, s. 156; Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri* (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1997, s. 421; Nebahat Oran Arslan, *I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri* (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2003, s. 38; Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları* (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013, s. 62-64; Selçuk Ural, "İtilaf ve Ermeni Esir İadesi Meselesi", *Atatürk Dergisi*, C.III, Sayı 3, Ocak 2003, s.154-

Develi'deki savaş esirlerine bakılırsa belgelerde Develi'ye gelen esirlerin *Fransız, İngiliz ve Rus* kökenli oldukları kendini göstermektedir. Arşiv belgeleri bunu net bir şekilde göstermektedir. Bu, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda *Suriye-Filistin Cephesi*'ndeki mücadelesinden anlaşılmaktadır. Develi'nin iç bölgede bulunması esirlerin güvenliği için önemli bir husustur. Develi'ye gelen esirlerin Adana bölgesinden geldiği bilinmektedir. 1916 yılında Kayseri'de 10 Fransız esirden bahsedilirken bunun 3'ünün Develi'de olduğu tespit edilmiştir.

Fransa Elçiliği'nin, Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgede; Develi/Everek'de *Fransız, İngiliz ve Rus* sivil esirlerin bulunduğu belirtilmiştir. Bu esirlerin 1914 yılından beri Develi'de olduğu bu esirlerin ilaç, barınma, dinlenme, sağlık gibi sıkıntılarının olduğu Elçilikten alınan bilgiyle anlaşılmıştır. Bu esirlerin, özellikle *Doktor Etyen Jak Bao*'nun, sağlık şartlarının düzeltilmesi için *Talas*'a nakillerinin gerektiği bildirilmiştir. *Doktor Etyen Jak Bao*'nun ameliyata acil ihtiyacı olduğu, bu ameliyatın Develi'de yapılmasının mümkün olmadığı, ailesi tarafından Adana'dan acil olarak bildirilmiştir. Tedavi ve nakil isteklerinin iyice araştırılıp gereğinin yapılması istenmiştir.³⁴⁷

Siyasi İşler Genel Müdürlüğü Müsteşar Yardımcısı *İbrahim Halil* ile Fransa Elçiliği arasında geçen yazışmada Fransız, İngiliz ve Rus sivil esirlerin Develi'de olduğu, bu esirlerin üç yıl burada olduğu yazışmadan anlaşılmıştır. Özellikle *Doktor Etyen Jak Bao*'nun sıhhatine önem verildiği görülmektedir. Bu esirin tedavisi için Adana'ya gönderilmesi tekrar gündeme gelmiştir.³⁴⁸ Bu esirin Adana nâkilinden önce *Talas*'a nakledilmesi istenmiştir.³⁴⁹ *Doktor Etyen Jak Bao*'nun Adana'ya nakil edilmesi hakkında mütalaası 10 Ekim 1917 tarihli Fransa Elçiliği'ne tezkere ile bildirilmiştir.³⁵⁰

Dışişleri Bakanı *Mehmed Talat* tarafından yazılan 11 Ekim 1917 tarihli ve 102797-1194 numaralı tezkerenin cevabı şöyledir:

155; Alper Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler (Doktora Tezi)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017, s. 13.

³⁴⁷ BOA, HR. SYS. 2248/ 65/ 2/ 1. (*Bâb-ı Âlî, Dışişleri Bakanlığı, Siyasi İşler Genel Müdürlüğü Kayıt Numarası: 2252/1097- 102797/1194 nolu İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.*) 24 Zilhicce 1335/ 11 Ekim 1917.

³⁴⁸ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 46/ 7/ 2/ 1. (*Bâb-ı Âlî, Dışişleri Bakanlığı, Siyasi İşler Genel Müdürlüğü, Sayı 102797/1194 nolu Özet: Develi'deki sivil esirleri içeren Siyasi İşler Genel Müdürlüğünü idâreye memûr müsteşar yardımcısı İbrahim Halil Bey tarafından İçişleri Bakanlığına yazılan belgedir.*) 24 Zilhicce 1335/ 11 Ekim 1917.

³⁴⁹ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 46/ 7/ 1/ 1. (*İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, Evrak Genel Numarası: 765, Kalem Numarası: 516 nolu Bakanlıktan Kayseri Mutasarrıflığı'na yazılan telgraf.*) 1 Muharrem 1336/ 17 Ekim 1917.

³⁵⁰ BOA, HR. SYS. 2248/ 85/ 1/ 1. (*Bâb-ı Âlî, Dışişleri Bakanlığı, Siyasi İşler Genel Müdürlüğü, Kalem Numarası: 1309, Genel Numara: 105438, Özel: 1588 nolu belgedir.*) 28 Safer 1336 /13 Aralık 1917.

Develi’de bulunan sivil esirlerin Talas’a nakilleri istenmiştir. Bu esirler arasında bulunan Doktor Etyen Jak Bao’nun ameliyat ve tedavisinin Talas’ta yapılmasının ardından Adana’ya gönderilmesi Kayseri Mutasarrıflığı ile Adana Valiliğine tebliğ edilmesi tezkere yazısı ile belirtilmiştir.³⁵¹ Bu nakil gerekliliği 33 numaralı Genel Emniyet C. künyeli Bakan *Mehmed Talat* tarafından 25 Ekim 1917 tarihli belgesinde tekrar gündeme gelmiştir.³⁵²

Emniyet Genel Müdürlüğü Beşinci Şubesine 1107 numarasını içeren 16 Aralık 1917 tarihli Sadrazamlık tezkeresi ile Fransa Elçiliği’ne konu hakkında tebligat yapılmıştır. Bu tebligatta Develi’de bulunan Fransız esirlerin farklı isimleri açıklanmıştır. Bu isimler *Demetre Chatir, Labrio Glano Pharingu*³⁵³ adlı kişilerdir. Bu iki kişinin hastalığının felç olduğunu söylemişlerdir. Yine bu iki kişinin Talas’a nakledilmesi istenmiştir.³⁵⁴ Bu zaman zarfında Etyen Jak Bao’nun tedavisini tamamlandığı tespit edilmiştir. Bu tedavinin Kayseri’de yapılmadı Adana’da yapıldığı anlaşılmıştır.³⁵⁵

Fransız Demetre Chatir tedavisinin Kayseri’de yapılmadığı üç asker tabip ile İstanbul’a gönderildiği söylenmiştir. İstanbul’daki tedavisi tamamlandıktan sonra tekrar Kayseri’ye gelmesi istenmiştir.³⁵⁶ Ekim 1918 tarihli 427 numaralı belgede Mösyö Demetre Chatir’in Mersin-Fransız konsolos hanesi tercümanı olduğu anlaşılmıştır.³⁵⁷ Yine ekim ayında bir diğer belgede ise tedavi için Kayseri’den İstanbul’a gittiği anlaşılmaktadır.³⁵⁸ Mösyö Demetre Chatir’in İstanbul’a gitmesi için 19 Eylül 1918 tarihli seyahat izin belgesi

³⁵¹ BOA, HR. SYS. 2248/ 86/ 1/ 1. (*Dışişleri Bakanı Mehmed Talat tarafından Bâb-ı Âlî, Bakanlık Dairesi, Emniyet Genel Müdürlüğü Şube: 5, Özel: 1107, Özet Sivil esirlerin Talas'a nakilleri hakkında gönderilen belgedir.*) 2 Rabiülevvel 1336/ 16 Aralık 1917.

³⁵² BOA, DH. ŞFR. 82/ 90/ 1/ 1. (*Bâb-ı Âlî, İçişleri Bakanlığı 5. Şube'nin Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderdiği belgedir.*) Safer 1336 / 1-29 Aralık 1917.

³⁵³ BOA, HR. SYS. 2249/ 6/ 2/ 1. (*Bâb-ı Âlî, Dışişleri Bakanlığı, Siyasi İşler Genel Müdürlüğü, Kalem Numarası: 1534/3518, Flemenk'e: 105969/254, İçişlerine: 5037/614, Genel: 1409, Özel: 157 nolu İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.*) 18 Rebiülahir 1336/31 Ocak 1918.

³⁵⁴ BOA, HR. SYS. 2249/ 6/ 2/ 2. (*Bâb-ı Âlî, Dışişleri Bakanlığı, Siyasi İşler Genel Müdürlüğü, Kalem Numarası: 1534/3518, Flemenk'e: 105969/254, İçişlerine: 5037/614, Genel: 1409, Özel: 157 nolu İçişleri Bakanlığına gönderdiği belgedir.*)

³⁵⁵ BOA, DH. ŞFR. 577/78. 29 Rebiülahir 1336/ 11 Şubat 1918.

³⁵⁶ BOA, HR. SYS. 2249/37. (*Dâhiliye Nezaretine 9 Şubat 234 tarihli 157 numaralı belgedir.*) 20 Recep 1336/ 01 Mayıs 1918.

³⁵⁷ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 1. (*Dâhiliye Nezareti Celilesine gönderilen belgedir.*) 22 Muharrem 1337/ 28 Ekim 1918.

³⁵⁸ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 2. (*Dâhiliye Nezaretinden Polis Müdüriyeti Umumiyesine 4 Ağustos 34 tarihli gönderilen belgedir.*)

çıkartılmıştır.³⁵⁹ Fransız Mösyö Demetre Chatir'in Talas'tan İstanbul'a geldiği belirtilmiştir.³⁶⁰

Mersin-Fransız konsoloshanesi tercümanı olup ilan-ı harp üzerine Kayseri'ye sevk edilen Mösyö Demetre Chatir, Kayseri'den İstanbul'a tedavisi sebebi ile nakil durumu hakkında annesine bilgi verilmiştir.³⁶¹ Ayrıca verilen bu bilgi 2 Haziran 1918 tarihli 193 numaralı belge ile Emniyet Genel Müdürlüğüne, Haziran 1918 tarihli 67 numaralı belge ile 5. Şubeye de iletilmiştir.³⁶² Fransız konsoloshanesi tercümanı Mösyö Demetre Chatir'in muayene raporu da 5366/154 numaralı resmi yazışmada belirtilmiştir.³⁶³ Talas'ta ikâmet eden Mersin-Fransız konsoloshanesi tercümanı Mösyö Demetre Chatir'in muayene edildiği ve ayrıca tedavisinin devam ettiği ifade edilmiştir.³⁶⁴ Ayrıca Fransız konsoloshanesi tercümanı Mösyö Demetre Chatir muayenesi Kayseri merkez doktoru ve sıhhiye müdüriyeti tarafından da bir rapor ile sunulmuştur.³⁶⁵ Bu rapor Fransa Elçiliği'ne ve Dışişleri Bakanlığına da gönderilmiştir.³⁶⁶ Mösyö Demetre Chatir'in İstanbul'da tedavisi bittikten sonra Kayseri'ye sevki istenmiştir.³⁶⁷ Develi'de bulunan Fransız, Rus, İngiliz esirlerin nakil ve genel durumları hakkında tekrar Fransız elçiliğine 10 Ekim 1918 tarihinde telgraf çekilmiştir.³⁶⁸ 18 Aralık 1918 tarihine kadar elçiliğin nakilden ve esirlere yapılan tedavilerden haberlerinin olmadığı anlaşılmış ve bilgilendirmesi sağlanmıştır.³⁶⁹

Develi'de esir olan Doktor Etyen Jak Bao'nun Adana'da ameliyatı ve tedavisi yapıldıktan sonra tekrar Talas'a naklinin olacağı belirtilmiştir.³⁷⁰

29 Temmuz 1921 kararnamesinde Fransız esirinin tekrar Kayseri'de kalması kararlaştırılmış ve durumları *Müdafaa-yı Milliye Vekâleti* yetkilisine bırakılmıştır.³⁷¹

³⁵⁹ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 3. (Mutasarrıf Kemal tarafından Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne gönderilen belgedir.)

³⁶⁰ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 4. (Başkumandanlık Erkânı Harbiyesi 18 /7/ 34 tarihli 663 nolu belgedir.)

³⁶¹ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 7. (Adana valisi tarafından Dâhiliye Nezareti Celilesine gönderilen belgedir.) 10 Ramazan 1336/ 19 Haziran 1918.

³⁶² BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 14.

³⁶³ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 10. (Kayseri Mutasarrıflığı Tahrirat Müdüriyeti tarafından Dâhiliye Nezareti Celilesine Fransız konsolosu tercümanı Mösyö Demetre Chatir'in asliyesi evrakının teşri buyrulmasına dair gönderilen belgedir.)

³⁶⁴ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 11. (Dâhiliye Nezareti 25 Haziran 334 tarihli Emniyeti Umumiye Tercüman Möyö'nün rapor belgesidir.)

³⁶⁵ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 14. (Kayseri Mutasarrıflığı Tahrirat Müdüriyeti tarafından Dâhiliye Nezareti Celilesine Fransız konsolosu tercümanı Mösyö Demetre Chatir'in muayene edildiğine dair gönderilen belgedir.)

³⁶⁶ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 15.

³⁶⁷ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 19. (Vali nazım tarafından 12 Şubat 334 tarihli belgedir.)

³⁶⁸ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 20. (Dâhiliye Nezareti hariciye nezareti umumi siyasiye müdüriyeti umumiyesine gönderilen belgesidir.)

³⁶⁹ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 21. (Dâhiliye Nezareti vekâleti celilesine gönderilen belgesidir.)

³⁷⁰ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 74 / 6/ 23.

6. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ DEVELİ ERMENİLERİ

9 Eylül 1919'da *Sivas Kongresi*'nde alınan kararla *Ali Fuat Paşa, Temsil Heyeti* tarafından *Batı Cephesi* komutanı ve Genel *Kuvâ-yı Millîye* komutanı yapıldı.³⁷² Ali Fuat Paşa, 11 Eylül 1919'da bölgeyi üç ana kolordu bölgesine ayırarak işgal altındaki yerleri bu bölgelerde komuta etme kararını almıştır:

1. Birinci Bölge: *Develi, Niğde, Ulukışla, Lamas Çayı, Bahçecik, Kozan, Osmaniye* ve *İskenderun* olarak belirlenmiştir. Bu bölgenin sorumluluğu 20. Kolordu ve Bölge Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetlerine verilmiştir. 20. Kolordu ve Niğde 11. Tümeni, güvenlik işlerinden sorumlu olmuştur.

2. İkinci Bölge: *Maraş* ve çevresi olarak ilan edilmiştir. Bu bölgedeki güvenlikten Sivas 3. Kolordusu ve yöredeki Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri sorumlu tutulmuştur.

3. Üçüncü Bölge: *Maraş*'ın doğusundan başlayıp *İran*'a kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır.³⁷³

Ali Fuat Paşa, Sivas'tan Kayseri'ye ve ardından Ankara'ya geçmiştir. Kayseri'de bulunduğu süre zarfında, Develi'ye bir telgraf göndererek Doğan ve Tufan Beyleri Kayseri'de düzenleyeceği toplantıya çağırmıştır. Toplantıya, 11. Tümen Komutanı *Yarbay Mümtaz Bey*, Kayseri Askerlik Şubesi Reisi *Yüzbaşı Emrullah Bey*, şubede görevli *Yüzbaşı Râtıp Bey*³⁷⁴ ve Develi'deki Kilikya Kuvâ-yı Millîye Kumandanı *Doğan* ile yardımcısı *Tufan Beyler* katılmıştır.³⁷⁵ Kilikya, doğu ve batı olmak üzere iki bölgeye ayrıldı. Doğu Kilikya'nın kumandanlığına *Tufan Bey*, Batı Kilikya'nın kumandanlığına ise *Yüzbaşı Râtıp Bey* atandı. Her iki bölge, *Doğan Bey*'in komutasına bırakıldı.³⁷⁶

6.1. Ermenilerin Katlettiği Develililer

1919 yılında Maraş yolu güzergâhında Tekir Yaylası'nı geçen *Katırcılar Zeytin Deresi* su çatı dolaylarında istirahat ettikleri sırada Ermeniler tarafından etrafları sarılmıştır. Her ne kadar Ermenilerin hedefinde *Mehmet Canbolat* var olsa da yanındaki kişiler de onunla birlikte öldürülmüştür. Katırcılardan bir tanesi kurtularak Yukarı

³⁷¹ BCA, 30-18-1-1/ 3-31-2. 23 Zilkade 1339/ 29 Temmuz 1921.

³⁷² Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005, s.134.

³⁷³ Osman Coşkun, İkinci Ergenekon, Gita Yayınları, İstanbul, 2008, s. 58.

³⁷⁴ “*Ratıp Beyin Atatürk tarafından verilen takma adı Tekkelioğlu Sinan Bey'dir.*” Bkz. Mustafa Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, K.B. Yayınları, Ankara, 1995, s.148.

³⁷⁵ Halit Erkiletlioğlu, Geniş Kayseri Tarihi, Can Matbaası, Kayseri, 2006, s.644.

³⁷⁶ Metin Ayışığı, “Millî Mücadelede Develi”, Bütün Yönleriyle Develi 1. Bilgi Şöleni, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi, 2003, s.5.

Develi'ye gelmiş ve olayı ilgililere anlatmıştır. Bu olay Develi'de büyük yankı uyandırmıştır. Yukarı Develi'de katırcılık işiyle uğraşan 8 kişinin Ermenilerce pusuya düşürülmüş ve bunlardan 7'si boğazı kesilerek şehit edilmiş, üzerindeki paraları ve eşyaları da gasbedilmiştir. Bu kişilerden biri kurtulmuş ve olayı bölgeye dönerek ilgili birimlere ve halka anlatmıştır. Bu olay sonucu şehit olan 7 kişinin isimleri: *Kâmil Müderrisoğlu (1903-1919)*, *Ahmet Güçlüer (1906-1919)*, *Halit Şükrü (1903-1919)*, *İbrahim Çavuş Taşdemir (1883-1919)*, *Emin Ser Çavuş Taşdemir (1895-1919)*, *Ali Bakır (1903-1919)* ve *Mehmet Canbolat (1871- 1919)*'dir.³⁷⁷ Bu olay Develi'de büyük tepki ile karşılanmıştır. Ermenilerin Develi'yi basacakları, Türkleri bu şekilde katledecekleri haberi yayılmaya başlamıştır. Kurtulan kişi Müdafaa-i Hukuk cemiyeti tarafından sorguya çekilip doğruluğu tespit edilmiştir. Bu olayı Kilikya Kuvayi Milliye komutanı Doğan Beye ivedi şekilde bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca Doğan Bey'den bu olay ile ilgili beklentilerini de yazmışlardır. Bu istekte; acile harekete geçilmesi, olayın komutanlığa bildirilmesi ve hazırlıkların yapıldığını belirtip harekete geçilmesini talep etmişlerdir.³⁷⁸ Bu olay Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya da bildirilmiştir. Paşa tedbir olarak Niğde'den üç binden fazla silah ve mühimmat Develi'ye göndertmiştir. Bu olayın etkisi Doğan Bey ve Belediye Başkanı Kanberli Osman Bey ile özel görüşmesi yapılmıştır. Görüşmede Ermenilerin Develi Merkezine gelmeden önce Bakırdağının asilerden temizlenmesi kararı çıkmıştır. Bu olaydan dolayı Doğan Bey Develi'den ayrılmak istememiş ve Kuvayi Milliye düzeni üzerinde çok çalışmıştır. Daha sonra Kaymakam Atıf Bey, Askerlik Şube Başkanı Binbaşı Nebih Bey, Jandarma Komutanı Abdullah Bey, Müftü Numan Beyler de dâhil olmuştur. Ortaklaşa alınacak kararlar belirlendikten sonra halka anlatılması istenilmiştir. Bu anlatımın Belediye Başkanı tarafından yapılması kararlaştırılmıştır. Belediye Başkanı Kanberli Osman Bey namazdan sonra halka hitap etmiştir:

“ Develiler düşman hem içerde hem dışarıda arttı. Bizlere yaşam hakkı tanımıyorlar. Vatanımız, topraklarımız, mallarımız ve namuslarımız tehlikededir. Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki milli heyet vatanın kurtarılması için çalışmaktadırlar. Sahte fetva ve fermanlara inanmayınız. Mustafa Kemal Paşa Develi ile yakından ilgilenmektedir. Kilikya cephesi için iki komutanı buraya yollamıştır. Daha sonra Kılıç Ali Bey'i

³⁷⁷ Emir Ali Özçakır, Devali Diyarı Yukarı Develi, Laçın Yayın, Kayseri, 2012, s.147.

³⁷⁸ Bu belgede imzası olan kişiler şunlardır: Belediye Başkanı: Osman, Müftü: Numan, Operatör Osman, Hacı Seyit Osman, Cafer Abdullah, Zileli Hoca Tevfik, Paşazade Osman, Mavi Nazmi, Reji Memuru: Vehbi'dir. Mehmet Özdemir, Millî Mücadele de Develi, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi, 2023, s. 54.

görevlendirdi. Askeri desteklerin geleceğini hatta Niğde'den çok sayıda silah, mermi ve cephaneler gelmişti. Bizlere yetecek kadar para ve gıda malzemesi toplanmıştır. Develi kendini müdafaa etmek için her şeyi ile hazırdır. Bilirsinizki Develimizin ırmak karşısı Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransızlarla birlikte yaklaşık 30 Ermeni jandarması da bulunmaktadır. Ermeniler ve Fransızlar devamlı Türklere gözdağı vermeye çalışıyorlar. Eşelit köyündeki olay en güzel örnek teşkil etmiştir. Ben 55 yaşındayım, çocuklarım ve torunlarım var bu vatani kurtarmak benim ve bizlerin namus borucudur diyerek konuşmasını tamamlamıştır.”³⁷⁹

6.2. Kiske Köyü ve Yeniköy'ün Ermeni ve Fransız İşgalinden Kurtarılması

Fransız ve Ermeni işgalinde Yeniköy bölgenin merkezi olarak işlev görmüş, harekât merkezleri buradan yürütülmüştür. Feke Ermenisi Sarkis buraya müdür olarak atanmıştır. Milli Mücadele'de ilk önce bu müdürün etkinliği kırılmış ve Milli Mücadele harekâtı ilk olarak Yeniköy'den başlatılmıştır.³⁸⁰ Daha sonra Kiske köyünün kurtuluşuna başlanmıştır.

1952 doğumlu Hacı Yıldız annesi Fatma Yıldız'ın Yeniköy'deki işgalde 10 yaşında olduğunu ve olayları kendilerine anlattığını ifade etmiştir. Yeniköy'deki Fransız ve Ermeni işgaline şahit olmuş Fatma Yıldız'ın oğlu, olayı annesinden şu şekilde nakletmektedir: “Ekim 1918 tarihinden sonra köye önce Fransız askerleri gelmişler, günümüzdeki Ramazan Yılmaz'ın (Topal) evine karakol yapmışlardır. Daha sonra bu karakolun başına Sarkiz'i getirmişlerdir. Sarkiz'in Aygul adında eşi, Nubar adında bir çocuğu vardı. Fransız askerleri ve Ermeniler köyün tüm işlerini kontrol altına almışlar ve köyü serbest hareket ettirmiyorlardı. Köyün ortasında akan suyu bize kullandırmıyorlar ve günler böyle akıp gitmekteydi. Bir gün köyümüze Kuvâ-yi Millîye güçleri geldi, Sarkiz ve askerlerini köyden temizlediler. Köyün Ermeni ve Fransızlardan kurtuluşunda Gizik Duran ve ekibinin de büyük katkısı olmuştu ki köyde Gizik Duran Efsanesi dillere destan olmuştu. Köy tamamen Ermeni ve Fransızlardan temizlendikten sonra kahramanlarımız Kiske'ye yönelmişlerdi.”

Develi Millî Kuvvetler Komutanı Doğan Bey ile Belediye Başkanı Osman Kanberli, Kiske köyünü kurtarma amacıyla bir toplantı yaptılar. Bu plan doğrultusunda, Doğan ve Osman Beyler ile birlikte Kürt Şükrü Çavuş, Kürt Hasan, Abdurrahman ve Salih Beyler yola çıkacaklardı. 3 Mart 1920 Cuma günü öğleden önce yola koyuldular. Belediye Reisi Kanberli Osman Bey, takma ad olarak Özdemiroğlu Yaşar Bey'i kullanarak, beraberindeki

³⁷⁹ Özdemir, s. 55-62.

³⁸⁰ Ali Rıza Yalman, Cenupta Türkmen Oymakları II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, s.157-158.

ekiple *Ayvazhacı, Madazı, Köygömedi, Kazlıgömedi, Ebce, Fıraktın, Şahmelik, Hüseyinli* ve *Çöten* köylerinden geçtikten sonra *Pungu*'ya (Kılıçkaya) vardılar. Getirdikleri silahların dağıtımına da başlamışlardı. *Pungu* köyünde yapılan sayımlarda Gizik Duran'ın ³⁸¹ 20 kişilik birliğiyle toplam 244 silahlı halk olduğu tespit edildi. Üç gün içinde köyden 200'den fazla kuvvet çıkarılması önemliydi. *Özdemiroğlu Yaşar Bey*, *Pungu*'da oluşturduğu yirmi beş kişilik müfrezeleri altı müfreze komutanına bağladı ve diğer çeteleri kendi komutasına aldı. Müfreze komutanları her türlü durumdan sorumlu olacak şekilde görevlendirildi. Ayrıca, başıbozuklukları ve asayiş sorunlarını önlemek için sıkı önlemler alındı. ³⁸²

Bu çalışmalar, Fransız komutanın dikkatini çekmiş ve şu şekilde telgraf yazmıştır:

Cataloluk bölgesine kaçan eşkıyaların ³⁸³ *Pungu* köyüne yerleştirildiği, hükümet ve kolluk güçlerinin buna göz yumması ile eşkıyalıklarına devam ettikleri belirtmiştir. Yarın akşama kadar bu eşkıyalar teslim edilmez ise *Mondros Ateşkes Antlaşması*'nın ilgili maddelerince Develi'nin işgal edileceği, *İstanbul Hükümeti*'ne bildirilmiştir. ³⁸⁴ Develi kaymakamı *Atıf Bey*'in *Yüzbaşı Mösyö Taillardar*'a yazdığı cevapta ise onun bahsettiği eşkıyaların Develi'de olmadığı, eşkıyaların kendi bölgelerinde olduğu ve Toroslarda yaşadıkları bildirilmiş ayrıca Develi halkının tamamının silahlı olduğunu, işgallere karşı koyabilecek güçte olduğunu; olacak olaylardan kendilerini sorumlu tuttuğunu belirtmiştir. ³⁸⁵

Taşcı ve *Kiske* köylerinde Fransız işgalleri belirginleşmişti ve buranın geri alınması moral açısından değerliydi. *Pungu* köyündeki hazırlıklar tamamlandıktan sonra, gece yarısı 250 atlı, *Kiske*'ye saldırdı. Çeşitli esirler ve cephaneye birlikte köy ele geçirildi ve cephane Millî Kuvvetlere geçti. ³⁸⁶ *Kiske* köyündeki Fransız bayrağı indirilmiş yerine tekrar Türk bayrağı asılmış böylece *Develi Kuvâ-yı Millîye Kuvveti* ilk galibiyetini kazanmıştır. ³⁸⁷ *Kiske* Beldesi Müdürlüğüne de *Arif Hikmet Bey* atanmış, *Kiske*'nin emniyeti *Emin Develioğlu* komutasındaki bir birliğe verilmiştir. Bölgedeki diğer köylerinin muhtarları da *Kiske*'ye gelip galibiyeti hayırlamışlardır. 15 aydır Fransız/Ermeniler elindeki köy kurtulmuştur. Köy muhtarları sevinçlerini dile getirmiş; Milli Mücadele'ye

³⁸¹ Hidayet Esen, Millî Mücadelede Yahyalı ve Ermeniler (Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2003, s.58.

³⁸² Mehmet Özdemir, Millî Mücadele de Develi, Sümer Matbaası, Kayseri, 1973, s. 89- 90.

³⁸³ *Burada bahsedilen eşkıyalar Gizik Duran ve arkadaşlarından bahsedilmektedir. Gizik Duran Ermenilere karşı mücadele etmiş yerel bir kahramandır.*

³⁸⁴ Ahmet Cevdet Çamurdan, Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları, Adana, 1969, s.404.

³⁸⁵ Esen, s.66.

³⁸⁶ Cenani Gürbüz, Millî Mücadele'de Develi ve Ermeniler, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi, 2010, s.191.

³⁸⁷ Ayışığı, s.19.

tüm desteklerini vereceklerini bir kez daha ilan etmiştir. Civar köylerinin idarecileri Develi'ye gelerek Kaymakama, Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetine bağlılıklarını dile getirmişlerdir.³⁸⁸ Diğer taraftan 10 Mart'ta Rumlar; işgalci devletlerin sefaretlerine de şu telgrafi göndermişlerdir:

*“Kozan ve Feke çevresindeki Rumlar, 15 aylık Fransız işgali ve yönetiminden büyük bir rahatsızlık duydular. Osmanlı topraklarında yaşamak dışında başka bir amacı olmayan Rumlar, bu işgallere karşı olduklarını açıkladılar.”*³⁸⁹

Yaşar Bey'in halka hitap eden zafer konuşması şu şekilde olmuştur:

*“Develililer, Allah'ın takdiri ile muzaffer eyledik. İşimiz daha yeni başladı. Esaret altında kalan bütün yurttaşlarımızı kurtaracağız. Ermenilerden korkumuz yoktur. Nerde sizi destekleyen Fransızlar! Kendileri şerefli millet olsaydı bayraklarını bu katillere emanet edip gitmezlerdi. Nerde şimdi Fransız askerleri! Bu işler ısmarlama ile olmaz Aslan yatağında Çakal barınmaz. Askerlerimiz indirin Fransız bayrağını çekin göklere asil Türk bayrağını.”*³⁹⁰

Develi Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti karar defterinde Kiske'nin kurtuluşu neticesinde şu kararlar alınmıştır:

- 5 Mart 1920'de Rum Beldesi İşgal Müfrezesi Komutanlığı'na tayin edilen Emin Develioğlu'na harcırahı bir lira olmak üzere 5 günlüğü peşin ödenecektir.³⁹¹
- 6 Mart 1920'de Rum Beldesi asayışı için yetkilendirilen Ali Beyzade Osman Efendi'nin bölge güvenliği sağlandığı için dinlenmesi için geri dönmesi istenmiştir.³⁹²
- 12 Mart 1920 tarihinde Fransızlardan arındırılmış Rum beldesi görevlilerinin aylık ücretlerinin Develi Maliye'sinden karşılanması kararlaştırılmıştır.³⁹³
- 14 Mart 1920'de esir düşen Rum beldesi Müdürü Ermeni Serkis Efendi ve beraberindeki 3 jandarmanın paralarının bulunmadığı ve kendilerine yardım edilmesi

³⁸⁸ Gürbüz, s.192.

³⁸⁹ Feke'de yaşayan Rumlar ve Taşçı, Satı, Çukuryurt, Beşkardeş, Hoşça, Kiske, Afşarköy muhtarları ve azalarının çekmiş olduğu telgraftır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 7. DMHCKDK No: 91A. 19 Cemazeyilahir 1338/ 10 Mart 1920; Hacı Osman Yıldırım, Develi Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Karar Defteri, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2023, s. 119.

³⁹⁰ Bu olayın ilan edilmesi için Kaymakamlığa, Jandarma ve Askeri birliklere mektuplar yazılmıştır. Özdemir, s. 68-69.

³⁹¹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 55. 14 Cemazeyilahir 1338/ 5 Mart 1920; Yıldırım, s.108.

³⁹² Reis: Osman Faik, Kâtip: Teyfik, Azalar: Osman Zühdi ve Azmi imzalı karardır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 4. DMHCKDK No: 62. 15 Cemazeyilahir 1338/ 6 Mart 1920; Yıldırım, s. 110-111.

³⁹³ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 8. DMHCKDK No: 96. 21 Cemazeyilahir 1338/ 12 Mart 1920; Yıldırım, s. 120.

istekleri alınmış ve ³⁹⁴ *Rum Beldesi Müdürü Ermeni Serkis Efendi* ile 3 jandarmanın parasız olması neticesinde gerekli harcamaları için 20 lira verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁹⁵

- 16 Mart 1920'de *Doğan Bey*, esir durumda olanları Fransızlara bilgi notu karşılığında geri verilmesi talebinde bulunmuştur. Ancak, çevredeki başıbozukluklar nedeniyle bu sevk talebi ertelenmiştir.³⁹⁶

- 17 Nisan 1920'de *Mülazım Emin Develioğlu*'nun Rum Beldesi İşgal Müfreze Kumandanlığı görevinin sonlandığı, tekrar görevlendirilmesi gerekliyse iaşesinin *Feke Müdâfaa-i Milliyesi*'nden karşılanması istemiştir.³⁹⁷ 2 Mayıs 1920'de, Ermeni *Arşak* ve *Zarnik*'in Develi'deki yerleşimleri uygun bulunmamış ve Müdâfaa-i Hukuk'un millî korumalarından *Şevki Bey* komutasındaki *Kazım*, *Şevket* ve diğer *Şevket Efendilere* teslim edilerek Kiske köyüne gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.³⁹⁸

6.3. Kılıç Ali Bey ve Develi

Kilikya bölgesinde, Fransızlar ve bölgedeki Ermenilerin işgal çabaları Adana'dan başlayarak Develi civarına değin ilerlemişti. İşgalciler, bölgede *Zamantı Irmağı*'na kadar olan alanı sınır olarak belirlemişti.³⁹⁹ Bu sınır *Sivas Kongresi* sırasında *Mustafa Kemal Paşa*'nın dikkatinden de kaçmamıştır. Özellikle bu dikkat, *Develi'nin işgale uğraması demek İç Anadolu'nun işgaline kapı açmak demektir*, düşüncesinden gelmektedir. Develi, jeopolitik konum olarak önemli bir yere sahipti ve buranın ele geçirilmesi ehemmiyeti yüksek bir meseleydi. *Mustafa Kemal Paşa* Develi'deki faaliyetlerin yerinde incelenmesi için *Üsteğmen Kılıç Ali Bey*'i Develi'ye yolladı. *Kılıç Ali Bey*⁴⁰⁰, *Temsil Heyeti*'nin büyük

³⁹⁴ *Ermeni Serkis Efendi talebi ve imzası ile oluşturulan karardır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 9. DMHCKDK No: 102A. 23 Cemazeyilahir 1338/ 14 Mart 1920; Yıldırım, s. 123.

³⁹⁵ *Reis Ahmet, Yardımcı Halil Hulusi, Kâtip Teyfik, Azalar Ahmet Hamdi, Osman Zühdi, Mehmet Raşid, Azmi, Mehmet Salih, Cemal imzalı karardır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 9. DMHCKDK No: 103. 23 Cemazeyilahir 1338/ 14 Mart 1920; Yıldırım, s. 123; Özdemir, s.101.

³⁹⁶ *Bu karar göstermiş ki işgal amacı taşıyan Ermenilerde dâhil güvenliklerinin Milli Mücadeleciler tarafından ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Reis, Halil Hulusi, Kâtip Teyfik, Azalar Osman Zühdi, Mehmet Raşid, Azmi, Cemal imzalı karardır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 9. DMHCKDK No: 104. 25 Cemazeyilahir 1338/ 16 Mart 1920; Yıldırım, s. 123-124; Özdemir, s.101-102.

³⁹⁷ *Reis adına Azmi, Kâtip Teyfik, Azalar Osman Zühdi, Mehmet Salih, Nuri, Cemal imzalı karardır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 11. DMHCKDK No: 121. 28 Recep 1338/ 17 Nisan 1920; Yıldırım, s. 130.

³⁹⁸ *Bu kararla Develi'de Haçin ve Kozan'dan gelen Ermenilerin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu karar cemiyetin geniş yetkilerini ve kararların icra yönünde kanun niteliğinde olduğunu göstermektedir. Bu kararda imzası olanlar ise; Reis Osman Faik, Kâtip Cemal, Azalar Mehmet Raşid, Nuri ve Mehmet Salih'dir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 13. DMHCKDK No: 131. 13 Şaban 1338/ 2 Mayıs 1920; Yıldırım, s. 134-135; Özdemir, s.104-105.

³⁹⁹ *Zübeyir Kars Saltuklu, "İntikam Alayı", Kayseri Ansiklopedisi Cilt 3, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 95, Kayseri, 2013, s.340.*

yetkilere haiz bir kumandanı olarak Ekim 1919 tarihinde Develi'ye ulaştı. Develi de halka şu şekilde hitap etmiştir:

“ Saygıdeğer Develililer sizlerde burada buluşmaktan, konuşma fırsatı bulmaktan ve sizleri tanımaktan büyük bir mutluluk duyduğumu belirtmek isterim. Hem devletimizin hem Develimizin içinde bulunduğu vahim tabloda sizlere büyük görevler düşmektedir. Develimizde düşman yanımıza kadar gelmiş olup şehrin düşmesi an meseledir. Zamantı suyunun karşı tarafı Fransız idaresine girmiştir. Bu durumu yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa beni buraya özel olarak göndermiştir. Ben Kılıç Ali olarak Anadolu ve Rumeli müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin geniş yetkilere sahip olan bir delegyim. Develi Kaymakamı, Belediye Başkanı ve diğer önde gelen kişiler ile istişare edip şehrin vaziyetini öğrenmiş bulunmaktayım. Bu toplantımızda hem lehte hem de aleyhte kafanıza takılan bütün soruları konuşmak üzere buradayız. Konuşmamız sonunda bir karar alınacaktır. Mustafa Kemal Paşa Develi'ye yakın zamanda büyük bir askeri kuvvet yollayacaktır. Fakat askeri kuvvet gelinceye kadar Develililer işgallere tepkisiz kalmayacak silah ve kuvvet toplayarak düşmana karşı savaşacağız. Mustafa Kemal Paşa'nın da emir ve talimatları bu şekildedir.”⁴⁰¹

Develi'de 10 gece kadar Belediye Başkanı Osman Kanberli'nin hanesinde konuk oldu.⁴⁰² İncelemelerinde Millî Mücadele yanlılarının sayıca az fakat makam sahibi önemli kişiler oldukları tespit edildi. Kılıç Ali Bey'in Develi'de bulunması kurtuluş hareketine hız

⁴⁰⁰ Kılıç Ali Bey, 1890'da İstanbul'da doğdu. Asıl adı Süleyman Asaf Beydir. Babası Tevfik Bey annesi Demsaz Hanım'dır. İlk ve ortaokulu İstanbul Gedikli Küçük Zabit Mektebinde tamamladı. 3 Mart 1906'da astsubay oldu. Ordudaki başarısından dolayı 1909'da teğmenliğe ve 17 Haziran 1915'te üsteğmenliğe yükseltildi. Cihan Harbi'nde 1. Ordu 1. Alayda görevli olarak Çanakkale Cephesi'ne katıldı. 1918'de yüzbaşı olarak Kafkas İslam Ordusu'nda Nuri Paşa'nın yaverliğini yaptı. Mondros Antlaşması'ndan sonra ordunun dağıtılması üzerine İstanbul'a döndü ve askeriyeden 2 Nisan 1919'da istifa etti. Erzurum Kongresi'nin toplanmasından sonra Millî Mücadele'ye katılmak üzere 28 Ekim 1919'da arkadaşlarıyla birlikte Sivas'a geldi. Mustafa Kemal Paşa ile tanıştı. Temsil Heyeti'nden çıkan kararla Kahramanmaraş, Gaziantep ve çevresi Kuvayi Milliye Komutanlığına atandı. 4 Mayıs 1920'de Gaziantep Milletvekili seçildi. Mayıs sonunda Yozgat yöresinde ortaya çıkan ayaklanmanın bastırılmasında etkili oldu. 22 Eylül 1920 ve 7 Mart 1925'te Ankara İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçildi. 26 Ağustos 1924'te kurulan Türkiye İş Bankasının kurucuları arasında yer aldı. 17 Mart 1939'a kadar Yönetim Kurulu üyeliğini sürdürdü. Evli ve dört çocuk babası olan Kılıç Ali Bey, 14 Temmuz 1971'de İstanbul'da öldü. Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, TBMM Vakfı Yayınları No: 6, Ankara 1995, s. 423; TBMM 2. 3. ve 4. Dönem Antep milletvekilliği olarak görevine 1939 tarihine kadar devam etmiştir. Ayrıca Antep Belediye Başkanı Mehmet Ali Bey'in 1927 tarihinde, Kılıç Ali Bey'in Halk partisinden yeniden milletvekili olması gerektiğın telgraf ile hükümete bildirmiştir. BCA, 30-10-0-0/4-24-34. 29 Ağustos 1927; BCA, 30-18-1-1/10-40-17. 20 Ağustos 1924; Kılıç Ali, İstiklâl Savaşında gösterdiği olağanüstü fedakârlık ve yararlılık nedeniyle TBMM'nin 24 Ekim 1923 tarihli kararıyla Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilen ilk üç kişi arasında yer almış, madalyası TBMM Genel Kurulunun 23 Mart 1925 tarihindeki birleşiminde ilk kez yapılan törende göğsüne takılmıştır. Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, TBMM Vakfı Yayınları No: 6, Ankara, 1995. s. 425.

⁴⁰¹ Özdemir, s. 26-27.

⁴⁰² Esen, s.41.

kazandırdı. Kılıç Ali Bey, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınmış olunan kararları halka duyurdu.⁴⁰³ Sonrasında ise Kılıç Ali Bey, halkın direnme ve mücadele sevdasını gördüğünü, halka silah ve cephane taksimatı yapılacağı ve Sivas'tan askerî güçlerin bölgeye iletileceğini söylemiştir. Develi'nin işgallerden mutlaka kurtulacağını bildirdi.⁴⁰⁴ Kaymakam ve Belediye Başkanı'nın da Millî Mücadele'ye destek vermesi ve çaba sarfetmesinin önemini vurguladı. Belediye Başkanı halka şu şekilde hitap etmiştir:

*“Hemşehrilerim İstanbul'un işgal altında olduğunu hepimiz bilmekteyiz. İngiliz, Fransız, Yunan ülkemizi parçalayıp bizleri yok etmek istiyorlar. Bu amaçlarına ulaşmak için her türlü çabayı gösteriyorlar. Türk halkını yanıltmak ve milli mücadeleyi engellemek için her türlü tertibatı düzenliyorlar. Develi camilerinde okutulan fetva ve fermanlarda bunların en güzel örneklerindendir. Mustafa Kemal Paşa padişah emri ile Anadolu'ya geçmiş Kazım Karabekir paşa ile birleşerek vatanımızı işgalden kurtarmaya çalışmaktadırlar. Bu görüşü ispatlayan elimizde birden fazla belge bulunmaktadır. İşgal altında bulunan İstanbul Hükümetinden bu saatten sonra doğru bilgi çıkamaz. Hükümet işgalcilerin baskısı altındadır. Biz Develili hemşehrilerimize düşen görev Milli mücadele etrafında toplanmak ve Mustafa Kemal Paşa'nın emirlerini yerine getirmektir. Cebimde çıkaracağım belgeleri reji memurumuz Hacı Efendiye vererek sizleri daha ayrıntılı bilgilendirecektir.”*⁴⁰⁵

Konuşma sonunda Osman Faik Üstün, Millî Mücadele aleyhine konuşmada bulundu. Yapılan bu saygısızlık Kılıç Ali Bey tarafından kabul görmedi ve adı geçen şahıs mahkeme edilerek hapis cezasına çarptırıldı. Belediye Başkanı ve Kaymakam'ın araya girmesiyle Osman Faik Üstün Millî Mücadele lehine döndü ve cezası iptal edildi. Daha sonra Osman Faik Üstün, Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi seçildi ve büyük bir mücadele örneği göstererek Kuvâ-yı Millîyeci oldu.⁴⁰⁶

6.4. Doğan-Tufan Beyler ve Develi

1 Kasım 1919'da Temsil Heyeti reisi olan Mustafa Kemal Paşa Develi Belediye Başkanı Osman Kanberli'ye bir mektup gönderdi. Bu mektupla Develi'yi idare edecek komutanları belirlemiştir. Mektubun içeriğindeki komutanların isimleri şunlardır: Temsil Heyeti Kilikya Kuvâ-yı Millîye Komutanlığına Binbaşı Kemal Bey atanmış yardımcılığına

⁴⁰³ Ayışığı, s.7.

⁴⁰⁴ Gürbüz, s.156.

⁴⁰⁵ Özdemir, s.28.

⁴⁰⁶ Özdemir, s. 44-45.

ise *Yüzbaşı Osman Bey* atanmıştır.⁴⁰⁷ Bölgedeki vazifelerinde *Kemal Bey*, *Doğan Bey*⁴⁰⁸, *Osman Bey* ve *Tufan Bey*⁴⁰⁹ görevlerini yerine getirecektir. Millî görev için gerekli emirlerin ivedilikle bildirilmesini ifade etmişlerdir.⁴¹⁰

Doğan ve Tufan Beyler vazifelerinin gizli olması nedeniyle giyimleri halk kıyafetleri şeklinde olup 2 Kasım 1919 günü at arabalarıyla yola çıkıp önce Kayseri oradan da Develi ilçesine geldiler.⁴¹¹ Belediye Başkanı tarafından karşılanmışlar, başkanın evinde misafir olmuşlar ve Develi’de Millî Mücadelecilerle geceleri bir araya gelerek başkanın evinde istişarelerde bulunmuşlardır.⁴¹²

Develi’de verilen yemeğe *Osman Bey* (Belediye Başkanı), *Atıf Bey* (Kaymakam), *Nebih Bey* (Askerlik Şube Başkanı), *Doktor Osman* ve *Osman Coşkun* ile Develi ahalişi katılmıştır. Yemekte esas mevzu teşkilatlanma meseleleridir. Bu konuda artık bölgenin

⁴⁰⁷ Esen, s.50.

⁴⁰⁸ Mehmet Kemal Doğan, 1879’da Üsküp’te doğmuştur. Babası İbrahim Hilmi Bey, annesi Penbe Hanım’dır. 1890’da İstanbul Soğukçeşme Askeri Rüstiyesine kaydolmuştur. Doğan Bey’in ailesi 1895’te Üsküp’ten Kırklareli’ye göç etmiştir. 26 Aralık 1900’de teğmen rütbesi ile topçu okulundan mezun olarak 14. Tugay’a atanmıştır. 9 Temmuz 1908’de yüzbaşı olarak sırayla 2. ve 1. Ordularda görevde bulunmuştur. 26 Aralık 1911’de kıdemli yüzbaşı olarak Şark Ordusu ve 1. Kolordu’da görev almıştır. Temmuz ve Ağustos 1915’te Kafkas Cephesi’ne katılmış Rus ordusunu geri püskürttüğü için 25 Eylül 1915’te binbaşı rütbesine terfi ettirilmiştir. 1919’da Atatürk ile Samsun’a gelenler arasında bulunmuştur. 2 Kasım 1919’da Atatürk tarafından Çukurova Kuvâ-yı Milliye Genel Komutanı olarak Güney Cephesi’nde görev almıştır. Bölge komutanı olan Doğan Bey, bölgenin coğrafi bölümlere ayrılmasını kararlaştırmıştır. Birinci Bölüm: Pozantı, Sis ve Osmaniye hattından oluşturmuştur ve bu bölgenin merkezini Develi olarak belirlemiştir. Bu bölgeyi Ankara 20. Kolordu’ya bağlamıştır. 1 Mart 1921’de yarbay olmuştur. 31 Ağustos 1922’de albay olmuştur. 30 Ağustos 1931’de tuğgeneral ve 1933’de tümgeneral olmuştur. 29 Ekim 1937’de Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı’na atanmıştır. 29 Ağustos 1938’de 2. Kolordu Vekilliği’ne atanmıştır. 27 Mart 1939 ile 5 Temmuz 1939 yılları arasında Askerî Temyiz Mahkemesi İkinci Reisliği’ne korgeneral olarak tayin edilmiştir. 28 Ağustos 1940’ta 3. Ordu Komutanlığı’na tayin edilmiştir. 16 Ekim 1941’de Korgeneral Kemal Doğan 3. Kolordu Komutanı iken emekliye ayrılmıştır. 3 Nisan 1939 ile 15 Ocak 1943 yılları arasında Ağrı, 8 Mart 1943 ile 14 Haziran 1946 ve 5 Ağustos 1946 ile 24 Mart 1950 yılları arası Kırklareli’nden Cumhuriyet Halk Partisi milletvekili olarak görev yapmıştır. Doğan Bey 20 Kasım 1951’de İstanbul’da vefat etmiştir. BCA, 30-11-1-0/113-18-13. 29 Haziran 1937; BCA, 30-11-1-0/124-31-14. 29 Ağustos 1939; BCA, 30-11-1-0/129-10-5. 29 Mart 1939; BCA, 30-18-1-2/87-66-3. 05 Temmuz 1939; BCA, 30-11-1-0/141-29-6. 28 Ağustos 1940; BCA, 30-11-1-0/149-29-9. 16 Ekim 1941; F. Rezzan Ünalp, “Kemal Doğan (Kozanoğlu Doğan Bey)”, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kemal-dogan-kozanoglu-dogan-bey> (18.01.2023).

⁴⁰⁹ Osman Tufan Bey’in asıl adı Osman Nuri’dir. 1889’da Üsküp’te doğmuştur. Evli olup iki çocuğu vardır. 1906’da İstanbul Harbiye Okulundan mezun olmuştur. 1919’da Millî Mücadele’ye katılmış olup Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Mustafa Kemal’in emrinde çalışmıştır. Bu dönemde yüzbaşı olan Osman Nuri Bey, Mustafa Kemal tarafından Aydınlı oğlu Tufan takma adı ile Kilikya bölgesinde görevlendirildi. Binbaşı olarak 2. Fırka 127. Alay Komutanlığına atanmıştır. Albay rütbesinde İzmir’de çalışmıştır. 1935’te tuğgeneral olarak Siirt’e atandı. Tuğgeneral Osman Tufan 12 Kasım 1936 tarihinde 33. Tümen Komutanlığı vekâletine atanmıştır. 33. Tümen Komutanı Osman Tufan 26 Mayıs 1941’de Askerî Temyiz Mahkemesi azalığına atanmıştır. 27 Haziran 1942’de Tümgeneral Osman Tufan sağlık nedenlerinden dolayı askeriye emekliye ayrılmıştır. <https://www.tufanbeyli.bel.tr/aydinoglu-tufan-pasa.html>; BCA, 30-11-1-0/108-39-9. 12 Kasım 1936; BCA, 30-11-1-0/146-13-3. 26 Mayıs 1941; BCA, 30-11-1-0/154-20-7. 27 Haziran 1942.

⁴¹⁰ Özdemir, s. 16.

⁴¹¹ Gürbüz, s.162.

⁴¹² Osman Tufan, General Osman Tufan Paşanın Kurtuluş Savaşı Hatıraları, Arma Yayınları, İstanbul, 1998, s. 14-16.

hazır olduğu Mustafa Kemal'e rapor edilmiştir. Fakat Millî Kuvvetleri idare edecek komuta kademesi lâzım olduğu ayrıca *Feke*, *Kozan* ve *Haçin* halkının tamamıyla teçhizatlandığı belirtilmiştir. Böylelikle Develi'den Kilikya tarafına sıkıntı olmadan geçebileceğini bildirmişlerdir. Komutanlara, para, malzeme ve cephane eksikliğinin mevcut olduğu ve Develi bölgesinde her köyde örgütlenme tamamlansa bile, Develililerin Kilikya bölgesine taşınmasının zorluğu vurgulanmıştır. Bu durum, Doğan ve Tufan Beyler için büyük bir düş kırıklığına neden olmuştur.⁴¹³

Develi'ye döndüklerinde, vaziyet iyice karmaşıklaştı. Yaklaşık 2000 Ermeni'nin çıkardığı huzursuzluklar, ilçe halkı arasında ciddi bir gerginliğe yol açmıştı. Ayrıca Fransız işgalinin Develi'ye sadece 20 km mesafeye kadar yaklaşmış olması, endişeleri daha da artırdı. İlçe halkı, Develi'nin işgalinin an meselesi olduğu düşüncesiyle yaşamak zorunda kalıyordu. Komutanlar, durumu düzeltmek amacıyla yeni bir düzenleme yapmaya karar verdiler. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra, *Osman Coşkun* komutanlara teşkilatın durumunu, bugüne kadar yürütülen mücadeleleri ve Adana'dan alınan bilgileri aktardı. Ayrıca Kozan ve Feke'deki *Ali Saip*⁴¹⁴ ve *Cezmi*'nin durumu ile *Haçin* ve *Mağara*'daki Ermenilerin mezalimlerini ve *Kayseri Subaylar Cemiyeti*'nden nasıl fayda sağlayacaklarını anlattı. *Mustafa Kemal*'in Develili millî kuvvetlere yolladığı mektupla da moral bulan halk, kendilerine belirledikleri yeni takma isimle yeniden işe başladılar. Bu görevlilerin adları ve takma adları ise şöyledir: Belediye Reisi Kanberli Osman, takma ismi *Özdemiroğlu Yaşar Bey*; Yedek Subay Tıraşzade Osman, takma ismi *Coşkun Bey*; Yedek Subay Veli Çakıoğlu, takma ismi *Civan Bey*; Yedek Subay Hadi, takma ismi *Erdoğan Bey*; Yedek Subay Enver, takma ismi *Niğdeli Abbas Bey*'lerdir.⁴¹⁵

Develi Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti karar defterinde Doğan Bey'le ilgili geçen kararlar ise şunlardır:

- 5 Mart 1920 tarihinde Asayiş Mıntıka Komutanı Binbaşı Kemal Doğan Bey, ihtiyat zabitanı mensuplarına iâşe ve harçlık sağlanması talimatı,

- Askerlerin rütbeleri uyarınca askeriye den belirlenmiş maaşlarının temin edilmesi,⁴¹⁶

- 9 Nisan 1920'de Doğan Bey'in gönderilen zeytinyağının ücretini ödenmesi,⁴¹⁷

⁴¹³ Coşkun, s. 207.

⁴¹⁴ Ali Saip Ursavaş, Çukurova Acıklı Olayları ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları, Kurtuluş Matbaası, Şanlıurfa, 1984, s.35.

⁴¹⁵ Özdemir, s. 46.

⁴¹⁶ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 57. 14 Cemazeyilahir 1338/ 5 Mart 1920; Yıldırım, s. 109.

- 15 Nisan 1920'de, Kilikya Millî Kuvvetler Komutanı Kozanoğlu Doğan Bey, Millî Mücadele mensupları için tütün talebinde bulunmuş ve bu tütünün satın alınarak gönderilmesine karar verilmiştir.⁴¹⁸

11 Haziran 1920'de, Millî Mücadele için görev yapan *Dr. Binbaşı Osman Develioğlu*'na ne ordudan ne de Millî Kuvvetler'den maaş ödenmediği, bu yüzden ailesinin maddi zorluk yaşadığı tespit edilmiştir. Maaşının hangi kaynaktan, yani ordudan mı yoksa Millî Kuvvetler'den mi ödeneceğinin Kilikya Millî Kuvvetler Kumandanı Kozanoğlu Doğan Bey'e bildirilmesine karar verilmiştir.⁴¹⁹ 21 Ağustos 1920'de, Doğan Bey, yanlarında asker kaçakları bulundurdıkları, sıhhi malzeme çaldıklarını ve firar gibi suçlamalarla *Osman Develioğlu* ve *Coşkun Osman*'ı suçlamıştır. Ancak, Develi halkı bu kişilere güvenmeye devam edeceklerini ve onların itibarını zedeleyecek herhangi bir duruma izin vermeyeceklerini belirterek Kilikya Millî Kuvvetler Komutanı Doğan Bey'e bir yanıt göndermiştir.⁴²⁰

6.5. Develi İslam Cemiyeti ve İstiklal Komitesinin Kurulması

İttihat ve Terakki Partisi'nin Develi'deki etkisi sona ermiş ve partinin burada yürüttüğü faaliyetler tamamlanmıştır. *Hürriyet ve İtilaf* Partisi'nin de faaliyetlerine son verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Kayseri'den ilçeye gelen *Osman Coşkun* ve *Osman Beyler*, partinin kapatılması için Kaymakamlığa bir dilekçe sunmuşlardır.⁴²¹ Bu şekilde, devletten herhangi bir umutları kalmadığını resmi olarak bildirmişlerdir.

Develi'de Belediye Başkanı Kanberlizade Osman Bey, Kaymakam Atıf Tüzün Bey, Tıraşzade Osman Coşkun Bey ve ilçenin önde gelen isimleri bir araya gelerek gizli bir İstiklâl Komitesi kurma kararı almışlar ve kurtuluş hareketi için ilk adımları atmışlardır. Bu çalışmalar sırasında devletin dikkatinden kaçmak amacıyla 1919 Nisanın'da ilk olarak

⁴¹⁷ 6.5 kıyye zeytinyağı için 740 kuruş belirlenmiştir. Kararda imzası olan kişiler; Reis Halil Hulusi, Kâtip Tevfik, Azalar Mehmet Salih, Azmi, Mehmet Raşit, Nuri ve Cemal'dir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 11. DMHCKDK No: 116. 20 Recep 1338/ 9 Nisan 1920; Yıldırım, s. 128.

⁴¹⁸ Burada tütün miktarını 30 kıyye olarak belirlemişlerdir. Kararda Reis, Kâtip ve azaların imzası bulunmaktadır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 11. DMHCKDK No: 118. 26 Recep 1338/ 15 Nisan 1920; Yıldırım, s. 129.

⁴¹⁹ Bu karar azalardan Halil Hulusi, Mehmet Fevzi, Ahmet, Abdullah ve Mehmet Vehbi'nin imzalarıyla alınmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 17. DMHCKDK No: 143. 24 Ramazan 1338/ 11 Haziran 1920; Yıldırım, s. 140.

⁴²⁰ Bu olay ayrıca Mustafa Kemal Paşa'ya kadar intikal etmiştir. Doktor Osman, Osman Coşkun ve Hoca Abdullah Efendi Ankara'ya Paşa'ya durumu izah etmeye gitmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'da yapıcı ve birleştirici vasfı ile olayı yumuşatıp Haçin kuşatmasına odaklanılması gerekliliğini belirtmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 22. DMHCKDK No: 157. 6 Zilhicce 1338/ 21 Ağustos 1920; Yıldırım, s. 148; Özdemir, s.120.

⁴²¹ Gürbüz, s. 134.

İslam Cemiyetini kurdular. Aslında İslam Cemiyeti İstiklâl Komitesi ile aynı fonksiyona sahipti.⁴²²

Cemiyetin ivedilikle açılmasının temel sebebi, mücadelenin disiplin altında dağınıklığa düşmeden başlatılmak istenmesidir. İslam Cemiyeti'nin amacı, İstiklâl Komitesi için askerlikte teşkilatlanmanın yapılması Komiteye tediye ve gıda teminlerinin sağlanmasıdır. İstiklâl Komitesi'nin gayesi, Develi kapılarına dayanan *Fransız* ve *Ermeni* kuvvetlerine karşı askerî bir cephe kurmak ve askerleri icabında harekete geçirmektir. Koordine etme mevzularını ise İstiklâl Komitesi yürütmektedir. İslam Cemiyeti Başkanlığına *Osman Develioğlu*, sekreterliğe ise *Osman Coşkun* seçilmiştir.⁴²³ Ayrıca cemiyetin kurucuları içinde *Numan Cebeci* ve *Hazım Ulusoy* hocalar da bulunmaktadır. Millî Mücadele'nin din âlimleri arasında dahi heyecana vesile olduğu bir gerçektir.

İslam Cemiyeti'nin varlığı ve amacının Develi halkına duyurulması vakti gelmişti. Bunun için *Develi İslam Cemiyeti*'nin ilk toplantısı önceden okul olan şimdinin belediye binasında yapılmıştır. Toplantı, *Atıf Tüzün Bey* (Kaymakam)'in konuşmasıyla başlamış ve şu kararlar alınmıştır:

1. Cemiyet 7 kişilik bir idare heyetiyle oluşturulmuştur.
2. Develi Mahallelerinde ve köylerinde cemiyet teşkilatlanacaktır.
3. Cemiyete silah ve cephane sağlanacaktır.
4. Cemiyet, Develi köylerine giderek kurulacak askerî birliklere para ve gıda ürünleri temin edecekler.⁴²⁴

Cemiyet, ilçe için bir ümit olacaktır. Teşkilat, halkın namusunu ve şerefini koruyan bir yapıya dönüşmüştü. Develi halkının ümitsiz ve kötü günleri sona ermiş, kendilerine olan güvenleri yeniden kazanılmıştı. Halk, Yunanlıların İzmir'i işgaline karşı bir protesto telgrafi çekerek vatanseverliğini göstermiştir. İzmir'in işgaline yönelik tepkilerini 18 Mayıs 1919 tarihinde Millî Müdafaa Cemiyeti Başkanı Osman Fevzi Bey, telgrafında şu şekilde ifade etmiştir: "*Türklerin yüzyıllardır vatani olan İzmir'in işgal altında olması, hak, adalet ve uluslararası hukuka aykırıdır. İşgal kalplerde derin yaralar açmış, barış ve düzenin sağlanamayacağı anlaşılmıştır. İzmir'in işgalinin derhal sona erdirilmesi, Müslümanların tatmin edilmesi ve sevindirilmesi gerekmektedir.*"⁴²⁵

⁴²² Coşkun, s. 58.

⁴²³ Gürbüz, s. 97.

⁴²⁴ Ayışığı, s.11.

⁴²⁵ Zübeyir Kars Artuklu, Millî Mücadele de Kayseri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 25-26.

6.6. Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Ağustos 1919'da Erzurum Kongresi'nin açıklamaları üzerine Develi Belediyesine gelen telgrafta, Develi'de *Hukuk-u Milliye Cemiyeti*'nin (Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti) kurulması talep edilmiştir. Develi'den bu talebe verilen yanıt ise: “*Vatanın kurtuluşu için Develi halkıyla birlikte emirlerinizi bekliyoruz ve saygılarımızı sunarız.*” şeklinde olmuştur. Ayrıca, Develi Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin yönetim kurulunda küçük bir değişiklik yapılmış ve İstiklâl Komitesi'nin üyeleri yeniden seçilmiştir.⁴²⁶ 6 Şubat 1920 tarihinde Cemiyetin her şeyi ile hazır olduğu ve gerektiği takdirde bilgilerin sunulacağı belirtilmiştir.⁴²⁷ 2 Mart 1920'de *Hancıoğlu İsmail Onbaşı*'nın bir odası kiralanarak Cemiyetin yeri temin edilmiştir. Ayrıca *İsmail Onbaşı* odacı olarak görevlendirilmiştir.⁴²⁸ Cemiyet idare kâtibi *Zileli Hocaşade Tevfik Efendi*'dir.⁴²⁹ 4 Mart 1920'de *Müdâfaa-i Milliye* ve *Millî Kuvvetler*'in sayısal durumunu gösteren 35 adet vesika Kaymakamlık vasıtasıyla Tomarza Belde Müdüriyeti'ne gönderilmiştir.⁴³⁰ Cemiyetin gayesi, vatani ve milleti yabancı işgallerden kurtarmaktır. Ayrıca Hristiyanların devlete sadık kalmaları ve casusluk faaliyeti yapmamaları hâlinde ırz, can, mal, namus ve bütün hukukları tecavüzlerden korunacaktır.⁴³¹ Kuvâ-yi Milliye ve Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin amacı; *Feke, Kozan ve Haçin*'deki Müslüman ve Ermeni vatandaşlarımızı *Fransız ve Ermeni* komitecilerinin mezaliminden muhafaza etmek ayrıca kazadaki asayiş de sağlamaktır.⁴³² Fransız ve Ermeni zulmünden ve onların katliamından kaçarak millî kuvvetlere katılmak için *Feke, Kozan ve Haçin*'den kabilelerle Develi'ye ulaşmışlardır.⁴³³ Gelen kabilelerin sorumlulukları için *Develi Jandarma Bölük Komutanlığı* sorumlu

⁴²⁶ Coşkun, s. 173.

⁴²⁷ Cemiyet başkanı *Osman Faik*, Kâtip adına *Nuri, Azalar Mehmet Raşid, Halil Hulusi, Mehmet Salih, Azmi, Ahmet, Cemal ve Ahmet Hamdi* imzalı karardır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 1. DMHCKDK No: 23. 16 Cemazeyilevvel 1338/ 6 Şubat 1920; Yıldırım, s. 104.

⁴²⁸ Odaya aylık kira 100 kuruş, *İsmail onbaşıya* aylık 150 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 2. DMHCKDK No: 41. 11 Cemazeyilahir 1338/ 2 Mart 1920; Özdemir, s. 110.

⁴²⁹ Reis *Osman Faik, Azalar Mehmet Raşid, Azmi, Nuri, Osman ve Veznedar Ahmet Hamdi* imzalı karardır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 2. DMHCKDK No: 42. 10-11 Cemazeyilahir 1338/ 1/2 Mart 1920; Yıldırım, s. 105.

⁴³⁰ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 2. DMHCKDK No: 45. 13 Cemazeyilahir 1338/ 4 Mart 1920; Yıldırım, s. 105.

⁴³¹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 2. DMHCKDK No: 46. 13 Cemazeyilahir 1338/ 4 Mart 1920; Özdemir, s. 98.

⁴³² Memleketin zor durumda olmasına rağmen bu kararda Ermenilerin güvenlikleri yine güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Buradaki amaç Ermeniler tarafından yanlış anlatılan haberin ber taraf edilmesidir. Kararda imzası olan yetkililer ise; Reis *Osman Faik, Yardımcı Halil Hulusi, Kâtip Tevfik, Azalar Mehmet Salih, Azmi, Nuri, Osman Zühtü ve Cemal Beylerdir*. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 5. DMHCKDK No: 69. 17 Cemazeyilahir 1338/ 8 Mart 1920; Yıldırım, s. 114.

⁴³³ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 5. DMHCKDK No: 70. 17 Cemazeyilahir 1338/ 8 Mart 1920; Yıldırım, s. 115.

tutulmuştur.⁴³⁴ 10 Mart 1920’de Rum köylerinden olan *Satı, Taşçı, Beşkardeş, Çukuryurt, Kiske, Hoşça*, ve *Afşarköy*’ün muhtarları ve azaları Osmanlı yönetiminden hoşnut olduklarını ve Fransızlardan fazlasıyla istemediklerini belirten telgraflarını *İngiliz, Amerika, Fransız* ve *İtalya* siyasi temsilcilerine; Heyeti-i Temsiliye Başkanlığına, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarına iletmişlerdir.⁴³⁵ 13 Mart 1920’de *Müdâfaa-i Hukuk Teşkilatı*’nın esas amacı belirlenmiştir bu göre:

- Batı hükümetlerinin ana yurdumuzun haksız işgallerine son vermesi.
- Zulüm gören din kardeşlerimizin bu zulümden kurtarılması.
- İçerideki Hristiyanların mal, can, ırz ve namuslarının korunması gerektiğidir.⁴³⁶

Cemiyet, düşman lehinde propaganda yapanlarla, düşmanla haberleşen, icraat ve millî kararlara muhalefet edenlerle *Temsil Heyeti*’nin mücadele edeceğini 25 Mart 1920’de tebliğ etmiştir.⁴³⁷ 5 Nisan 1920’de *Müdâfaa-i Hukuk* Reisliği için seçimler yapıldı. Üyelerden *Halil Hulusi Efendi* başkan seçilmiştir.⁴³⁸ 26 Nisan 1920’de İdare Heyeti Reisi *Halil Hulusi Efendi*’nin yoğun işlerinden dolayı İdare Heyeti üyelerinden *Hacı Seyyidzade Osman Efendi* yerine başkan olarak seçilmiştir.⁴³⁹ İdare Heyeti’nin kuruluşundan şimdiye kadarki makbuz ve sertifikayı incelemek, hesapları düzene koymak ve incelemek üzere üyelerden *Cemal, Nuri* ve *Veznedar Ahmed Efendiler* görevlendirilmiştir.⁴⁴⁰ Cemiyetin yoğun iş temposundan dolayı günlük toplantı yapılması zaruri görülmüştür. Fakat İdare Heyeti’nin tamamı olan 11 kişinin her gün toplanması güç görünmektedir. Bu nedenle yalnızca salı-cuma günleri bir araya gelmesi kararlaştırılmıştır. İsimleri yazılı üyelerin, başkan yerine vekil birinin başkanlığında toplanmalarına karar verilmiştir.⁴⁴¹ 17 Mayıs 1920’de, Develi’deki sağlık merkezinde bulunan ilacın Millî Kuvvetler için gerekli olduğu belirtilerek bu ilaçlara Millî Kuvvetler adına el konulmuş ve başka bir yerde

⁴³⁴ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 6. DMHCKDK No: 71. 17 Cemazeyilahir 1338/ 8 Mart 1920; Yıldırım, s. 115-116.

⁴³⁵ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 7. DMHCKDK No: 91A. 19 Cemazeyilahir 1338/ 10 Mart 1920; Yıldırım, s. 119.

⁴³⁶ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 8. DMHCKDK No: 102. 22 Cemazeyilahir 1338/ 13 Mart 1920; Yıldırım, s. 122; Özdemir, s. 100.

⁴³⁷ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 9. DMHCKDK No: 105. 5 Recep 1338/ 25 Mart 1920; Yıldırım, s. 124.

⁴³⁸ *Kararda Halil Efendi’nin 4 oy farkla başkan seçildiği tespit edilmiştir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 10. DMHCKDK No: 114. 16 Recep 1338/ 5 Nisan 1920; Yıldırım, s. 127.

⁴³⁹ *Reis, Kâtip ve Azaların ortak karar aldığı metindir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 12. DMHCKDK No: 123. 7 Şaban 1338/ 26 Nisan 1920; Yıldırım, s. 131.

⁴⁴⁰ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 12. DMHCKDK No: 124. 7 Şaban 1338/ 26 Nisan 1920; Yıldırım, s. 131.

⁴⁴¹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 12. DMHCKDK No: 127. 7 Şaban 1338/ 26 Nisan 1920; Yıldırım, s. 132.

kullanılmaması gerektiği Hükümet Sağlık Dairesi'ne yeniden bildirilmiştir.⁴⁴² 11 Haziran 1920'de, *Millî Kuvvetler* hizmetindeki *Dr. Binbaşı Osman Develioğlu*'na ne askerî kaynaklardan ne de Millî Kuvvetler'den maaş ödenmediği belirlenmiş ve ailesinin maddi sıkıntı içinde olduğu anlaşılmıştır. Bu maaşın hangi kaynaktan, yani askerî kaynaklardan mı yoksa Millî Kuvvetler'den mi ödeneceği *Kilikya Millî Kuvvetler Komutanı Kozanoğlu Doğan Bey*'e sorulmuştur.⁴⁴³ 26 Haziran 1920'de İdare Heyeti'nin pazar ve çarşamba günleri düzenli olarak toplanmasıyla olağanüstü durumlarda da ise her gün toplanması karara bağlanmıştır.⁴⁴⁴ 18 Ekim 1920'de *Haçin* asilerinin bastırılması için cepheden dönecek olan kimselerin köy ve kasabada Ermenilere saldırma, yağma vs. gibi asayiş bozma teşebbüsünde bulunmaları durumunda şiddetle cezalandırılacakları ilân edilmesi ve bu konuya binaen geçilen yerlere emirname asılması ve olabilecek olaylar için Jandarma Dairesi'nin muhtemel olaylara karşı hazırda beklemesi kararlaştırılmıştır.⁴⁴⁵

Develi Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nde ilçenin önemli isimlerinin birçoğu görev almıştır. Bu kutsal görevi, Develi yöneticileri ve halkı başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. İstiklâl Komitesi, İslam Cemiyeti ve Develi Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nde görevli Develili yöneticiler şunlardır.⁴⁴⁶ “*Abdullah Deniz, Ahmet Körün, Müftüzade Ahmet, Yahyalızade Ahmet, Ahmet Peker, Ahmet Hamdi, Âşıkzade Ali Ağa, Azmi Bey, Cemal Ünal, Abdürrahimzade Hacı İbrahim, Halil Hulusi Bozatlı, Hazım Ulusoy, Mahmud Ağa, Mehmet Develioğlu, Mehmet Feyzi Özer, Mehmet Raşit, Mehmet Salih, Mehmet Vehbi Kurtoğlu, Memiş Bey, Müsellim Develioğlu, Nazmi Mavioğlu, Numan Cebeci, Nuri Akay, Osman Coşkun, Osman Develioğlu, Osman Özdemir, Osman Faik Üstün, Osman Nuri Develioğlu, Osman Zühdi, Develizade Ömer Lütfi, Süleyman Vehbi Ayata, Taki Ayata ve Tevfik Zileli*’dir.”⁴⁴⁷

Millî Mücadele döneminde Develi'deki görevli kişiler ise şunlardır: “*Atıf Tüzün (Kaymakam), Osman Özdemir (Belediye Başkanı), Nebih Tankut (Askerlik Şube Başkanı),*

⁴⁴² Buradaki cemiyetin amacı acil durumlarda tedariki sağlamak ve bu konuda gerekirse cemiyet adına ilaçlara el koyma hakkı tanınmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 16. DMHCKDK No: 141. 28 Şaban 1338/ 17 Mayıs 1920; Özdemir, s. 105.

⁴⁴³ Başkan ve azaların ortak aldığı karardır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 17. DMHCKDK No: 143. 24 Ramazan 1338/ 11 Haziran 1920; Yıldırım, s. 140.

⁴⁴⁴ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 19. DMHCKDK No: 151. 9 Şevval 1338/ 26 Haziran 1920; Yıldırım, s. 143.

⁴⁴⁵ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 24. DMHCKDK No: 163. 4 Safer 1339/ 18 Ekim 1920. Bu tarihte Develi'de yaklaşık iki binden fazla asi Ermeni olduğu bilinmektedir. *Haçin*'in alınmasından sonra bunların cezalandırılması istenmiştir. Bu amaçla Gizik Duran, Arap Ali ve 300 kişilik milis güçler Ayvazhacı'ya gelmişlerdir. Kanberli Osman araya girerek oluşacak büyük olayı engellemiştir. Özdemir, s. 111.

⁴⁴⁶ Özdemir, s. 160.

⁴⁴⁷ Esen, s.42; Özdemir, s. 160-161; Gürbüz, s. 99-100; Kemal Çelik, Millî Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922), TTK. Yayını, Ankara, 1999, s. 156.

Abdullah Bey (Jandarma Komutanı)'dır. Ayrıca Kilikya bölgesinde Millî Mücadele'ye katılan Develili komutanlar ise şunlardır: *Ali Develioğlu, Ali Rıza Madazılıoğlu, Emin Develioğlu, Hadi Erdoğan, Osman Coşkun, Osman Kanberli, Şükrü Kanberli, Veli Çakıoğlu ve Yakup Kenan Arıkan*" komutanlardır.⁴⁴⁸

Cemiyetin almış olduğu diğer önemli kararlar sıralamaları ile şu şekildedir;

- Tomarza'ya 150 silah ile 30.000 mermi verilecektir.⁴⁴⁹
- Taşhanlı Aydınli ailesine 12 silah ve 2.500 mermi verilecektir.⁴⁵⁰
- Söğütlü'ye 11 silah ve 2.000 mermi verilecektir.⁴⁵¹
- Hüseyinli'ye 5 silah ve 1.000 mermi verilecektir.⁴⁵²
- Eşelik'e 4 silah ve 800 mermi verilecektir.⁴⁵³
- Silah tamiri yapan kişilerin ücretleri ödenecektir.⁴⁵⁴
- Fırakdın'a 5 silah ve 1.000 mermi verilecektir.⁴⁵⁵
- Reşadiye'ye 1 silah ve 200 mermi verilecektir.⁴⁵⁶
- Eşelik'e 1 silah ve 200 mermi verilecektir.⁴⁵⁷
- Rum Yöresi İşgal Birliği Kumandanlığına atanmış olan Emin Develioğlu'na maaş verilecektir.⁴⁵⁸
- Feke, Kozan ve Haçin'de Fransız ve Ermeni işgalinden kurtarma kararlılığı Kayseri, Bünyan ve İncesu Müdafaa-i Millîyelerine telgrafla bilgi verilecektir.⁴⁵⁹
- Ayvazhacı'ya 6 silah ve 1.200 mermi verilecektir.⁴⁶⁰

⁴⁴⁸ Özdemir, s. 160-161; Gürbüz, s. 99-100.

⁴⁴⁹ *Tomarza Müdafaa-i Milliye hareketine 4 Mart 1920 tarihli mazbatasına yazılan karar metnidir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 2. DMHCKDK No: 43. 13 Cemazeyilahir 1338/ 4 Mart 1920; Yıldırım, s.105.

⁴⁵⁰ *Taşhan köyü Aydınli aşireti heyetlerine verilmesi istenen silah ve cephane kararıdır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 2. DMHCKDK No: 44; Yıldırım, s.105; Özdemir, s. 98.

⁴⁵¹ *Söğütlü köyü Müdafaa-i Milliye hareketine 4 Mart 1920 tarihli silah ve cephane verilmesi karar metnidir. Kararda Reis Osman Faik, Kâtip Tevfik, Azalar Mehmet Salih, Azmi ve Osman imzaları bulunmaktadır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 2. DMHCKDK No: 47; Yıldırım, s.106; Özdemir, s. 98.

⁴⁵² *Hüseyinli köyü yönetim başkanlığı ve üyelerinin silah ve cephane hakkında mazbatalarına yazılan karar metnidir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 48. 14 Cemazeyilahir 1338/ 5 Mart 1920; Yıldırım, s.107.

⁴⁵³ *Eşelik köyü idare reis ve azalarının silah ve cephane tutanak kararıdır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 49; Yıldırım, s.107.

⁴⁵⁴ *Tamir ücretlerinin Askerlik Şubesinden ödenmesi kararlaştırılmıştır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 50; Yıldırım, s.107.

⁴⁵⁵ *Fraktın köyü cemiyet idaresinin silah ve cephane tutanak kararıdır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 51; Yıldırım, s.107.

⁴⁵⁶ *Reşadiye Mahallesi idare başkanlığının silah ve cephane tutanak karar metnidir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 52; Yıldırım, s.107.

⁴⁵⁷ *Eşelik köyü idare başkanlığının silah ve cephane tutanak karar metnidir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 53; Yıldırım, s.108.

⁴⁵⁸ *Emin Efendiye maaş olarak 33 lira belirlenmiş olup bir maaş peşin ödenmesi kararlaştırılmıştır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 54; Özdemir, s.98-99.

⁴⁵⁹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 56; Yıldırım, s.109.

- Menengi'ye 1 silah ve 200 mermi verilecektir.⁴⁶¹
- Ermenilerin Feke'ye sızmaları ve hücumlarıyla ilgili bilgi toplaması için görevlendirilen Batum muhacirlerinden Yusuf oğlu Mevlüd'e harcırah ödenecektir.⁴⁶²
- Gömedi'ye 2 silah ve 4.000 mermi verilecektir.⁴⁶³
- Müdafaa-i Millîye Dairesi'ndeki mevcut bulunan paraların emniyeti amacıyla Tasfiye Dairesi'ndeki kasanın Müdafaa-i Millîye Dairesi'ne getirilecektir.⁴⁶⁴
- Operatör Dr. Binbaşı Osman Develioğlu'na aylık bağlanacaktır.⁴⁶⁵
- Sağlık Memurluğunun isteğine mukabil Amerikan bezinden tülbent vs. alınacak olup katırların Rum Beldesine kadarki ücretleri ödenecektir.⁴⁶⁶
- Ebcesultan'a 4 silah temin edilecektir.⁴⁶⁷
- Yenice'ye 1silah temin edilecektir.⁴⁶⁸
- Feke ve Haçin'in halkından Müslüman kişilere 1.000'i aşkın silah verilmiş olup; şimdi ise Feke'den Rum Beldesine gelen 149 kişi için silah temini isteği talebi belirtilmiştir.⁴⁶⁹
- Soysallı'ya 4 silah temin edilecektir.⁴⁷⁰
- Gömedi Köyünde meydana gelen olayda faillerinin hâlâ yakalanamadığı bildirilmiştir.⁴⁷¹
- Develi'deki Batumlu göçmenlere 30 silah verilecektir.⁴⁷²

⁴⁶⁰ Ayvazhacı köyü idare başkanlığının silah ve cephaneler hakkında tutanak karar metnidir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 58. 15 Cemazeyilahir 1338/ 6 Mart 1920.

⁴⁶¹ Menengi köyü idare başkanlığının silah ve cephaneler hakkında tutanak karar metnidir. Reis Osman Faik, Kâtip Tevfik, Azalar Mehmet Salih, Mehmet, Azmi, Osman Zühdi imzalı metindir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 3. DMHCKDK No: 59; Yıldırım, s.109-110.

⁴⁶² Harcırah olarak 1.100 kuruş belirlenmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 4. DMHCKDK No: 60; Yıldırım, s.110.

⁴⁶³ Gömedi köyü idare başkanlığının silah ve cephaneler hakkında tutanak karar metnidir. Reis Osman Faik, Kâtip Tevfik, Azalar Mehmet Salih, Mehmet, Azmi, Osman ve Mehmet imzalı metindir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 4. DMHCKDK No: 61.

⁴⁶⁴ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 4. DMHCKDK No: 63; Yıldırım, s.111.

⁴⁶⁵ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 4. DMHCKDK No: 64.

⁴⁶⁶ Sıhhiye memurluğu 3-4 top Amerikan bezi ve 2 top tülbent teslim etmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 4. DMHCKDK No: 65. 16 Cemazeyilahir 1338/ 7 Mart 1920.

⁴⁶⁷ Ebcesultan köyü idare başkanlığının silah ve cephaneler hakkında tutanak karar metnidir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 4. DMHCKDK No: 66.

⁴⁶⁸ Yenice köyü idare başkanlığının silah ve cephaneler hakkında tutanak karar metnidir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 4. DMHCKDK No: 67.

⁴⁶⁹ Bu karar metninde Kanberli Osman Efendi'nin 40 askerlik, Kozan'da 60 askerlik kuvvetin hazır bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca karar Binbaşı Kemal Bey'e de iletilmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 4. DMHCKDK No: 68; Yıldırım, s. 113.

⁴⁷⁰ Soysallı köyü idare başkanlığının silah ve cephaneler hakkında tutanak karar metnidir. BOA BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 5. DMHCKDK No: 68A. 17 Cemazeyilahir 1338/ 8 Mart 1920.

⁴⁷¹ Kaymakamlık ve Jandarma komutanlığından olayın ayrıntılı tahkikatın yapılması istenmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 6. DMHCKDK No: 72; Yıldırım, s. 116.

- Soysallı ve Sindelhöyük köylerine görevli olarak gönderilen Batum göçmenlerinden Mehmed, Yusuf ve Şaban ağaların masraflarının ödenmesi istenmiştir.⁴⁷³
- Çöten'e 6 silah temin edilecektir.⁴⁷⁴
- Develi'de bulunan 30 kişilik Batum göçmenlerine ücretli istihdam edilecektir.⁴⁷⁵
- Çöten'de Kuvâ-yi Millîye'ye katılan Patat Hacı Abdullah'a aylık verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷⁶
- Çöten'e 1 ve Zile'ye 13 silah temin edilecektir.⁴⁷⁷
- Zile'ye 13 silah ve Süleymanfakılı'ya 2 silah ve 400 mermi verilecektir.⁴⁷⁸
- Kulpak'a 3 silah ve 600 mermi verilecektir.⁴⁷⁹
- Develi'nin mahalle heyetlerine 20 silah ve 4.000 mermi verilecektir.⁴⁸⁰
- Tombak'a 3 silah ve 600 mermi verilecektir.⁴⁸¹
- Memuriyetten affolan Develi Tıbbiye Memuru Mehmed Şükrü Efendi'nin ailesinin memnuniyetini sağlamak amacıyla, Bünyan ilçesi Ulusal Savunma Derneği (Müdafaa-i Millîye Cemiyeti) 'ne yazı gönderilecektir.⁴⁸²
- Develi'de bulunan 11. Bölük Askeri Birliği'nin talep ettiği 12 adet ceketin gönderilecektir.⁴⁸³
- Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Talimatnamesi Develi Kaymakamlığa takdim edilmiştir.⁴⁸⁴
- Göksun civarından gelip 3 gün Develi'de kalan 85 kişi için yapılan gıda harcamaları ödenmiştir.⁴⁸⁵

⁴⁷² BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 6. DMHCKDK No: 73. 18 Cemazeyilahir 1338/ 9 Mart 1920.

⁴⁷³ *Üç kişinin masrafları olarak 3.300 kuruş ödenmesi kararlaştırılmıştır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 6. DMHCKDK No: 74.

⁴⁷⁴ *Çöten köyü silah ve cephaneler hakkında tutanak karar metnidir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 6. DMHCKDK No: 75.

⁴⁷⁵ *Kişi başı ücret 2.000 kuruş olup 3.500 kuruş nakit verilip 15 Nisan da 5 lira ailelerine teslim edilmek üzere karar alınmıştır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 6. DMHCKDK No: 76; Yıldırım, s. 117.

⁴⁷⁶ *Patat Hacı Abdullah'a 10 lira vezneden 19 lira Ahmet Kâhya tarafından verilmesi kararlaştırılmıştır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 7. DMHCKDK No: 77.

⁴⁷⁷ *Çöten köyünden bir asker için alınacak silah karardır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 7. DMHCKDK No: 78.

⁴⁷⁸ *Zile köyü halkına ve Süleymanfakılı köyü ihtiyar heyetine silah ve cephane verilmesi karar metnidir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 7. DMHCKDK No: 89-90; Yıldırım, s. 118.

⁴⁷⁹ *Kulpak köyü idare başkanlığının silah ve cephaneler hakkında tutanak karar metnidir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 7. DMHCKDK No: 91. 19 Cemazeyilahir 1338/ 10 Mart 1920.

⁴⁸⁰ *Bu karar Develi mahalle heyeti idaresince alınmıştır.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 7. DMHCKDK No: 92; Yıldırım, s. 119.

⁴⁸¹ *Tombak köyü idare başkanlığının silah ve cephaneler hakkında tutanak karar metnidir.* BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 8. DMHCKDK No: 93. 20 Cemazeyilahir 1338/ 11 Mart 1920.

⁴⁸² BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 8. DMHCKDK No: 94.

⁴⁸³ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 8. DMHCKDK No: 95; Yıldırım, s. 120.

⁴⁸⁴ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 8. DMHCKDK No: 97. 21 Cemazeyilahir 1338/ 12 Mart 1920.

- Çataloluk Millî Müfreze Kumandanı için kiralanan binek ücreti ödenecektir.⁴⁸⁶
- Müdafaa-i Hukuk'un vazife yoğunluğu vs. nedenlerden, ahlâkı ve vasıfları tanınan köy kâtibi Abdürrahim Efendi'nin celb ve istihdamı istenmiştir.⁴⁸⁷
- Daire işinde görevli Şevket'in, at ile Develi-Madazı arasındaki posta akışını sağlamak için maaşla işe başlatılmıştır.⁴⁸⁸
- Köy ve mahallelere dağıtılan yardımları toplamak, milli kuvvetlerden kaçanları takip etmek, yönlendirilecek kişiler ve diğer bireyleri toplamak amacıyla, Kazım, Süleyman Ağazâde Şevket Efendi, Hacı Zibâzâde Şevki atlı olarak görevlendirilecektir.⁴⁸⁹
- Feke Kuvâ-yı Millîye'sinin bayrak ve diğer malzemesini almaya giden Kozan Haberleşme Memuru Sıddık Efendi'nin masrafları karşılanacaktır.⁴⁹⁰
- Cemiyet Kâtibi Zileli Tevfik Efendi'nin kalemde iş fazlalığı olduğu için, Ahmed Paşazade Şakir Bey işlere yardım etmesi amacıyla maaşlı memur olarak atanacaktır.⁴⁹¹
- Ali Mehmed görevden alınıp yerine ve jandarma emeklisi İsmail Onbaşı atanacaktır.⁴⁹²
- Ankara'da kurulacak Meclis için mebus tayin edilen Kaymakam Âtîf Bey'e, şartlı olarak 16.000 kuruş verilecektir.⁴⁹³
- Müdafaa-i Hukukî Millîye Başkanı Yahyaluzade Ahmed Efendi'nin başkanlıktan, üyelerden Hocasade Ahmed Efendi'nin de iş yoğunluğu nedeniyle aflarını istediklerinden, istifalarının kâbulü onaylanmıştır.⁴⁹⁴

⁴⁸⁵ Bu kişilerin masrafları için 1.329 kuruş ödenmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 8. DMHCKDK No: 98. 22 Cemazeyilahir 1338/ 13 Mart 1920; Yıldırım, s. 121.

⁴⁸⁶ Ödeme için Hacı Bekir Ağazade'ye senet yazılmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 8. DMHCKDK No: 101.

⁴⁸⁷ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 9. DMHCKDK No: 106. 5 Recep 1338/ 25 Mart 1920; Yıldırım, s. 124.

⁴⁸⁸ Şevket Bey'in maaşı 1.000 kuruş olarak belirlenmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 9. DMHCKDK No: 107. 6 Recep 1338/ 26 Mart 1920.

⁴⁸⁹ Kazım, Süleyman Ağazâde Şevket Efendi, Hacı Zibâzâde Şevki Beylere 1.500 kuruş maaş belirlenmiş olup birer maaşları peşin ödenme kararı alınmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 9. DMHCKDK No: 108; Yıldırım, s. 125.

⁴⁹⁰ Haberleşme Memuru Sıddık Efendi'ye masrafları karşılığı 1.250 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 10. DMHCKDK No:109. 12 Recep 1338/ 1 Nisan 1920.

⁴⁹¹ Ahmed Paşazade Şakir Bey'e maaş olarak 1.000 kuruş belirlenmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 10. DMHCKDK No:110.

⁴⁹² İsmail Onbaşıya maaş olarak 500 kuruş belirlenmiş olup Ali Mehmet Bey'e bir defaya mahsus olmak üzere 200 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 10. DMHCKDK No:111; Yıldırım, s. 126.

⁴⁹³ Kaymakam Âtîf Bey'e verilecek para belediye veznesinde olmadığından dolayı Müdafaa-i Milliye kasasından avans olarak verilmesi kararı çıkmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 10. DMHCKDK No:112. 15 Recep 1338/ 4 Nisan 1920; Özdemir, s. 102.

⁴⁹⁴ Daha sonra bu istifaların üstü çizilerek iptal edilmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 10. DMHCKDK No:113. 16 Recep 1338/ 5 Nisan 1920; Yıldırım, s. 127.

- 11. Fırka Karargâh Askeri Birliği'nden giden on altı kişi ve altı çekme hayvanının tek geceye mahsus Nevşehirli Mehmed Çavuş Konağı'na çekilmesi ve ücretinin ödenmesi istenmiştir.⁴⁹⁵

- Aza Osman Efendi'nin istifası kabul edilmemiştir.⁴⁹⁶

Kaçakların işlemlerine bakmak için daire Süvari Tahsildarı Şevki, Şevket ve Kâzım beyler tayin edilmiştir.⁴⁹⁷

- Feke Müdafaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti Başkanlığının talepte bulunduğu ilacın ücretinin belediye doktoru tarafından gönderilecektir.⁴⁹⁸

- "Reis namına Tevfik" imzasıyla Develi Kadısı Tahsin, Mahkeme Reisi Muharrem, üyelerden Osman ile Savcı adlı kişilerin Müdafaa-i Hukuk kastına yaptıkları propagandalara istinaden Heyet-i Temsiliye'ye gönderilen telgrafın aslı bulunmadığı ve bu durumun yalanlandığı konusunda Heyet-i Temsileye telgraf çekilecektir.⁴⁹⁹

- Kuvây-i Milliye'den kaçan Develililerin almış oldukları para ile eksik çıkan cephanelerinin nakden veya aynen tahsil edilecek ayrıca bu kişilerin cezalandırılmaları için Divanı Harb'e teslim edileceklerdir.⁵⁰⁰

- Millî Kuvvetler'den yaralanmış şekilde Develi'ye gelip tedavileri bulunanlara beslenmeleri için bir gün karşılığı 25 kuruş bağış yapılacaktır.⁵⁰¹

- Doğan Bey'in resmî yazışmalarında Haçin'in etrafının çevrildiği bilgisi kaynaklı, Yönetim Kurulu'ndan Başkan Osman, üyeler Cemal, Nuri, Hacı İbrahim, Develüzâde Mehmed ve Kâtib Tefvik Efendiler ile eşraftan istekli bir heyet, tebriklerini sunmak üzere Haçin'e gideceklerdir. Giderken, Millî Kuvvetler'e ve komutanlarına iki çuval tütün ve miktarı belirli hediyeler götürülecektir.⁵⁰²

- İstifa üzerine üyelerinden Cemal Efendi İdare Heyeti yeni kâtibi tayin edilmiştir.⁵⁰³

⁴⁹⁵ Nevşehirli Mehmed Çavuş Konağı'na 70 kuruş ödemesi yapılmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 10. DMHCKDK No:115. 20 Recep 1338/ 9 Nisan 1920; Yıldırım, s. 128.

⁴⁹⁶ Burada birden fazla Osman olduğu için bunlardan hangilerinin hastalık vb. olayları tespit edilemediği için istifa kabul görmemiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 11. DMHCKDK No:117. 24 Recep 1338/ 13 Nisan 1920; Özdemir, s. 103.

⁴⁹⁷ Develi Kaymakamlığının 15 Nisan 1920 tarihli 189 numaralı Kayseri Valiliği vasıtasıyla 20. Kolordu komutanlığına çekilen telgrafnâmedir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 11. DMHCKDK No:119. 26 Recep 1338/ 15 Nisan 1920; Yıldırım, s. 129.

⁴⁹⁸ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 11. DMHCKDK No:120.

⁴⁹⁹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 12. DMHCKDK No:122. 29 Recep 1338/ 18 Nisan 1920.

⁵⁰⁰ Bu kişiler Bekir, Demircioğlu Hasan, Seyyid Çavuş, Ali Onbaşı, Ali Mehmet, Hacı Mustafa ve İbrahim adlı kişilerdir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 12. DMHCKDK No:125. 7 Şaban 1338/ 26 Nisan 1920; Yıldırım, s. 131.

⁵⁰¹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 12. DMHCKDK No:126.

⁵⁰² Reis, Kâtip ve Azaların ortak kararları ile alınmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 12. DMHCKDK No:128; Yıldırım, s. 132-133.

⁵⁰³ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 13. DMHCKDK No:129.

- Aslen Develi’li olup da 6 ay veya 1 yıl önce Develi’den ayrılarak Kozan, Haçin ve Feke gibi Ermenilerin mezalime tabi tuttukları yörelere gidip sonra dönenler geri kâbul edilmeyeceklerdir. Üzerinde gerekli evrakını taşımayan hiçbir Ermeni’nin ilçede ikâme edilmesine müsaade edilmeyecektir.⁵⁰⁴

- Kozan yöresine sevk edilen Millî Kuvvetler için, Feke Bölük Komutanı Ruhi Bey’in raporda ifade edilen ilaçlarının Develi’den temin edilerek Millî Kuvvetler’e gönderilmesi sağlanacaktır.⁵⁰⁵

- Zileli Tevfik Efendi’nin ilettiği habere göre inzibatlardan Şevki Bey’in, Ermeni Ağacan’da yirmi altın ve başka kişilerden de para almıştır. Bu iş için oluşturulan bir komisyonun olayı iki gün içerisinde soruşturması kararlaştırılmıştır.⁵⁰⁶

- Kaymakam Vekili Talat Efendi’nin yerine başka birinin atandığı haberi geldiğinden görevinde kalması amacıyla Valilik ve Merkez Heyete telgraf çekilecektir.⁵⁰⁷

- Milli Mücadele ve kurtuluş arzusuyla şehit düşen Batumlu Mehmed, Pungulu Hacı Çavuş ve Söğütlülü Ali Efendi’nin ailelerine otuzar lira bağış yapılacaktır.⁵⁰⁸

- Zileli Hocaşade Tevfik Efendi’nin öncesinde başkanın malumatı olmadan mahkeme üyelerinin Heyet-i Temsiliye’ye muhalefet olmaları hasebiyle Millî Kuvvetlere telgraf göndermesi, bunun üzerine Kürt Şevki Bey’in birtakım Ermeni kişilerde para alması durumuna yönelik ihbarının asılsız çıkması nedeniyle üyelikten çıkarılacaktır.⁵⁰⁹

- Öncesinde hırsızlıktan mahkûm edilmiş olup sonra salıverilen Emir oğlu Hasan Çavuş’un borç adı altında Ermenilerden tehditle para aldığı belirlenmiş olduğu için gözaltına alınarak ailesiyle beraber Develi sınırları dışına çıkartılıp kendi memleketine gönderilecektir.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ Kaymakam vekili Talat Bey ve Şube Başkanı Nebih Beylerin aldığı karardır. Karar Doğan Beye iletilmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 13. DMHCKDK No:130. 10 Şaban 1338/ 29 Nisan 1920.

⁵⁰⁵ Asidi Borik 40, aspirin 10, benzoate 5, bikarbonat 100, süplüme 10, ihlamur 60, esans 10, potasyum 50, laudaman 10 gram ve 5 adet morfin ilaçları istenmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 14. DMHCKDK No:133-134. 17 Şaban 1338/ 6 Mayıs 1920; Özdemir, s. 105.

⁵⁰⁶ Tahkikat yapıldıktan sonra Şevki Bey hakkındaki iddiaların asılsız olduğu ortaya çıkmış ve 138 sayılı karar ile cezası düşmüştür. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 15. DMHCKDK No:135. 22 Şaban 1338/ 11 Mayıs 1920; Özdemir, s. 104.

⁵⁰⁷ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 15. DMHCKDK No:136; Yıldırım, s. 137.

⁵⁰⁸ Haçin Cephesinde şehit düşen Develili şehitlerin isimleri; Şükrü Efendi, Abdulkadir, Şakir Girenitlioğlu, Kâmil, Ahmet, Halit, Emin, Mehmet, Ali, Çırılaz Mehmet, Hacı Çavuş, Batumlu Mehmet, Söğütlülü Ali Efendi, Genco Çavuş ve Yüzbaşı Ethem Beylerdir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 15. DMHCKDK No:137; Özdemir, s. 106-107.

⁵⁰⁹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 15. DMHCKDK No:138. 23 Şaban 1338/ 12 Mayıs 1920; Yıldırım, s. 137-138.

⁵¹⁰ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 16. DMHCKDK No:139. 28 Şaban 1338/ 17 Mayıs 1920.

- Kaçaklardan toplanıp Müdâfaa-i Hukuki Millîye Dairesi'nde bulunan teçhizattan 1 silah ile 100 mermi emanet olarak Develüzade Raşid Efendi'ye teslim edilecektir.⁵¹¹

Meclis'e Hocazade Tevfik Efendi azalıktan çekildiği için yerine Abdürrahimzade Hacı İbrahim Efendi aza olarak davet edilecektir.⁵¹²

- Kâtip Şakir Bey'in memuriyeti son bulmuş, daire muhaberesinin nizamı ve tanzimatını yapmak üzere yine daire görevlisi Şevket Efendi'ye günlük 10 kuruş ücret verilecektir.⁵¹³

- Tahsildar Muhacir Şevki, Kürt Kazım ve Şevket Efendilerin 15 Haziran 1920 günü itibarıyla dairedaki görevlerine son verilmiştir.⁵¹⁴

- Haçın'e gitmek için temin edilen hayvana ayrıca ücret ödenmeyecektir.⁵¹⁵

- Haçın ve Sis'den gelen Ermeniler olayı yalan çıkmıştır. Veli Efendi'nin ücreti ödenecektir. Mitrilyöz subayının istekleri reddedilmiştir. Pungu Beldesi ve çevresinin güvenliğini sağlamak için teçhizata şuan gerek olmadığından geri toplanması kararlaştırılmıştır.⁵¹⁶

- Doğan Bey'in, Niğde'den döneceğini haber verdiği, cephanesinin sevkiyatına üyelerden Develüzade Mehmed Ağa ücreti mukabilinde görevli kılınmıştır.⁵¹⁷

- Batumlu Osman oğlu Ömer ile Dr. Binbaşı Osman Develioğlu'nun maaşları ödenecektir. Genel güvenlik ve denetimin sağlanması için Millî Kuvvetler emrinde 10 atlı görevlendirilecek ve ücretleri verilecektir. Nahiyedeki kaçakların acil olarak yakalanmaları için Tomarza Ulusal Savunma Derneği'ne dilekçe yazılacaktır. Pungu'daki yaralıları tedavi amacıyla gönderilen Cerrah Mustafa Efendi'nin ücreti ödenecek ve Odacı İsmail Onbaşı'nın maaşı artırılabilecektir.⁵¹⁸

⁵¹¹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 16. DMHCKDK No:140.

⁵¹² BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 17. DMHCKDK No:142. 8 Ramazan 1338/ 26 Mayıs 1920.

⁵¹³ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 17. DMHCKDK No:144. 24 Ramazan 1338/ 11 Haziran 1920; Yıldırım, s. 140.

⁵¹⁴ Şevki, Kazım ve Şevket Beylere 1.500 kuruş ödenmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 17. DMHCKDK No:145. 27 Ramazan 1338/ 14 Haziran 1920; Yıldırım, s. 141.

⁵¹⁵ Bu hayvanların binek hayvanı olmasından dolayı Müdâfaa-i Milliye kasasından ödenemeyeceği belirtilmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 18. DMHCKDK No:147.

⁵¹⁶ Bu tahkikat Aza Memiş Efendi ve iki Jandarma tarafından yapılmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 18. DMHCKDK No:149. 6 Şevval 1338/ 23 Haziran 1920; Yıldırım, s. 142.

⁵¹⁷ Getirilen malzemelerde 150 sahra tanesi, 150 şarapnel, 30 Alman ve 25 sandık Osmanlı cephanesi bulunmaktadır. Ayrıca malzemelerin getirilmesi için Mehmet Ağaya 50 lira avans vezneden verilmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 19. DMHCKDK No:152. 21 Şevval 1338/ 8 Temmuz 1920; Özdemir, s. 107.

⁵¹⁸ Batumlu Ömer'e bir aylık maaşın bağlanmasına, Doktor Osman Bey'e 5.700 kuruş maaş verilmesine, Asayiş için 10 atlı alınmasına ve bu süvarilere 15 lira verilmesine, Cerrah Mustafa Bey'e 500 kuruş verilmesine ve İsmail Odabaşının ücretinin 900 kuruşa yükseltilmesine karar verilmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 19. DMHCKDK No:152A. 13 Şevval 1338/ 30 Haziran 1920; Özdemir, s. 108; Yıldırım, s. 144.

- Mebus olan Eski Kaymakam ve Mutasarrıftan Âtîf Tüzün'e Ankara'ya giderken ön ödeme olarak verilen 16.000 kuruş iadesi gerektiği nedeniyle Ankara Ulusal Hukuk Savunması Derneği'ne yazı gönderilecektir. Şu anda Haçin'de görev yapan Müfrezeler Komutanı Gömedili Hâfız ve kardeşi Bilal'e benzer bir meblağ ödenecek; ayrıca atlıların maaşı artırılacaktır. Sabıka heyetinden Hacı İbrahim'in kefil olduğu Millî Kuvvetler kaçaklarından Hacı İbrahim oğlu İbrahim ve Şükrü oğlu Bekir adına 60 lira alınacaktır.⁵¹⁹

- İntikam Bölüğü'ne gerekli olan para gönderilecektir. Bağdat, Basra ve İstanbul'dan getirilecek tutsaklar için Askerî Daire'den yemek temin edilecektir. Kayseri'ye İntikam Bölüğü'yle beraber üyelerden Halil ve Abdullah Efendilerin gitmeleri ve Daire için alınacak malzemelere nezaret etmek için ilk başta Emin Ağazade Mehmed Efendi görevlendirilecektir.⁵²⁰

- Pungulu Halil Çavuş, karargâhtan Ahmed ile Pungu'dan gidip cephede yaralanan Hacı İbrahim'e ikramiye verilecektir. Hekimbaşı Şükrü Efendi'ye tahsis edilmiş olunan maaş kendisine verilmeye devam edecektir. Müdâfaa-i Millîye'nin 100 çinik çavdarı, Yağdı karyesindeki düşkün kadınlar ve muhacir çocuklarına verilecektir.⁵²¹

- Kilikya Kuvâ-yi Milliye Komutanı Doğan Bey'in Haçin meselesi konusunda henüz bir sonuca varmaması ve takip ettiği politikaların da uygun olmaması ayrıca halkın da kendisine güveni kalmadığı ve emniyetin tehlikeye düştüğü gerekçeleriyle Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekilecektir.⁵²²

- Memlekette bulunan kişiler üzerindeki tüm silahları tespit edilip Jandarma Komutanlığı aracılığıyla toplanacak; Müdafaa-i Millîye Başkanı önderliğinde bir defter düzenlenip Jandarma'ya teslim edilecektir.⁵²³

⁵¹⁹ Bu kararla aynı zamanda süvarilerin maaşları 18 liraya yükseltilmesine ve İsmail Efendi'ye bir defaya mahsus 20 lira verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 20. DMHCKDK No:153. 2 Zilkade 1338/ 18 Temmuz 1920.

⁵²⁰ İntikam Bölüğü Haçin kuşatmasına takviye için gönderilmişti. Bölüğün ödemesi Kayseri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bölük Temmuz 1920 de geri dönüş yapmıştır. Esirlere gıda olarak peynir, kayısı, salatalık gibi yiyecekler alınması belirtilmiştir. Çarık içinde deri alınması istenmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 20. DMHCKDK No:154. 10 Zilkade 1338/ 26 Temmuz 1920; Özdemir, s.110.

⁵²¹ Halil Çavuş'a 15, Ahmet'e 25, Hacı İbrahim'e 10 lira ikramiye verilmesi ve Baştabip Şükrü Efendi'nin maaşına devam etmesi kararlaştırıldı. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 21. DMHCKDK No:155. 20 Zilkade 1338/ 5 Ağustos 1920; Yıldırım, s. 146.

⁵²² Reis ve azaların almış olduğu karar metnidir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 21. DMHCKDK No:155A. 25 Zilkade 1338/ 10 Ağustos 1920.

⁵²³ Defterin tanziminde Ahmet, Hazım, Müsellim, Takiyettin, Abdullah, Memiş, Nazmi, Halil ve Mehmet Beyler görevlendirilmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 22. DMHCKDK No:156. 20 Zilkade 1338/ 5 Ağustos 1920.

- Cemal ve Şükrü Zeki adlı kişiler Alican Ağa'nın kumandasında Haçin Cephesi'ne sevk edilecektir.⁵²⁴

- Emin Develioğlu'nun Haçin'de görevde bulunduğu sırada biriken ödemeleri yapılacaktır.⁵²⁵

- Reis Hacı Seyyidzade Osman Efendi'nin istifası kabul edilmeyecektir.⁵²⁶

- Müdafaa-i Millîye tarafından giyim iaşesi karşılanmak üzere şubede kurulması istenen bölüğün aylık beslenme giderlerinin asgari 2.000 lirayı bulacaktır. Kasada yeteri miktarda para bulunmadığı için ve bu yükü Develi halkına yüklememek adına Müdafaa-i Milliye Vekâlet'inden istenmesi gerekmektedir.⁵²⁷

- Müdafaa-i Millîye'de de yeterli para olmadığı için önceden hükümet için görevlendirilen 10 atlı askerin ücretlerinin kesilmesi kararlaştırılmıştır.⁵²⁸

Develi'de cemiyetlerin kuruluşunda ve Millî Mücadele'de görev almış, bilgilerine ulaşabildiğimiz değerli insanların hayatları kısaca sıralayacak olursak:

Abdullah Bey, bir dönem Develi de jandarma komutanlığı görevinde bulunmuş olup, aslen İstanbulludur. Millî Mücadele'nin bütün kademelerinde destek olmuş ve gerekli çalışmalarda bulunmuştur.⁵²⁹

Abdülhadi Erdoğan Bey, 1888 tarihinde Develi'de doğmuştur. Babası İsmail Efendi, annesi Naime Hanım'dır. Eğitim hayatına Develi'de başlamış olup İstanbul Hukuk Fakültesinde devam etmiştir. Fakülte zamanlarında dünya savaşı çıktığından dolayı askere alınmış olup ilk görev yeri *Çanakkale* dolayısıyla *Çanakkale Cephesi* olmuştur. Daha sonra Suriye ve Kanal Cephelerinde savaşa katılmıştır. Kanal Cephesi'nde esir düşmüş ve Mısır'daki *Seydibeşir Esir Kampı*'nda 17 ay esir kalmıştır. Bu esir hayatı, *Mondros Ateşkes Antlaşması* sonrasında bitebilmiştir. Daha sonra memleketine gelerek Cemiyetin kurulmasında aktif rol almış olup *Haçin Savaşı*'nda müfreze komutanı olarak görev almıştır. *Kurtuluş Savaşı*'nda başarılarından dolayı *Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası*'na lâyık görülmüştür. Develi'de bir dönem ticaretle de uğraşmış olan *Erdoğan Bey*, 3 dönem Develi Belediye Başkanlığı görevinde bulunmuştur (1930-1934; 1934-1937 ve 1946-

⁵²⁴ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 23. DMHCKDK No:158. 6 Zilhicce 1338/ 21 Ağustos 1920; Yıldırım, s. 149.

⁵²⁵ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 23. DMHCKDK No:159.

⁵²⁶ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 23. DMHCKDK No:160. 6 Zilhicce 1338/ 17 Ağustos 1920.

⁵²⁷ 308 ve 309 nolu müzakereye yazılmak üzere 4 Eylül 1920 tarihli 942/586 numaralı Kaymakamlığın almış olduğu karardır. BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 24. DMHCKDK No:161. Zilhicce-Muharrem/ Eylül-Ekim 1920; Yıldırım, s. 150.

⁵²⁸ BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 24. DMHCKDK No:162. 29 Muharrem 1339/ 13 Ekim 1920.

⁵²⁹ Yıldırım, s. 57.

1950). 1970 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş olup naaşı Karacaahmet Mezarlığı'nda bulunmaktadır.⁵³⁰

Ahmet Hazım Ulusoy, 1883 tarihinde Develi'de doğmuştur. Babası İsmail Abdülbaki Efendi, annesi Ümmühani Hanım'dır. *Irak Cephesi*'nde asker imamı olarak görev almıştır. Millî Mücadele sürecinde *Padişah* ve *Şeyhülislam*'a karşı fetva vermiştir. Cemiyetin irşad kolunda görev almıştır. Ulu Cami'nde ilk Türkçe hutbe okuyan hoca unvanına sahiptir.⁵³¹ Millî Mücadele başarıya ulaştıktan sonra Develi'de öğretmenlik yapmıştır. *Sânihat-ı Seyranî* adında bir kitabı bulunmaktadır. 1948 tarihinde vefat etmiş olup naaşı Develi Tirem Mezarlığı'nda bulunmaktadır.⁵³²

Ali Saip Ursavaş, 1885 tarihinde Irak'ta doğmuştur. Babası Emin Beydir. 1905 tarihinde jandarma subayı olarak atanmıştır. Sırasıyla; *Trablusgarp*, *Balkan* ve *Cihan Harbi*'nde görev almıştır. Millî Mücadele'ye Kozan Jandarma Komutanı iken katılmıştır. Fransızların öğrendiği bu olayı genel komutanlığa bildirmişler, genel komutanlık Urfa'ya tabur komutanı olarak atamıştır. Fakat *Ali Saip* komutan Millî Mücadele'ye hizmet etmeye *Namık* takma adı ile devam etmiş olup *Atatürk* tarafından *Urfa*'nın savunmasında etkili görülmüştür. Bölgedeki başarılarından dolayı *Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası* ile ödüllendirildi. Bir dönem *Konya İstiklâl Mahkemesi* başkanlığını yapmıştır. TBMM'de 6 dönem milletvekilliği görevinde bulunmuştur. *Mustafa Kemâl Atatürk* tarafından soyadı kanununda kendisine *Ursavaş* soyadı verilmiştir. 1939 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.⁵³³

Ali Sinan Tekelioğlu, 1891 tarihinde Edirne'de doğmuştur. Babası Avukat Reşat Behçet Bey, Annesi Fitnat Hanım'dır. Asker kökenlidir. *Trablusgarp*, *Balkan*, *Çanakkale* ve *Suriye-Filistin* Savaşları'nda görev almıştır. Kayseri Jandarma Bölük Komutanlığı zamanında Millî Mücadele'ye katılmıştır. *Doğan Bey*'in yardımcısı olarak *Kilikya Cephesi*'nde *Batı Cephesi Komutanı* olarak görev almıştır. Bu dönemde *Yüzbaşı Ali Ratıb*

⁵³⁰ Kadir Özdamarlar, "Hadi Erdoğan", Çağdaş Develi Gazetesi, 02.03.2011, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrd-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/hadi-erdoan.html> (18.01.2023); <https://www.develi.bel.tr/kurumsal/belediye-baskanlari> (18.01.2023).

⁵³¹ Coşkun, s. 59-60.

⁵³² Abdullah Satoğlu, Kayseri Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 451; Kadir Özdamarlar, Develi Eğitim Tarihi I, Develi Belediyesi Yayınları, Develi, 2007, s. 75-79; Kadir Özdamarlar, "Develi'ye Şeref Bahşedenler", Çağdaş Develi Gazetesi, 03.05.2010, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrd-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/develye-eref-bahedenler.html> (18.01.2023).

⁵³³ Ali Saip Ursavaş, Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları, Yayına Hazırlayan: Hüseyin Işık, Genelkurmay ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000, s. 1-7.

olarak bilinir. Daha sonra *Batı Cephesi*'nde de görev almıştır.⁵³⁴ TBMM'nin 6-7-8-9 ve 10. Dönem milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur.⁵³⁵ Millî Mücadele Dönemi'nde anılarını anlatan *Kuvâ-Yı Millîye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü* adlı kitabı bulunmaktadır. 1965 tarihinde vefat etmiştir.⁵³⁶ Milli Mücadele'de kullanmış olduğu Tekelioğlu Sinan takma adını gerçek ad olarak da nüfus kaydına geçirerek kullanmıştır.⁵³⁷

Ali Yıldırım, *Arap Ali* olarak bilinmekte olup Adana/Feke'lidir. Feke/Keklikçi köyünden olup Ermeniler tarafından akrabaları katledilmiştir. Ermeniler *Arap Ali*'yi yakalamak için *Kamavor Grubu* oluşturdular.⁵³⁸ Feke'den Develi'ye geçip *Pungu* köyünde *Gizik Duran*'ın birliğine katılmıştır.⁵³⁹ Develi cemiyetçilerden *Osman Coşkun* ve *Komutan Tufan Bey* ile görüşerek Millî Mücadele'ye katılmıştır. *Gizik Duran* birliği ile *Bozat Gediği* baskınını yaparak Ermenilere büyük zarar vermişlerdir. Feke kurtuluşunda *Özdemiroğlu Yaşar Bey*'in komutasında asayiş komutanı olarak birliği ile birlikte Feke'ye ilk giren kişiler arasında olup ayrıca Feke Kalesi'ne Türk bayrağı çeken efsane komutandır.⁵⁴⁰

Mehmet Atıf Tüzün, 1885 tarihinde Artvin'de doğmuştur. Babası Kibarzade İbrahim Şevki Efendi, annesi ise Fatma Hanım'dır. Mülkiye mezunu olan Tüzün, bir dönem Develi'de kaymakamlık görevinde de bulunmuştur. Develi'deki görev sırasında Millî Mücadele'ye tam destek vermiş olup, cemiyetin kuruluşunda kurucu üye unvanına sahiptir. Ayrıca *Haçin Savaşı*'nda önemli kararlarda imzası bulunmaktadır.⁵⁴¹ 8 dönem milletvekilliği görevinde bulunmuş olup *Kırmızı-Yeşil İstiklâl Madalyası* bulunmaktadır.⁵⁴²

Çolak Halil, *Gizik Duran* birliğinden olup, Millî Mücadele de *Osman Coşkun* komutasındaki birlikle *Haçin Savaşı*'nda Ermenilere karşı büyük mücadelede bulunmuştur.⁵⁴³

Enver Aydın, aslen Niğdeli olup teğmen rütbesi ile Mitralyöz Bölük Komutanlığı yapmıştır. 13 Mart 1920 tarihinde Niğde'den Develi'ye mitralyöz götürmekte iken

⁵³⁴ Örcün Barışta, "A. Sinan Tekelioğlu", Bütün Yönleriyle Develi, I. Develi Bilgi Şöleni 26-28 Ekim 2002, Develi Belediyesi Yayınları, Develi, 2003, s. 669-672.

⁵³⁵ TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 353, 424, 499, 592, 666.

⁵³⁶ Mahmut Yüksel Canbaz, İbrahim Kılıç, Kuvayı millîye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü, Genelkurmay ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012.

⁵³⁷ Hüsnü Özlü, "Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüklerinde Millî Mücadelede Adana ve Pozantı Yöresinde Yapılan Muharebeler", Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu: Bildiriler, Gaziantep 25-27 Aralık 2013, ATAM Yayınları. Ankara, 2015.

⁵³⁸ <http://www.feke.gov.tr/kurtulus-kahramanlari> (18.01.2023).

⁵³⁹ Özdemir, s. 122-123.

⁵⁴⁰ Gürbüz, s. 193-194; <http://www.feke.gov.tr/kurtulus-kahramanlari> (18.01.2023).

⁵⁴¹ Özdemir, s. 74.

⁵⁴² TBMM Albümü 1920-2010, s. 42, 167, 220, 252, 318, 386, 460.

⁵⁴³ Yıldız Coşkun Yeğenağa, Babam ve Ben, Uyanış Yayınevi, İstanbul 2014, s. 236-243.

Karacaviran köyünde mola verir. Köydeki Ermenilerin Türklere karşı saldırıda olduğunu duyup, saldırgan 8 Ermeni'yi alarak köyden ayrılır. Ermenilerin saldırgan tavırları devam edince dördünü etkisiz hale getir, birini yaralar. Üçü kaçarak Develi'deki resmî makamlara duyurur. Haberin İstanbul Hükümetine kadar gitmesi üzerine idama mahkûm edilir. Millî Mücadele saflarına katılarak *Abbas* adını alır ve *Haçin Savaşı*'nda Makineli Tüfek Bölüğüne komutanlık yapmıştır.⁵⁴⁴ *Enver Aydın* (Abbas Bey)'in *Kırmızı Kurdeleli İstiklâl Madalyası* bulunmaktadır.⁵⁴⁵

Yüzbaşı Ethem, Niğde 11. Tümede topçu görevinde bulunurken, *Haçin Savaşı*'nda *Kanberlizade Şükrü Bey* ile 6/7 Ağustos 1920 tarihinde *Huruç Harekâtı*'nı gerçekleştirmişlerdir. Harekât sırasında yakılarak şehit edilmiştir.⁵⁴⁶

Gizik Duran, 1897 tarihinde Adana/Saimbeyli ilçesinde doğmuştur. Lâkabını bölge dağlarını çok iyi bilmesi ve bu coğrafyada saklanmasından dolayı almıştır. Kendi köyü olan *Çöhmürlü*'de Ermenilerin kadınlara tecavüz girişimlerinden dolayı *Ermeni Artin Çavuş*'u öldürmüş sonra arkadaşı *Halil İbrahim* ile birlikte Develi Kılıçkaya köyündeki *Hacı Çavuş*'a katılmışlardır.⁵⁴⁷ Yaklaşık 40 kişilik grubu ile *Osman Coşkun*, *Kanberli Osman*, *Âtîf Tüzün* ve *Osman Tufan* ile görüşerek Millî Mücadele saflarına katılmışlardır.⁵⁴⁸ İlk başarısı da *Bozat Gediği Baskını*'dır. 9-10 Mart 1920 gecesi *Rumlu Baskını*'nı gerçekleştirmişlerdir. 3 Temmuz 1920'de *Şar* köyünün kurtarılmasında etkili olmuşlardır. *Haçin* bölgesinde Ermenilere karşı büyük fedakârlık göstermiş olup *Haçin*'in kurtuluşundan sonra *Pağnık Jandarma Karakol Komutanı* olarak atanmıştır.⁵⁴⁹

Kılıçkayalı Hacı Çavuş, *Gizik Duran* ile birlikte Cemiyetin köylerde teşkilatlanmasını yapan kişidir.⁵⁵⁰ *Haçin Savaşı*'nda *Kağnıpazarı Saldırısı*'nda 12 kişi ile birlikte şehit olmuştur.⁵⁵¹ Cemiyet, *Şehit Hacı Çavuş*'un ailesine 30 lira ikramiye verilmesine karar vermiştir. Naaşı Adana/Saimbeyli Sultan Suyu mevkiindedir.⁵⁵²

Kamberlizade Osman Bey, 1865 tarihinde Kayseri/Talas Kanber köyünde doğmuştur. Babası Ali Ağa, annesi Mediye Hanım'dır. *Osman Bey*, 1901-1921 ve 1924-1928 tarihleri arasında iki dönem Develi Belediye Başkanlığı yapmıştır. Millî Mücadele

⁵⁴⁴ Özdemir, s. 143; Bkz. DMCKKD 102 nolu karar.

⁵⁴⁵ TBMM. Zabıt Ceridesi, 56. İçtima, 15 Şubat 1926 Pazartesi, s. 195.

⁵⁴⁶ Özdemir, 135, 165.

⁵⁴⁷ Coşkun, s. 64-67; Özdemir, s. 100-103; Gürbüz, s. 139-140.

⁵⁴⁸ Gürbüz, s. 140.

⁵⁴⁹ Özdemir, s. 100-104.

⁵⁵⁰ Özdemir, s. 104.

⁵⁵¹ Gürbüz, s. 215.

⁵⁵² BOA, DH. EUM. AYŞ. 47/ 37/ 13. DMHCKD. Karar No: 137.

Dönemi'nde *Özdemiroğlu Yaşar* takma adı ile bilinmektedir. *Kiske* ve *Feke*'nin kurtarılmasındaki en önemli kişi olup *Haçin*'in kurtarılmasında da aktif görevler üstlenmiştir.⁵⁵³ 1964-1968 ve 1973-1977 tarihleri arasında Develi Belediye Başkanlığı, 9. Dönem Kayseri Milletvekilliği yapmıştır. Adına iki Adet *Kırmızı Kurdeleli İstiklâl Madalyası* bulunmaktadır. 27 Kasım 1931 tarihinde vefat etmiş olup naaşı Develi Kızık Yolu Mezarlığı'ndadır.⁵⁵⁴

Kamberlizade Şükrü Bey, asker kökenli olup sınıfı topçu yüzbaşısıdır. Belediye Reisi Osman Bey'in biraderidir. 6/7 Ağustos 1920 tarihinde *Haçin Savaşı Huruç Harekâtı* sırasında *Yüzbaşı Ethem Bey* ile yakılarak şehit edilen kahramandır.⁵⁵⁵

Mehmet Emin Develioğlu, 1899 tarihinde Develi'de doğmuştur. Babası Hacı Feyzullah Efendi, annesi Fatma Hanım'dır. İstanbul Ayasofya Merkez Ortaokulu ve Vefa Lisesinde eğitim görmüştür. Askerî okuldan 1917'de asteğmen, 1918'de teğmen rütbesine yükselmiştir. I. Dünya Savaşı'nda *Binbaşı Kemal Doğan*, *Hadi Erdoğan*, *Yakup Kenan Arıkan* ve *Veliddin Çakıoğlu* ile *Filistin Cephesi*'nde görev almıştır. Arkadaşları ile birlikte bu cephede İngilizlere esir düşmüşlerdir. Mısır'daki *Seydibeşir Esir Kampı*'nda 17 aya varan esaret hayatı yaşamışlar ve *Mondros Ateşkes Antlaşması* sonrasında serbest bırakılmışlardır. Esaret hayatı bittikten sonra Develi'ye dönen Develioğlu, Millî Mücadele'nin en etkin kişileri arasında yer almıştır. *Kiske* ve *Feke*'nin kurtarılmasında görev almış ayrıca *Rum Nahiyesi İşgal Müfrezesi Komutanlığı* görevinde bulunmuştur. *Haçin ve Batı Cephesi*'nde görev almıştır.⁵⁵⁶ TBMM 9. ve 10. Dönem Kayseri milletvekilliği yapmıştır. 9 Mayıs 1971 tarihinde vefat etmiş olup naaşı Develi Tirem Mezarlığı'nda bulunmaktadır.⁵⁵⁷

Nebih Tankut, Millî Mücadele Dönemi'nde *Askerlik Şubesi Komutanı* olarak görev yapmıştır. *Haçin Savaşı*'nda aktif rol almıştır. Niğde'den gelen mühimmatları teslim alan ve Millî Mücadele'de kullandıran komutandır. Milli Mücadele sonrası Develi'ye tamamen yerleşmiş olup Fransızca öğretmenliği yapmıştır.⁵⁵⁸

⁵⁵³ Gürbüz, s. 134, 179, 191, 195; Özdemir, s. 73.

⁵⁵⁴ BCA, 030-10-0-0/194-329-8.

⁵⁵⁵ Özdemir, s. 135, 165; Kadir Özdamarlar, "Develi'ye Şeref Bahşedenler", Çağdaş Develi Gazetesi, 03.05.2010, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrd-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/develye-eref-bahedenler.html> (18.01.2023).

⁵⁵⁶ Kadir Özdamarlar, "Bir Soylu Vatan Evladı: Mehmet Emin Develioğlu", Çağdaş Develi Gazetesi, 23.09.2010, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrd-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/br-soylu-vatan-evladi-mehmet-emn-develolu.html> (18.01.2023).

⁵⁵⁷ TBMM Albümü 1920-2010, 2. Cilt 1950-1980, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 575, 648.

⁵⁵⁸ Özdemir, s. 75; Coşkun, s. 205.

Numan Fevzi Cebeci, Kara Müftü olarakta bilinen *Numan Develi* Çöten köyünde doğmuştur. Develi’de Emlak ve Eytam Müdürü olarak çalışmıştır. Cemiyetin kuruluşunda yer alan ve Millî Mücadele için fetva veren değerli hocalardan birisidir. Karşı grupların afişlerini yırttığı için Mart 1929 tarihinde görevinden alınmış ve tutuklanmıştı.⁵⁵⁹ 1959 tarihinde vefat etmiş olup naaşı Aygösten Mezarlığı’nda bulunmaktadır.⁵⁶⁰

Osman Coşkun, 1892 tarihinde Develi’de doğmuştur. Babası Ali Sabri Efendi, Annesi Arife Hanım’dır. Kayseri ve İstanbul’da eğitimini tamamlamış olup *Sina Cephesi*’nde görev almıştır.⁵⁶¹ Develi’de *İhtiyat Zâbitleri Teâvün Cemiyeti*’ni kurup başkanlık görevini yürütmüştür.⁵⁶² Develi İstiklâl Cemiyeti’nin kurucularından olup cemiyetin genel sekreterliğini yapmıştır.⁵⁶³ Cemiyet Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti olarak resmileşince aynı göreve devam etmiştir. Milli Mücadele Dönemi’nde *Coşkun Bey* ismini kullanmıştır. Haçin’in kurtuluşundan sonra kaymakamlık görevinde bulunmuştur. Millî Mücadele’deki başarılarından dolayı *İstiklâl Madalyası* verilmiştir. 1928-1930 yılları arası Develi Belediye Başkanlığı, TBMM 4. Dönem Kayseri milletvekilliği yapmıştır. Millî Mücadele Dönemi’ni anlatan *İkinci Ergenekon* adlı kitabın yazarıdır. 1958 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁶⁴

Osman Develioğlu, 1879 tarihinde Develi’de doğmuştur. Babası Hacı Mahmud Efendi, annesi ise Ayşe Hanım’dır. Askerî Tıbbiye mezunudur. Operatör binbaşı olarak bilinir. *Dr. Refik Saydam*’ın arkadaşlarından. *Balkan ve Çanakkale Savaşı*’nda görev almıştır. Develi’de *Cemiyet-i İslâmiye* adında bir cemiyet kurarak Millî Mücadele’ye katılmıştır. Haçin Savaşı’nda etkin görev almıştır. 1941 tarihinde vefat etmiş olup naaşı Yukarı Develi Ağalar Mezarlığı’nda bulunmaktadır.⁵⁶⁵

Osman Faik Üstün, 1877 tarihinde doğmuş olup Babası Hacı Seyit Efendi, annesi ise Şerife Hanım’dır. Bir ara Millî Mücadele’ye muhalif olmuş daha sonra aktif görev almış kişidir. Bir dönem Cemiyetin başkanlığını da yapmıştır.

⁵⁵⁹ BCA, 030-10-0-0/102-668-13. 7 Mart 1929.

⁵⁶⁰ Esat Cebeci, "Millî Mücadele’de Hacı Numan Fevzi Cebeci (Kara Müftü)", *Bütün Yönleriyle Develi*, I. Develi Bilgi Şöleni 26-28 Ekim 2002, Develi Belediyesi Yayınları, Develi 2003, s. 463-468.

⁵⁶¹ Coşkun, s. 5.

⁵⁶² Coşkun, s. 46.

⁵⁶³ Coşkun, s. 58-59; Gürbüz, s. 135.

⁵⁶⁴ Yeğenağa, s. 9.

⁵⁶⁵ Kadir Özdamarlar, "Op. Dr. Osman Develioğlu", *Çağdaş Develi Gazetesi*, 02.03.2011, <http://www.cagdasdeveli.com.tr/arsiv/index.php/arsiv/kose-yazarlari/27-yrd-doc-dr-kadir-ozdamarlar/687-op-dr-osman-develiolu> (18.01.2023).

Osman Develioğlu, 1872 tarihinde doğmuş olup babası Mehmet Efendi'dir. *Paşazade Osman* olarak bilinir.⁵⁶⁶ İstanbul'da eğitim görmüştür. Belli bir dönem kadılık görevinde bulunmuştur.⁵⁶⁷ 1907-1908 tarihlerinde Belediye Başkanlığı yapmıştır. *Develi Hürriyet ve İttifak Partisi*'nin Develi başkanlığını yapmış Millî Mücadele döneminde bu görevini bırakarak Develi Cemiyet-i İslâmiye'nin başkanlık görevini yürütmüştür. 1929 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁶⁸

Tahsin Aksu, 1892 tarihinde Develi'de doğmuştur. Babası Hacı Ali, annesi Havva Hanım'dır. Gerçek mesleği öğretmenlik iken yedek subay olarak farklı cephelerde savaşmıştır. *Filistin Cephesi*'nde İngilizlere esir düşerek Mısır'daki Seydibeşir Esir Kampı'nda 17 ay esir hayatı yaşamıştır. Millî Mücadele Dönemi'nde Haçın Savaşı'nda Cemiyetin lojistik biriminde görev almıştır.

Taki Ayata, 1890 tarihinde Develi'de doğmuştur. Babası Vehbi Bey, annesi Şerifa Hanım'dır. Millî Mücadele'de etkin rol alıp daha sonra *Kayseri Milli Eğitim Müdürlüğü* yapmıştır. 1937 tarihinde vefat etmiştir.

Tevfik Hocaoglu, 1886 tarihinde Develi'de doğmuştur. Babası Hacı İbrahim Efendi, Annesi Elmas Hanım'dır. Cemiyetin kâtiplik görevinde bulunmuştur. 1925 tarihinde vefat etmiş olup naaşı Develi/Zile köyündedir.

Veliddin Çakioğlu, 1891 tarihinde Develi'de doğmuştur. Babası Ömer Efendi, annesi Emine Hanım'dır. Eğitimini Develi'de başlayıp İstanbul'da bitirmiştir. *Balkan, Çanakkale* ve *Irak Savaşları*nda görev almıştır. *Irak Cephesi*'nde *Doğan Bey* ile tanışmış olup Millî Mücadele'de *Osman Coşkun* komutasında müfreze komutanı olarak görev almıştır. Bölge savaşından sonra *Batı Cephesi*'nde de görev almıştır. *Şeyh Sait İsyanı*'nın bastırılmasında da görev almıştır. *Soyadı Kanunu*'nda *Özgür* ismini almıştır.⁵⁶⁹ *Kırmızı Kurdeleli İstiklâl Madalyası* 'na sahiptir. 1942 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁶ Kadir Özdamarlar, “ Develi'ye Şeref Bahşedenler”, Çağdaş Develi Gazetesi, 03.05.2010, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrddoc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/develiyeref-bahedenler.html> (18.01.2023).; Özdemir, s. 32-33, 44-45; Kadir Özdamarlar, “ Develi'ye Şeref Bahşedenler”, Çağdaş Develi Gazetesi, 03.05.2010, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrddoc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/develiyeref-bahedenler.html> (18.01.2023).

⁵⁶⁷ Yeğenağa, s. 40-43.

⁵⁶⁸ Coşkun, s. 58-59.

⁵⁶⁹ Kadir Özdamarlar, “ Develi'ye Şeref Bahşedenler 2”, Çağdaş Develi Gazetesi, 07.03.2011, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrddoc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/develiyeref-bahedenler-2.html> (18.01.2023).; Kadir Özdamarlar, “ Tevfik Zilelioğlu”, Çağdaş Develi Gazetesi, 02.03.2011, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrddoc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/tevfik-zileliolu.html> (18.01.2023).; Kadir Özdamarlar, “Çakioğlu Veliddin”, Çağdaş Develi Gazetesi, 02.03.2011, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrddoc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/cakiolu.html> (18.01.2023); Kadir Özdamarlar, “Cepheden Cepheye Koşan Bir Vatansever:

Yakup Kenan Arıkan, 1884 tarihinde Rodos'ta doğmuştur. Babası Ali Faik Bey, annesi Dudu Hanım'dır. Develi ve Ankara'da eğitim görmüştür. *Filistin Cephesi*'nde görevi esnasında İngilizlere esir düşerek Mısır'daki Seydibeşir Esir Kampı'nda tutulmuştur. Cemiyete gönüllü olarak katılmıştır. Haçin Savaşı'nda lojistik birliğinde görev almış *Osman Coşkun* ile beraber bulunmuştur. *Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası*'na sahiptir. 1974 tarihinde vefat etmiş olup naaşı Tirem Mezarlığı'ndadır.⁵⁷¹

Çakıoğlu Velittin Özgür (Civan Bey)", Bilgi Yurdu Gençlik Dergisi, yıl 10, sayı 58, Kayseri, Kasım/Aralık 2016, s. 26-27.

⁵⁷⁰ TBMM. Zabıt Ceridesi, 56. İctima, 15 Şubat 1926 Pazartesi, s. 195.

⁵⁷¹ Özdamarlar, s. 85-87.

7. DEVELİ ERMENİLERİNDE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

7.1. Develi’de Türk-Ermeni-Rum Nüfusları

Osmanlı Devleti’nde nüfusa ait istatistikleri görebilmek amacıyla Tahrir ve Avarız Defterleri incelenir. Söz konusu bilgilere göz atıldığında ilk nüfus sayım işleminin 1831 uygulandığı gözlemlenmektedir. Bu ilk sayım sadece erkek nüfusu için yapılmıştır. 1844 tarihli ikinci sayımda da erkek nüfusunun sayıldığı görülmektedir. 1881-1893 tarihleri arasında da nüfus sayımı yapıldığı görülmektedir. Son sayım ise 1905-1906 tarihleri arasında yapılmıştır.⁵⁷²

1834 nüfus sayımı 1963 nolu Develi Nüfus defterine göre; Develi’de hane sayısı 1540 olup ve erkek nüfus 4229 kişi belirtilmiştir.⁵⁷³

1849’da Seyyah A.D. Mordtman’a göre Develi nüfusu; 4.342 Türk, 2.299 Ermeni ve 798 Rum olmak üzere toplam 7.369 erkek kişi olarak verilmiştir.⁵⁷⁴

1875’te Teğmen F. Bennet raporuna göre Develi nüfusu; Everek’te 2.393 hane, 3.529 Türk, 198 Rum, 2.783 Ermeni olmak üzere toplam merkez nüfusu 6.510 kişidir. Develi köylerle toplamı 5.931 hane, 9.487 Türk, 832 Rum, 5.717 Ermeni olmak üzere toplam nüfusu 16.036 kişi olarak hesaplanmıştır.⁵⁷⁵

1878 yılındaki sayımda merkez Develi nüfusunun; 3.526’si Türk, 298’i Rum, 2.783’ü Ermeni bulunmak kaydıyla geneli 6.612 kişidir. Develi’de ev sayısı ise 2.572’dir.

⁵⁷² Mustafa Özmen, 1260 Tarihli Kayseri Ermeni Milleti Nüfus Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017, s.7-11.

⁵⁷³ 1834’de Develi köy ve mahallelerin erkek nüfusları şu şekildedir: Cami kebir 333, Yedek 280, Güney 383, Kopçullu 293, Tombak 117, Everek 527, Yenice 498, Fenese 297, Faraşa 40, Ebce 33, Frakdın 260, Madazi 86, Ayvazhacı 132, Çomaklı 23, İncesu 81, Soysallı 195, Senderekeme 147, Yuvalı 27, İlipınar 24, Sarıca 77, Gazi 149, Öksüd 150, Aygösten 77 nüfus belirlenmiştir. Köy ve mahallelerin hane sayıları şu şekildedir: Cami kebir 148, Yedek 110, Güney 145, Kopçullu 125, Tombak 46, Everek 172, Yenice 181, Fenese 104, Faraşa 18, Ebce 10, Frakdın 87, Madazi 19, Ayvazhacı 43, Çomaklı 8, İncesu 24, Soysallı 59, Senderekeme 48, Yuvalı 8, İlipınar 8, Sarıca 32, Gazi 55, Öksüd 62, Aygösten 28 olarak belirlenmiştir. Süme, s. 53.

⁵⁷⁴ Süme, s. 66.

⁵⁷⁵ 1875’te Develi köy ve mahallelerin erkek nüfusları şu şekildedir: Ayvazhacı 200, Öksüt 219, Epçesultan 80, Çamlıca 562, Frakdın 231, Gazi 220, Gömedi 54, İlipınar 24, İncesu 315, Karacaviran 200, Madazi 82, Millidere 28, Sarıca 136, Soysallı 204, Senderemeke 122, Tombak 136, Çomaklı 495, Ardıç, 93, Böke 86, Bektaşlıçiftliği 2, Dikir 75, Elmalı 19, Girenit 168, Kelkin 328, Hacıbaşıçiftliği 10, Cebir 98, Cücün 275, Cürengen 32, Koçcağz 71, Kamber 191, Kepez 218, Kömür 72, Kabaklı 119, Kale 57, Mardin 103, Maracık 88, Pusatlı 344, Şıhbarak 164, Sosun 153, Sakaltutan 156, Sarımeahmet 93, Süleymanlı 216, Şahmelik 205, Tıraşın 21, Çilmeze 42, Çömlekçi 118, Çöten 218, Yazılı 100, Virancık 83, Yamaçlı 73, Tomarza 1.935, Everek 6.510 nüfus belirtmiştir. Teğmen F. Bennet, Kayseri Sancağı Hakkında Genel Rapor, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, KTO Yayınları, Kayseri, 1996, s. 28; Ferdinand Bennet mühendis ve teğmen olup, 15 Haziran ile 15 Kasım 1880 tarihlerinde Kayseri’de konsolos olarak görev yapmıştır. Konsolosluk görevi sırasında 9 mektup ve 1 adet ayrıntılı rapor hazırlayıp İngiliz elçiliğine teslim etmiştir. Ayrıca bu raporlar İngiliz parlamentosu mavi kitapta yer almıştır. Musa Şaşmaz, Teğmen Ferdinand Bennet’in Kayseri Konsoloslugu 1880-82, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayın no: 4, Kayseri, 2000, s. 472.

19 Develi köyünde ise 1.850 Türk, 634 Rum, 824 Ermeni kaydedilmiş ve genel nüfusun 3.308 kişi olduğu görülmüştür. Ev sayısı ise 1.227 olarak kaydedilmiştir. Merkez ve köy toplam nüfus ise şöyledir; 5.376 Türk, 932 Rum, 3.607 Ermeni bulunmak kaydıyla 9.920'dir. Ev sayısı ise 3.849'dır. *Tomarza* merkezde ise 251 Türk, 1.721 Ermeni'dir. Nüfusun geneli 1.972 ev mevcudiyeti ise 566'dır. Tomarza'nın 38 köyünde, Rum ve Ermeni nüfusu bulunmamakta olup, Türk nüfusu 4.245 kişi ve ev sayısı 1.510'dır. Yukarıda bilgisi verilen 1878 tarihli sayımda toplamı şu şekildedir: 9.872 Türk, 932 Rum, 5.337 Ermeni bulunmakta olup genel nüfus 16.141 kişidir. Ev mevcudu ise 5.925 olarak verilmiştir.⁵⁷⁶

1881 ile 1893 tarihlerinde Develi'de 10.746 kadın/11.032 erkek Türk; 886 kadın/935 erkek Rum; 5.241 kadın/5.605 erkek Ermeni nüfusu bulunmakla birlikte Protestan mezhebinden kadınlar 120, erkekler ise 118 kişidir. Develi genelinde toplam 34.683 kişi yaşamakta olup bunların 16.993 kadın ve 17.690'ı erkektir.⁵⁷⁷

1900-1901 tarihlerinde Develi'de nüfus: 12.059 Türk kadın, 12.168 erkek; 908 Rum kadın, 935 erkek; 6.285 Ermeni kadın, 6.092 erkek; 182 Protestan kadın, 157 erkektir. Toplam nüfus 38.786 olup bu nüfusun 19.434'ü kadın, 19.352'si erkektir.⁵⁷⁸

1902-1903 tarihlerinde Develi'de nüfus: 12.093 Türk kadın, 12.250 erkek; 909 Rum kadın, 935 erkek; 6.399 Ermeni kadın, 6.175 erkek; 182 Protestan kadın, 175 erkek kişiden oluşmuştur. Toplamda 39.118 kişi olup bu kişilerin 19.583 kadın ve 19.535'i erkek olmak üzere kaydedilmiştir.⁵⁷⁹

1907-1908 tarihlerinde Develi'de nüfus: 12.735 Türk kadın, 12.688 erkek; 7.845 Ermeni kadın, 7.561 erkek; Toplamda 40.829 kişi olup bu kişilerin 20.508 kadın ve 20.249 ise erkektir.⁵⁸⁰

1914'te Develi'de nüfus şöyledir: 9.031 kişi Türk, 666 kişi Rum, 6.853 kişi Apostolik ve 180 kişi Protestan Ermenilerden teşekkül etmektedir. Toplamda ise 30.948

⁵⁷⁶ Uygur Kocabaşoğlu- Murat Uluğtekin, *Salnamelerde Kayseri*, Kto Yayınları, Kayseri, 1998, s.61.

⁵⁷⁷ Ramazan Adıbelli, "XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğim Doğuşunda Misyonerlik Faliyetlerinin Rolü Kayseri Örneği", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı:26*, Kayseri, 2009, (313-332), s. 322.

⁵⁷⁸ Süme, s.68.

⁵⁷⁹ Nesrin Kanberoğlu, "Arşiv Belgeleri Işığında 20. Yüzyıl Başında Develi (1900-1905)", II. Uluslararası Develi, Âşık Seyrânî ve Türk Kültürü Kongresi "Develi Bildirileri", Develi Belediyesi Yayını, Develi, 2019, s. 80.

⁵⁸⁰ Ali Güler, "Kayseri'de Demografik Durum (1831-1914)", III. Kayseri ve Yöresi tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000), KAYTAM Yayınları, Kayseri, 2000, s. 211, 213.

Türk, 2.085 Rum, 15.689 Apostolik Ermeni, 404 Protestan ve 2 Katolik Ermeni olarak kayıt altına alınmıştır.⁵⁸¹

1922 yılında Develi nüfusu; 17.683 Türk erkek, kadın 18.738 kişidir. Rum Erkek 1.199, kadın 1.022 kişidir. Ermeni erkek 265, kadın ise 285'tir.⁵⁸²

1927'de Develi nüfusu; Erkek 23.528, kadın 27.325 kişidir. Bu nüfusun erkekleri; 23.145 Türk, 76 Katolik, 2 Protestan, 136 Ortodoks, 162 Ermeni ve 7 Hristiyan'dır. Kadınlar ise; 26.859 Türk, 122 Katolik, 148 Protestan, 34 Ortodoks, 153 Ermeni ve 9 Hristiyan'dır.⁵⁸³

7.2. Develi'nin İdari Taksimatı ve Yöneticileri

Develi Osmanlı Devleti döneminde 1839 tarihine kadar kaza olarak nitelendirilmiş bu yerde kadı ve naipeler görev almıştır. 1842 yılındaki düzenleme ile Develi ilçe konumuna gelerek idari taksimatı yapılmıştır.⁵⁸⁴ 1864 senesinde Osmanlı çağı şartlarına daha uygun, toplumsal kaynaşmayı gözetken ve kapsamlı bir idare geliştirmek amacıyla *İl Genel İdare Nizamnamesi Kanunu*'nu yürürlüğe konulmuştur. Düzenlemeyle birlikte eyaletlerle daha aşağı idari kademelerde gayrimüslimlerin de idari kurullarda temsil hakları doğmuştur.⁵⁸⁵

Develi'nin idari taksimatı şu şekilde belirlenmiştir: İdari Heyeti; Müdür, Kaymakam ve yardımcısı, Müftü, Nâib, Malmüdürü, Tahrirat Kâtibi ve yardımcısı, Rum vekili, Ermeni vekili, Protestan vekili ve azalardan meydana gelen idari kuruldur. Bidayet Heyeti; Reis, Müstantik yardımcısı, Başkâtip, Kâtibi sani, İcra mübaşiri, Mukavelat muharriri ve Odacıdan meydana gelmektedir. Ziraat Bankası; Başkan, Üye ve Muhasebe kâtibinden oluşan kamu kurumudur. Belediye Başkanlığı; Başkan, Aza, Muhasebe kâtibi, Doktor, Eczacı, Sağlık Memuru ve Müfettişten, Borçlar idaresi kurulu; Memur ve

⁵⁸¹ Adıbelli, s. 322; Sadullah Gülten, "İşkân Hareketleri", Kayseri Ansiklopedisi Cilt 3, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 95, Kayseri, 2013, s.349.

⁵⁸² Gözel Durmaz, "Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu: Kayseri 1918-1920", Mülkiye Dergisi, 2015, s.26.

⁵⁸³ 28 Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, no 7, Ankara, 1929, s. 30; 28 Ekim 1927 Tarihli Umum Nüfus Tahriri, Fasikül II, Mufassal Neticeler, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, no 7, Ankara, 1929, s 44; Neslihan Altuncuoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nin 28 Ekim 1927 Tarihli İlk Genel Nüfus Sayımına Göre Kayseri'nin Demografik Yapısı", International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:6, Issue: 69, 2020, s.3841-3844.

⁵⁸⁴ Sûme, s.20.

⁵⁸⁵ Çağdaş Lara Çelebi, "Kayseri Hristiyanlarının 19. Yüzyılda Sancak Yönetimine Katılmaları Üzerine", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Cilt:16, Sayı: 31, 2017, s. 1-32; Develi'de ilk Ermeni yöneticisi Hacı Yeğba ailesi olarak bilinir. 1882'de Tuma, papaz olup ismini Der Garabet almıştır. Hem papaz hem de meclis yönetiminde bulunmuştur. Bkz. Ermeni Kültür Varlıklarıyla Develi, s.62.

Kâtipten, Zabıta; Mülazım, Polis komiseri ve memurundan, Okullar; Öğretmen ve Hizmetlilerden oluşan birimdir. Diğer memurluklar; Reji memuru ve Tapu kâtibidir. Mahalle ve Köy İdaresi; Muhtar, İmam ve İhtiyar heyetinden, Askeriye ise; Binbaşı, Kolağası, Mülazımı evvel, Yüzbaşı, Mülazımı sani, Taburkatibi ve depo memurundan oluşmuştur.⁵⁸⁶

1893-1895 Yıllarında Develi’de;

Köyleri: *Banko, İncesu, Senderemek, Bozlu, İvaz Hacı, Sindelhöyük, Böke, Kabaklı, Soysallı, Çomaklı, Kale, Süleymanfakılı, Çöten, Keklin, Şahmelik, Epçe Sultan, Koşcağız, Şeyh Burak, Faraşa, Madazı, Vengicek, Fıraktin, Millidere, Yamaçlı, Gazi, Maraçak, Girenit, Öksüd, Hacı Paşa, Sarıca* olmak üzere 30 köyü bulunmaktadır.

Mahalleleri: *Aygösten, Güney, Everek Camî-i cedîd, İbrahim Ağa Mahallesi, Everek Camî-i Kebir, İsfetan, Evrek Fenese İslam, Tomarza Mahallesi, Everek Fenese Yukarı, Tomarza Cami Mahallesi, Everek Kilise, Tomarza Yukarı Mahallesi, Everek Musa İbrahim Ağa, Yedek, Everek Su Mahallesi* olmak üzere 15 mahallesi vardır.⁵⁸⁷

1896-1897 Yıllarında Develi’de;

Mahalleleri: *Ayakostan, Ayakostan İslam, Camii, Cami-i Cedit, Cami-i Kebir, Fenese, Fenese Aşağı, Fenese Yukarı, Güney, Kasapoğlu, Kilise, Kenise, Kopçullu, Meteris Abdülbaki, Meteris İbrahim Ağa, Su, Tekuşe, Tomarza Aşağı, Tomarza Tepe* olmak üzere 19 mahallesi bulunmakta olup bir önceki yıllara göre 4 mahalle artmıştır.

Köyleri: *Ayagözme, Ayvaz, Ayvaz Hacı, Banko, Çakıl, Çatal Oluk, Çomaklı, Çömlekçi, Çöten, Feraşe, Gazi, İnce Su, Karaca Viran, Kazlık, Kopçu, Kumru, Merâcık, Sakaltutan, Sarıca, Sendiremeke, Soysal, Süleymaniye, Şahmelik, Taşhan, Trakşin, Tombak, Yenice* olmak üzere 27 köyü olup bir önceki yıllara göre köy sayısı 3 adet düşüş göstermiştir.

Kasabaları: *Everek, Tomarza* olmak üzere 2 kasaba bulunmaktadır.

Nahiyeler: *Köstere, Rum, Yahyalı* olmak üzere 3 nahiyesi vardır.⁵⁸⁸

1897-1898 Yıllarında Develi’de;

Mahalleleri: *Aykostan, Kopçullu, (Metris) Abdülbaki, Kilise (kenisa), Aykostan, Nikûşe, Bezm, Su, Cami-i Cedit, Tekuşe, Cami-i Kebir, Tikveşe, Cami (Tomarza), Tiram,*

⁵⁸⁶ Süme, s. 38.

⁵⁸⁷ Ayşe Arık Kaygısız, I Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1311/ M. 1893- H. 1313/ M. 1895) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, s.253-254.

⁵⁸⁸ Tuğba Akkaya, 18/1 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1314 / M. 1896-1897) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015, s. 207.

Fenese Aşağı, Yukarı (Tomarza), Fenese Yukarı, Güney, İbrahim Ağa (metris) olmak üzere 19 mahallesi vardır. Bir önceki yıllara göre mahalle sayısı stabil kalmıştır.

Köyleri: *Ceber, Medazi, Çotak, Sarı Mehmetli, Cucun, Sakaltutan, Ebce sultan, Sosun, Firakdin, Sendiremeke, Hacı paşa, Sendelhöyük, İncesu, Sulucak, Kuşcağz, Punku, Kulpak, Pusath, Kömür, Şah melik, Kûbi, Tombak, Tomarza, Yenice* olmak üzere 24 köyü bulunmaktadır. Bir önceki yıllara göre köy sayısında 3 adet düşüş olmuştur.⁵⁸⁹

1899 Yıllarında Develi’de;

Mahalleleri: *Fenese Aşağı, Fenese Yukarı, Güney, Aygösten, Cami Kebir, Kilise, Tekuşe, Kassaboğlu, Meteris İbrahim Ağa, Meteris Abdülbaki, Cami-i Cedit, Fenese İslam, Su, Yedek, Kupçullu* olmak üzere toplam 16 mahalle olup bir önceki yıllara göre 1 sayı düşmüştür.

Köyleri: *Sindelhöyük, Kulpak, Tombak, Millidere, Zile, Ebce Sultan, Fıraktin, İncesu, Madazi* olmak üzere 9 köy bulunup bir önceki yıllara göre 13 köy azalmıştır.⁵⁹⁰

1899-1901 Yıllarında Develi’de;

Nahiye: *Tomarza*

Kasabaları: *Everek, Fenese*

Köyleri: *Çomaklı, Çölmekçi, Develi, Gazi, Girenit, Hacıpaşa, İlipınar, İncesu, Kabaklı, Karacaviran, Kelkit, Kopçulu, Madazi, Öksüt, Sendiremeke, Sindelhöyük, Taşhan, Tombak* olmak üzere 18 köy var olup, bir önceki yıllara göre 9 adet artmıştır.

Mahalleleri: *Aykösten, Cami Cedit, Cami Kebir, Everek Abdülbaki, Everek İbrahim Ağa, Everek Kilise, Everek Su, Fenese Yukarı, Güney, Kasapoğlu, Kopçullu, Meteris, Tekuşe, Yedek* olmak üzere 14 mahalle olup, bir önceki yıllara göre sayısı 2 adet düşüş olmuştur.⁵⁹¹

1902-1903 Yıllarında Develi’de;

Mahalleleri: *Ayakostan, Cami-i Cedit, Cami-i Kebir, Fenese, Fenese Aşağı, Fenese Yukarı, Fenese İslâm, Köstere, Güney, Kasapoğlu, Kilise, Kuyumculu, Meteris Abdülbaki, Meteris İbrahim Ağa, Su, Tekuşe, Yedek* olmak üzere 16 mahallesi bulunmaktadır. Bir önceki yıllara göre sayısı 2 adet artmıştır.

⁵⁸⁹ Orhan Veli Çetindağ, 15/1 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1315-1316/M. 1897-1898) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008, s. 192-193.

⁵⁹⁰ Bilgin Aydınak, 47 Numaralı Develi Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1315-1317 / M. 1897-1899) (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, s. 140-141.

⁵⁹¹ Mustafa Salep, 9/1 Numaralı Develi Şerhiye Sicilinin (H. 1317-1318/ M. 1899-1901) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008, s. 270-271-272.

Köyleri: *Ayagözme, Ayvaz Hacı, Bekçi, Böge, Bonko, Çölmekçi, Kabaklı, Karacaviran, Kelkin, Mekke-Medine, Sendiremeke, Sindelhöyük, Soysal, Şahmelik, Tombak, Zile* olmak üzere 16 köyü bulunmakta olup bir önceki yıllara göre sayısı 2 adet düşüş olmuştur.

Kasabalar: *Tomarza*.⁵⁹²

1903-1904 Yıllarında Develi’de;

Mahalleleri: *Ayakostan, Cami-i Cedid, Cami-i Kebir, Fenese, Fenese Aşağı, Fenese Yukarı, Fenese İslâm, Köstere, Güney, Kasapoğlu, Kilise, Kuyumculu, Meteris Abdülbaki, Meteris İbrahim Ağa, Su, Tekuse, Yedek* olmak üzere 16 mahallesi olup bir önceki yıllara göre sayısı aynı kalmıştır.

Köyleri: *Ayagözme, Ayvaz Hacı, Bekçi, Böge, Bonko, Çölmekçi, Kabaklı, Karacaviran, Kelkin, Mekke-Medine, Sendiremeke, Sindelhöyük, Soysal, Şahmelik, Tombak, Zile* olmak üzere 16 köyü olup bir önceki yılla sayısı aynıdır.

Kasabalar: *Tomarza*.⁵⁹³

1906-1907 Yıllarında Develi’de;

Köyleri: *Zile, Everek kasabası, Köstere kasabası, Sindelhöyük, İncesu kasabası, Yahyâ Çelebi köyü, Bıçaklı Köyü, Tekcek köyü, Kabaklı köyü, Hacı Paşa köyü, Kabaklı köyü, Merazi köyü, Kelkit köyü, Kale Köyü, Savihli, Eyvaz Hacı, Cucun* olmak üzere 17 adet olup bunların 3’ü kasaba olup geri kalanları köy olarak belirtilmiştir.

Mahalleleri: *Aykostan, Fenese İslam, Fenese Yukarı, Fenese Aşağı, Câmi’-i Cedîd, Tekuşe, Câmi’-i Kebîr, Kilise, Meteris Abdülbâki, Meteris İbrahim Ağa, Güney, Su, İsmail Bey, Koncelili, Fenese Harman, Tombilli, Yedek, Kasaboğlu, Develi Kaymakamlık, Bedel* olmak üzere 20 mahallesi bulunmaktadır. Bir önceki yıla göre mahalle sayısı 4 adet artmıştır.⁵⁹⁴

1911-1914 Yıllarında Develi’de;

Mahalleleri: *Abdülbâki, Güney Aşağı, Aygösteren, İbrahim Ağa, Cami-i cedîd, Kilise, Camiikebîr, Kolpuca, Efendi, Meteris Abdülbaki, Fenese Aşağı, Meteris İbrahim*

⁵⁹² Emine Subaşı, 52 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1320-1/ M. 1902-3) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, s. 208-209-210.

⁵⁹³ Nagehan Güneş, 11 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1320-1/M.1903-4) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2013, s. 225-226.

⁵⁹⁴ Mustafa Ova, H.1324-1325 / M.1906-1907 Tarihli Develi Şerhiye Sicili Metin Çevirisi ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2013, s.153-162.

Ağa, Fenese Yukarı, Su, Teküşe, Yedek, Kassaboğlu olmak üzere 17 mahallesi olup bir önceki yıla göre sayısı 3 adet düşmüştür.

Köyleri: *Çomaklı, Madazı, Çöten, Gazi, İncesu, Kirekit, Faraşa, Öksüt, Sindelhöyük, Tarafbaş, Soysallı, Zile, Kulpak, Senderemeke* olmak üzere 14 köyü olup bir önceki yıllara göre sayısı 3 adet düşmüştür.⁵⁹⁵

1914-1924 Yıllarında Develi’de;

Mahalleleri: *Abdulkaki, Everek, Kilise Mahallesi, Abdulkaki İzmirli Mahallesi, Fenese Aşağı, Fenese İslam Mahallesi, Aygösten, Fenese Yukarı, Câmi-i Cedid, Güney, Câmi-i Kebir, Güney Yukarı, Everek Abdulkaki, Kopçullu, Everek Câmi-i Kebir, Tomarza İslam Mahallesi, Everek Fenese Aşağı, Yedek, Everek İbrahim Ağa* olmak üzere 16 mahallesi bulunmaktadır. Bir önceki yıllara göre sayısı 1 adet düşmüştür.

Köyleri: *Aykozma, Kale, Sazak, Ardıç, Kelkin, Sarıca, Ayvazhacı, Kepez, Sarı Mehmedli, Böke, Girenit, Senderemeke, Cebir, Kızık, Sindelhöyük, Çilmeze, Kulpak, Sosun, Çömlekçi, (Küçük) İncesu, Soysallı, Çöten, Kopçu, Süleymanlı, Dikir, Koşcağaz, Şahmelik, Ebçe Sultan, Köpekli, Şeyhbarak, Eşelik, Madazı, Şiraz, Fıraktin, Maraçak, Tarafşin, Gazi, Mardin, Tombak, Gömedi, Melengi, Vengicek, Gülviran, Millidere, Virancık, Hacı Paşa, Öksüd, Yağdıbaran, Hüseyinli, Punku, Yamaçlı, İncesu, Pusatlı, Yenice, Kabaklı, Persek, Zile, Karacaviran, Sakaltutan* olmak üzere 59 köyü bulunmaktadır. Köy sayısında en büyük sayı bu yıllarda tespit edilmiştir.⁵⁹⁶

Develi de Kaymakamlık görevinde bulunan kişiler ise; *Hamdi Bey (1871-1872), Nuri Bey (1872-1873), Hilmi Bey (1873-1874), Ali Rıza Bey (1876), Raif Bey (1878-1879), Mehmet Rauf Bey (1881-1882), Süleyman Sırrı Bey (1882-1883), Mahmut Bey (1887-1888), Ali Rıza Bey (1888-1889), Pertev Bey (1889), Nafiz Bey (1889), Mehmet Nafi Bey (1890-1892), Mehmet Şevki Bey (1892-1894), Mahmut Mahir Bey (1859), Mahir Bey (1899), Kamil Bey (1899), Mahmut Bey (1899), Feyzullah Bey (1900-1901), Ahmet Tevfik Bey (1901), Ali Osman Bey (1902-1903), Hasan Halis Bey (1903-1905), Osman Nuri Bey (1905), Hasan Rıfat Bey (1906-1908), Sabri Bey (1909), Lambeki Bey (1909), Anastas Bey (1909-1914)*’lerdir.⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ Mehmet Fatih Karadağ, 37 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H.1329-1332 \ M.1911-1914) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, s. 330-331.

⁵⁹⁶ Yunus Emre Uçan, 46 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1332/ M. 1914-H. 1342/ M. 1924) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, s.150.

⁵⁹⁷ Süme, s. 24-25; Kocabaşoğlu-Uluğtekin s. 6-16-24-34-44-61-76.

Develi de Belediye Başkanlığı görevinde bulunan kişiler ise; *Hacı İbrahim Bey* (1872-1873)⁵⁹⁸, *Ali Rıza Bey* (1876), *Hacı Hasan Bey* (1881-1882)⁵⁹⁹, *Hacı Parsih Bey* (1882-1883), *Bekir Bey* (1891-1892), *Osman Ziya Bey* (1893-1894), *Ali Bey* (1900-1901), *Mahmut Nedim Bey* (1902-1903), *Mahmut Bey* (1907-1908)'lerdir.⁶⁰⁰

Develi de Naiblik görevinde bulunan kişiler ise; *Ali Bey* (1871-1872), *Mehmet Adil Bey* (1872-1874), *Ali Şükrü Bey* (1876-1877), *Mustafa Bey* (1878-1879), *Abdurrahman Bey* (1881-1883), *İbrahim Rasih Bey* (1886-1887), *Esseyid Ahmet Cevdet Bey*, *Hasan Hüsnü Bey* (1891-1892), *Mehmet Refik Bey* (1893-1894), *Yusuf Ziyaüddin Bey* (1894-1895), *Mesut Hasan Bey* (1895-1896), *Hasan Hulki Bey*, *Hüseyin Nafi Bey* (1896), *Yusuf Ziyaeddin Bey* (1897), *Ahmet Necip Bey* (1898), *Esseyid Hamdi Bey* (1900-1903), *Mehmet Refik Bey* (1903), *Şerif Bey* (1904) ve *Saib Bey* (1907-1908)'lerdir.⁶⁰¹

1900 ile 1909 yılları arasında Develi'de yönetimde bulunmuş Ermeniler şu şekilde listelenebilir:

Meclis üyeleri; *Agop Ağa*, *Agop Efendi*, *Kirkor Ağa*, *Hacı Agop Ağa*, *Vasilaki Efendilerdir*. Kaymakam Yardımcıları; *Bedros Efendi* ve *Torosyan Karabet*'tir.⁶⁰² Daimi azalar; *Metropolit Vekili Yuvanikyos Efendi*, *Delege Vekili Artin Efendi*, *Andon Efendi*, *Hacı Agop Ağa*'dır. Seçilmiş azalar; *Hacı Karabet Efendi* ve *Andon Efendilerdir*. Rabia Sandık Emmini; *Kevork Efendi*. Rabia Sandık Azaları; *Haçatur Efendi*, *Agop Ağa*, *Agop Efendi*, *Manuk Ağa*'dır. Doktor; *Kevork Efendi*, Aşı Memuru; *Parsih Efendi*'dir. Ziraat Bank Sandığı Reisi; *Hacı Karebet Efendi*, Tapu Kâtibi; *Asdak Efendi*'dir. Tahrirat Kâtibi Yardımcısı; *Hacı Karabet Efendi*, Tahsilât Dairesi Azaları; *Hacı Karabet Efendi* ve *Vasilaki Efendi*'dir. Ticaret Mahkemesi Azaları; *Agop Efendi* ve *Manuk Efendi*'dir. Tapu Kâtibi; *Asadur Efendi*'dir.⁶⁰³

7.3. Develi'de Ermeni-Türk İlişkileri

Türk-Ermeni ilişkileri 11. yüzyılda *Selçukluların* Anadolu hâkimiyeti neticesinde başlamaktadır. Ermeniler, önce *Bizans* sonra *Selçuklu* hâkimiyetine girmişlerdir. Selçuklu

⁵⁹⁸ Azalar: *Hacı İbrahim*, *Mehmet*, *Anastas* ve *Hacı Malkon Beylerdir*. Kâtip: *Hüseyin Beydir*. Sandık Emmini: *Ohannes Beydir*.

⁵⁹⁹ Azalar: *Nikogos*, *Hacı Agop*, *Minas* ve *Estil Beylerdir*. Kâtip ve Sandık Emmini: *Agop Bey*, *Müfettiş: Halil Bey*, *Çavuş: Bekir Bey* ve *Odacı: Ali Beydir*.

⁶⁰⁰ Süme, s. 32.

⁶⁰¹ Süme, s. 35.

⁶⁰² BOA, İ. DH. 1408/38. 18 Muharrem 1321/ 16 Nisan 1903.

⁶⁰³ Kocabaş-Uluğtekin, s. 172-173/198-201/230-233; Emir Ali Özçakır, *Develi Belediye Başkanları* 1866-2015, Lâçin Yayın, Kayseri, 2015, s. 46-47

zamanındaki ilişkiler *Osmanlı* yönetimi altında da sürmüştür. Kıyaslandığı zaman Ermeniler Türk hâkimiyetini Bizans'a kıyasla daha kolay kabullenmişlerdir. Kendilerine tanınan dostane tavırla özellikle Osmanlı hâkimiyeti altında daha kolay zenginleşmiş ve refah elde etmişlerdir. Ermeni-Osmanlı ilişkilerinin evveliyatı 1324'teki Bursa fethinden sonra Kütahya Ermenilerinin Bursa'ya nakliyle başlamıştır. Ermeniler, Osmanlı idaresinde kendi tarihlerindeki en müreffeh dönemleri yaşamıştır denilebilir. Osmanlılar 16. yy.'dan 19. yy. başlarına kadar Ermenileri *Sadık Millet* olarak anmıştır.⁶⁰⁴

Osmanlı büyük sınırlara ulaşmış bir devlet olarak imparatorluk payesi takmıştır. Bu nedenle farklı ırk, din ve mezhepten tebaayı bünyesinde barındırmaktadır. Devletin işleyişi de düşünce ve inanç temeline göre teşkil olunmuştur. Osmanlı'da farklı ırklardan insanların yaşaması demografik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle vergi, askerlik ve hukuk sistemlerinde değişiklikler gözlenmektedir. Bu farklılaşma din eksenli olup Müslüman ve gayrimüslim inşa edilmiştir. Bu şekilde farklılıklar gözlense de bunlar iç içe geçmiş ve birlik olmuş bir toplum yapısı olduğu gerçeğini değiştirmemiştir. Bu durum hukuk sisteminde bir ayrımcılığa sebep olmamış adaletli bir karar alma mekanizması her zaman yürürlükte kalmıştır.⁶⁰⁵

Bu hukuk sisteminin getirmiş olduğu haklar ile gayrimüslimlere din, ibadet, dil, mezhep, can, mal ve namus güvenlikleri İslam Hukuku esas alınarak devlet garantisine alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin sağlamış olduğu "İstimalet" politikası doğrultusunda Develi'de 20. Yüzyıla kadar ilişkilerin iyi derecede olduğu bilinmektedir.⁶⁰⁶ Bu ilişkileri hukuk ve ekonomi alanında alt başlıkla ele alınmaktadır.

7.3.1. Hukuk alanında Türk-Ermeni ilişkileri

Ermenilerin aralarındaki Hristiyanlık dini kurallarına göre çözüme hakları vardı. Böyle olmasına rağmen hukuki işlerini çoğu zaman *Müslüman Şeri Mahkemeler*'in hükümlerine göre çözmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı *istimalet politikası* bu durumun nedeni olarak gösterilebilir. Böylelikle bir bakıma Ermenilerin devlete ve İslâm

⁶⁰⁴ Ahmet Taşar, Kayseri Kurasında Milleti Ermeni Nüfus Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2014, s. 7-10.

⁶⁰⁵ Süleyman Öcal, "133/1 Numaralı Kayseri Şerhiye Sicil Defterine (H. 1155- M. 1742) Göre Kayseri'nin Sosyo-Ekonomik, İdari ve Kültürel Yapısı", Akademik Sosyal Araştırmalar 432167/4, 2018, s. 40-46.

⁶⁰⁶ Süme, s. 72.

Hukuku'na güvenini görmüş oluyoruz.⁶⁰⁷ Ermeniler Şeri Hukuk dışında ruhani liderleri ile kendi inanç sistemlerine göre yargılama hakkı vermiştir. Burada gayrimüslimlerin inanç ve mezhepleri dikkate alınmıştır. Bu ruhani liderleri arasında merkezde patrik kırsalda ise papazlar vasıtası ile çözüme gitmişlerdir.⁶⁰⁸

1893 ile 1895 tarihleri arasındaki Develi şeriyeye sicilinde bulunan 105 belgenin 19 adedi gayrimüslimlerindir. Hukuki uyumsuzlukları için gayrimüslimlerin şer'i mahkemelere başvurduğu görülmektedir. Bu belgelerde yer alan bazı Ermeni isimleri şunlardır: *Sergiz, Karabet, Artin, Ohannes, Agob ve Krikor*. Azınlıklar arasındaki hukuki durumlarda Türk kişilerin tayin edildiği gözlemlenmiştir. Belgelerde Ermeniler, "Ali Devletin Halkı Ermeni Milleti" olarak belirtilmiştir. Böylelikle durum, karşılıklı ilişkilerde herhangi bir ayrımcılık yapılmadığını da belgelerle kanıtlamaktadır.⁶⁰⁹

1896 ile 1897 yılları arasında Develi şeriyeye sicillerinde 97 belgeden 28 âdeti Ermenilere aittir. Türkler ile Ermeniler arasında 2 anlaşmazlık tespit edilmiştir. Belgeler de *Ohannes, Karabet, Hristo, Babisto, Bedros, Ohan, Serupi, Kreyos, Margirid, Vertenni, Toros, Harilton, Etam, Bogos, Sergis, Artin, Agop, Krikor* gibi Ermeni isimler tespit edilmiştir. Bu dönemde her iki gruba vasilik için şeriye mahkemeleri tayin yetkisi verilmiştir. Bu tarihte Ermenilerden Devleti Aliye Tebası Ermeni milletinden ifadesi kullanılmıştır. Ermenileri ifade ederken veledi, Türkleri ifadesinde ise İbn ve bin tabiri kullanılmıştır. Bu tabirde ayrımı belirlemek için kullanıldığı tespit edilmiştir. Her iki grubun sosyal statüsünü belirlemek içinde ağa, efendi, muhızır ve mülayim ifadeleri kullanılmıştır. Tereke kayıtları dört bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm; ölen kişinin adı, unvanı ve ikametinden oluşmuştur. İkinci bölüm; mirastaki mal ve para kısmıdır. Üçüncü bölüm; ölen kişinin borçlarını belirtir. Dördüncü bölüm; varisler arasındaki mal paylaşımını belirtmiştir.⁶¹⁰

1897 ile 1899 yılları arasında Develi şeriyeye sicillerinde 97 belgeden 48 âdeti Ermenilere, 40 âdeti Türklere aittir. Develi'de dikkat çeken 9 dava bulunmaktadır. Bu

⁶⁰⁷ *İslam Hukukuna göre miras ayrımı; eşe 1/8, baba ve anne ölümünde çocuklara 1/6, kızlara ise erkek çocuk yoksa hisse sahibi kadar pay yapımı, erkek çocuklara iki kız payı verilmesi olarak belirtilmiştir.* Süme, s. 74-87-93.

⁶⁰⁸ Elif, Özdemir, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsüne Vatandaşlık Hakkı Açısından Bir Bakış", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 27, s. 2, 2023, s. 218.

⁶⁰⁹ *Bu dönemde Develi'de tek eşli evliliğin hâkim olduğu ve ortalama çocuk sayısının 4 ile 5 arasında olduğu tespit edilmiştir. Babanın ölümünde vasi olarak anne tayin edilmiştir.* Kaygısız, s. 263; *Mahkeme Reisi: Naip Efendi, Aza: Artin Efendi, Müstantik Muavini: Dede Efendi, Mukavelat Muharriri: Agop Efendi, Aza: Hacı Hasan Efendi, Başkâtip: Zekeriya Efendi, İkinci Kâtip: Şevket Efendi, Mübaşir: 3 kişi.* Kocabaşoğlu-Uluğtekin s. 136.

⁶¹⁰ Akkaya, s. 213-214; Çetindağ, s. 198.

davalardan 5'i alacak, 4'ü ise tarla anlaşmazlığına ilişkindir. Develi'de İslam, Yahudi, Rum, Ermeni, Ortodoks milleti gibi gruplara ayrılmıştır. Türkler ve Ermeniler, taraflardan biri olarak vekil olarak atanabilmektedir. Azınlıklar, şer'i mahkemelerde davalarına sonuç aramışlardır. Bu mahkemelerde şahitlik edenlere 'adil insan' denmiş, bu ifade her iki grup için de saygınlık anlamına gelmiştir. Türkler ve Ermeniler birbirlerine mahkemede vekillik yapmışlardır. Bu vekilliği Ohannes oğlu Karabet, Nazif oğlu Mehmet, Bedros oğlu Avakim yapmıştır. Efendi ifadesi tahsil görmüş kişiler için, Ağa ifadesi köy ve mahallede ileri gelenler için bunların yanında yaşayanlar için kâhya ve çavuş lakapları kullanılmıştır. Hacı kelimesi dini vecizeyi yerine getiren her iki din tebası içinde kullanılmıştır.⁶¹¹

1899-1901 yılları arasında Develi şer'iye sicillerinde 62 adet belgenin 9 tanesi Türk-Ermeni ilişkilerini kapsamaktadır. Şeriye mahkemelerindeki Türk-Ermeni davalarında ermeniler lehine tanık olan Türkler göze çarpmaktadır. Bu tarihler arasında tespit edilen 9 davanın 7'si alacak-verecek, 1 dava alım-satım, 1 dava da kira anlaşmazlığı kaynaklı davalardır. *Mihail* ile *Mustafa Efendi*'nin bu davalarda karşılıklı kefil olduğu göze çarpmaktadır. Mevcut durum Türk-Ermeni ilişkilerindeki sorunsuzluğa da örnek teşkil etmektedir. Bu dönemde Mahkeme Heyeti Başkanı: *Ahmed Hamdi Bey*, Üyeler: *Mustafa, Mehmed Niyazi, Agop, Haçator Beylerdir*. Başkâtip ve Zabıt Kâtibi: *Sıdkı Beydir*. Avukatlar: *Kabcıyan Ohannes, Dadoryan Ohannes, Elmasyan Bedros, Melikyan Agop, Kademyan Karabet, Matyos Beylerdir*. Musahhar Vekilleri: *Halil İbrahim, Mehmed, Osman Beylerdir*.⁶¹²

1902-1903 yılları arasında Develi şer'iye sicillerinde 125 adet belgenin 25 âdeti Türklerin, 31 âdeti gayrimüslimlerin ve 18 âdeti Türk ve Ermenilerin anlaşmazlıklarını kapsamaktadır. Bu belgelerde Ermenilerin *Kikork, Artin, Manas, Pelkos, Yolnis, Bogos, Ohannes, Gazaros, Karabet, Agop ve Tekuşe* gibi isimleri tespit edilmiştir. Ermenilerden *Kademyan Karabet, Mülkiyen Agop ve Elmesyan Bediros Efendiler* dava vekilliği yapmışlardır. Bu dönemde görülen davalarda vasi, ticaret, nafaka, vekâlet ve nafaka gibi konular olmuştur. Ermenilerden kilise mahallesinde ikamet eden Eçikyan Ohannes'in ölümünden sonra Karacaviran köyünden Andon Kâhya'dan alacağını Hacı Ağop ağa vekil tayin edilmiştir.⁶¹³

⁶¹¹ Aydınak, s.142-143.

⁶¹² Salep, s. 279; *Mahkeme-i Bidayet Reisi: Naip Efendi, Aza: Mehmet Niyazi Efendi, Aza: Haçatur Efendi, Başkâtip: Sıtkı Efendi, Katib-i sani: Ömer Efendi, Müstantik Muavini: Müfit Efendi, Mukavelat Muharriri: Hafız Hıfzı Efendi*. Kocabaşoğlu-Uluğtekin s. 171.

⁶¹³ Şahin, s. 255-256; Subaşı, s. 9-12-211; *Şeriye Mahkemesi Naip ve Kâtip Efendi. Mahkeme-i Bidayet Reisi: Naip Efendi, Aza: Mehmet Niyazi Efendi ve Haçatur Efendi, Başkâtip: Sıtkı Efendi, İkinci Kâtip: Ömer*

1903-1904 yılları arasında Develi Şeriyeye sicillerinde 51 belgede Türk ve Ermeniler arasında herhangi bir anlaşmazlık tespit edilmemiştir. Ermenilerden Bedros Efendi Kevanoğlu Yusuf'un ölümünden sonra vekillik yapmıştır. Yusuf'un çocuğu olmadığından mal taksimatı için Yusuf'un kardeşleri Ali ve Süleyman arasında dava görülmüştür. Mahkeme Başkanı: *Hasan*, Kâtip: *Ömer, Feyzullah*, Odacı: *Mehmet ve Mehmet*, Mübaşir: *Mustafa Beylerdir*. Ayrıca Ermenilere ait bir vasi davası görülmüştür. Bu davada Kasapoğlu mahallesinden Manas oğlu Pelkos'un vefatından dolayı çocukların vasisi annesi Dirohma tayin edilmiştir.⁶¹⁴

1906-1907 yılları arasında Develi Şeriyeye sicillerinde 84 belgede 50 âdeti Türklere, 26 adet Ermenilere aittir. Bu belgelerin 8 tanesi Türk ve Ermenilerin kendi aralarındaki davalardır. Bunlar alacak verecek ve tarla anlaşmazlıklarından çıkan davalardır. Davalarda *Karabet, Evakim ve Hacı Ali* birbirlerine vekillik yaptıkları tespit edilmiştir. İstanbul'da Develililer birbirlerini destekledikleri ortaya çıkmıştır. Bu destekte Develi Rumlarından Bedros'un Kumkapı'daki dükkân kirasını alması için Hacı Ali'yi vekil olarak tayin etmiştir. Buda Develililerin birbirlerine olan güvenlerini göstermektedir.⁶¹⁵

1911 ile 1914 yılları arasında Ermenilerin özel hukuk alanında kendi dini kurallarına, kamu hukuku alanında ise İslâm Hukuku'na tabi oldukları belirlenmiştir. Nafaka, nikâh ve miras gibi konuları kendi mahkemelerinde çözmüşlerdir. Ayrıca, her iki grup da aynı vekili seçme hakkına sahiptir. Türklerden Bıçakçı oğlu *Ahmet Efendi* ve Ermenilerden *Elmasyan Bedros Efendi*'ye *Kapçıyan Ohannes Efendi*'nin vekâlet ettiği belgelerde görülmüştür. Ermeniler; *Agob, Artin, Aşyan, Bedros, Barsamyan, Çamçıyan, Dadyan, Dikran, Haren, Karabed, Kevork, Kirkor, Kiş, Gazar, Harton, Hagob, Horen, Manon, Melkon, Mihran, Misak, Menam, Mıgırdıç, Ohan, Oseb, Papazyan, Ohannes, Sergis, Simon, Toros, Turyan, Vahan, Zahor, Serpuhi, Maryani, Gül* gibi isimler kullanmışlardır.⁶¹⁶

1914-1924 yılları arasında Develi Şeriyeye sicillerinde 301 belgeden 20 âdeti Gayrimüslimlere aittir. 18 belge Müslüman Gayrimüslim davalarını içermektedir. 10 davada ise Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki anlaşmazlık davasıdır. Kadın ve erkekler

Efendi, Müstantik Muavini: Ahmet Hamdi Efendi, Mukavelat Muharriri: Hafız Hıfzı Efendi. Kocabaşoğlu-Uluğtekin s. 200.

⁶¹⁴ Güneş, s. 11-222-226.

⁶¹⁵ Ova, s. 186; *Şeriyeye Mahkemesi: Naip Efendi, Kâtip: Abdurrahman ve Salih Efendi, Mahkeme-i Bidayet Reis: Naip Efendi, Aza: Hasan ve Agop Efendi, Başkâtip: Ahmet Efendi, Müstantik Muavini: Mehmet Efendi, Mukavelat Muharriri: Hafız Hıfzı Efendi. Kocabaşoğlu-Uluğtekin s. 231.*

⁶¹⁶ Karadağ, s.335-336.

milletine bakmaksızın aynı haklara sahiptir. Bu dönemde kadınlar 159 davayı kendileri açmıştır. Bu davaların 14 âdeti mehr davasıdır. Bu sicilde 1. Dünya savaşında şehit olan Develili 593 askerlerin isimleri de yer almaktadır. Develi de en fazla kullanılan ünvanlar Ağa, Efendi ve Hacı olarak tespit edilmiştir. 8 dava nikâh üzerine açılmıştır. 12 adet boşanma davası gerçekleşmiş olup bunların üçünü Türk kadınları açmıştır. Bu dönemde iki adet ihtida gerçekleşmiştir.⁶¹⁷

7.3.2. Ekonomi alanında Türk-Ermeni ilişkileri

Develi Ermenileri, incelenen dönem içerisinde genellikle tüccar, kunduracı, kuyumculuk vs. işleri ile meşguldürler. Ermeniler genel olarak dükkân sahibidir. Ayrıca bir diğer önemli iş kolları ise bağcılık faaliyetidir. Türkler ise geleneksel olarak tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktadır. İki grup için ortak iş kolunun ise hayvancılık olduğu söylenebilir. Bu iş ortaklığı ticari olarak iki grubun birbirini tamamladığı bir faaliyet olarak dikkatleri çekmektedir.⁶¹⁸ Ermeniler hayvancılığı alım satım mesleği olarak yapıp bu işe Celepçi denilmektedir. Ermeni Celepçiler Erzurum'a kadar uzanan yerlerde inek, koyun, keçi ve deve alım satımı yaparak geçimini sağlamışlardır.⁶¹⁹

Ferdinant Bennet'e göre 1875'te Develi'nin tarım arazileri şu şekildedir: Ayvazhacı 11.169, Öksüt 7.574, Epçesultan 4.393, Çamlıca 4.409, Frakdın 9.164, Gazi 8.042, Gömedi 8.000, İlipınar 3.978, İncesu 34.800, Karacaviran 3.986, Madazı 10.000, Millidere 6.100, Sarıca 7.117, Soysallı 11.043, Senderemeke 2.349, Tombak 2.830, Çomaklı 33.350, Ardıç 3.191, Böke 11.564, Bektaşlıçiftliği 1.523, Dikir 4.122, Elmal 1.720, Kelkin 12.413, Hacıbabaçiftliği 11.598, Cebir 4.428, Cücün 1.523, Cürege 2.889, Koçağz 5.314, Kamber 8.075, Kepez 10.224, Kömür 1.880, Kabaklı 15.720, Kale 5.354, Mardin 7.038, Maracık 4.428, Pusatlı 13.848, Şihbarak 17.781, Sosun 26.339, Sakaltutan 4.047, Sarımehmet 7.730, Süleymanlı 11.975, Şahmelik 19.970, Tıraşın 13.131, Çilmeze 4.638, Çömlekçi 6.237, Çöten 29.845, Yazılı 2.700, Virancık 2.760, Yamaçlı 1.328, Tomarza 215.438, Everek 41.633, Elamlı 1.720, Göbü 1.000, Eşelik çiftliği 3.500,

⁶¹⁷ Uçan, s. 164-169-170-171-172-174.

⁶¹⁸ Süme, s.87-93.

⁶¹⁹ Ermeni Kültür Varlıklarıyla Develi, s. 24.

Harmancık çiftliği 104.120, Söğütlü çiftliği 2.164, Elbey çiftliği 3.000 dönüm olarak belirtmiştir.⁶²⁰

1887 ile 1888 yıllarında Develi’de kıtlık olayı yaşanmıştır. Bölgenin iklim yapısının sertliği çekirge ve tarla faresi istilas ve erkek nüfusun askerde bulunması ve savaşların kaybedilmesi sonrası Anadolu’ya yapılan göçler ihtiyacı artırmış kıtlığa neden olmuştur. Bu dönemde karaborsacılık ve vurgunculuk olayıda yaşanmıştır. Bu karaborsacılık olayı Develi halkı dilekçe ile Ankara valiliğine de bildirilmiştir. Hükümet kıtlık ve karaborsacılık olayını incelemek için Derviş Paşa başkanlığında Kaht komisyonu kurmuştur. Komisyon kıtlıkla mücadele için 11 maddelik talimatname hazırlamıştır. Bu talimatnameye göre bölgede İane Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun verilerine göre nüfusun yaklaşık $\frac{1}{4}$ i yemek ve tohumluk tarıma ihtiyaç olduğunu tespit etmiştir. Develi için 2.036 kişinin ihtiyacı belirlenmiş bu ihtiyaç için 15.000 kişilik için yemek, 415 çift içinde 10.000 kile tohumluk talep edilmiştir.⁶²¹

1891-1892 yılları arasında Develi’de 610 dükkân, 25 mağaza, 1 hükümet konağı, 1 geçit, 24 fırın, 4 han, 1 hamam, 4 cami, 50 mescit, 2 medrese, 4 türbe, 69 okul, 16 kilise, 1 manastır, 87 çeşme, 38 köprü, 86 değirmen, 2.641 ambar, 1 çiftlik, 1.016 arsa, 1.226 bağ, 2.510 bahçe, 29.727 tarla, 2 çayır ve 13 mera bulunmaktadır. Hayvanlardan; 3.300 sığır, 950 manda, 380 deve, 44.699 koyun ve 14.774 kıl keçi bulunmaktadır. Bu hayvanlardan her yıl 89.398 yapağı ve 14.874 kıyye kıl hasat edilmektedir. Ekilen arazilerden 75.000 buğday, 840.000 arpa, 200.000 çavdar, 20.000 burçak, 5.000 nohut, 3.000 mercimek ve 800 çehri ton ürün hasat edilmektedir. Meyvelerden 25.000 üzüm, 5.000 elma ve 120.000 okka elma yetişmektedir. Bu meyvelerin dışında erik, ayva, armut, fındık, şeftali gibi ürünlerde Develi’de yetişmektedir. Ayrıca Develi’de yünden şal, çorap ve kilim üretimi de yapılmaktadır.⁶²²

1893 ile 1895 arasında Ermenilerin sıklıkla ticari iş kollarında yoğunlaşmış olduğu görülmektedir. Belgelerde *Ohannes* adlı Ermeni bir şahsın dükkân ve malları kayıtlıdır. Türklerin yoğun faaliyeti bu dönemde de yukarıda belirtildiği gibi yine tarım ve hayvancılıktır. Özellikle arpa, buğday ve çavdar sıklıkla ekilen ürünlerdir. Bölge, aynı zamanda bağcılık/bahçecilik ile üzüm yetiştiriciliği de yapılan bir yerdir. Arıcılık; koyun,

⁶²⁰ Kemal Karpaz-Bayram Bayraktar, “1880’de Kayseri Sancağının Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu: İngiltere’nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Bennet’in Raporu (Ekim 1880)”, *Belleten C. 62*, Sayı 235, 1998, s. 906-907.

⁶²¹ Süme, s. 150-151.

⁶²² Kocabaşoğlu-Uluğtekin s. 117-118.

keçi, inek, öküz, camız, deve ve merkep yetiştiriciliği bölgedeki önemli hayvancılık faaliyetlerindendir.⁶²³ Bu yıllarda Develi’de bir önceki yıldan farklı olarak cami sayısı 41 âdete çıkmıştır. Hayvanlardan elde edilen yapağı 79.398 okkaya düşmüştür. Arpa miktarı 210.000’e çıkmıştır. Tomarza’da fanila ve bez imal edilmektedir.⁶²⁴

1896-1897 yıllarında Develi’de aynı ekonomik faaliyet ve yapılar devam etmiştir. Bu dönemde Ermeni Hacı Sihat oğlu Bedos’un tereke kayıtlarına ulaşılmıştır. Belgede Bedos’un mal varlığı ve miktarları belirtilmiştir. *1 adet öküz 1.300 kuruş, 3 adet inek 250 kuruş, 1 dişe 50 kuruş, 2 adet dana 50 kuruş, 1 adet merkep 100 kuruş, 1 adet tay 150 kuruş, 30 adet koyun 700 kuruş, 10 adet toklu 150 kuruş, 50 müd çavdar 1000 kuruş, 4 ambar 200 kuruş, 5 çuval 40 kuruş, 3 yatak 150 kuruş, 5 kilim 125 kuruş, 5 tabak çanak 250 kuruş, 2 adet araba 100 kuruş, 2 adet saki 30 kuruş, 15 adet basma 20 kuruş, 10 batman pilas tuzu 30 kuruş, 5 batman üzüm 25 kuruş, 2 adet minder 20 kuruş, 1 adet soba 20 kuruş, 2 adet maşlak 50 kuruş, 5 adet tohumluk müd 125 kuruş, 5 adet tohumluk çavdar 100 kuruş, 1 merkep 125 kuruş, 1 adet taşhanda inek 125 kuruş, hırdavat 250 kuruş, varolan emlak 3000 kuruş, menkul toplamı 5535, diğer malzemeler 17.291 kuruş* olarak tespit edilmiş ve kayıtlara geçmiştir.⁶²⁵

1897 ile 1898 tarihleri arasında ekonomik uğraşların aynı olduğu gözlemlenmiştir. Farklı olarak iki bağ ismi belirtilmiş olup bunlar *Yazıbağı* ve *Civelek* bağlarıdır.⁶²⁶ 1897 ile 1899 tarihleri arasında Develi’de Türk halkı, tarımla uğraşanlar için *rençber* veya *zari* kavramlarını kullanmaktaydı. Türklerin tarımla azınlıkların ise ticaret ile uğraşmasının temel nedeni azınlıkların askere alınmamasından ortaya çıkmakta ve zamanla Türklere göre refah seviyelerinin arttığı gözlemlenmektedir. Ermeniler, ticari işler dışında kasaplık, boya, kundura, terzi, kuyumculuk, manifaturacılık ve semercilik gibi iş kollarında da aktif olmuşlardır. Ermenilerin bu esnafılık uğraşlarına *haffaflık* adı verilmektedir. Kitre, davar, tahıl ürünleri satışı yapılan mallar olarak yoğunluktadır. Ev, tarla, bahçe, bağ ve dükkânlar ise gayrimenkul satışı olarak dikkat çeker. Ayrıca senetlerin ticari işlerde sıklıkla kullanıldığı da bilinmektedir. Mecidiye, lira, kuruş ve akçe ise ticari hayatta kullanılan para birimleridir.⁶²⁷

⁶²³ Bu dönemde 53 belgede Ermeni Ohannes’in dükkânın malları ve fiyatlarından bahsetmektedir. Kaygısız, s. 266.

⁶²⁴ Kocabaşoğlu-Uluğtekin s. 144.

⁶²⁵ Akkaya, s. 215-216.

⁶²⁶ Çetindağ, s. 200.

⁶²⁷ Aydınak, s. 144.

1900'lü yıllarda kaydedilen ekonomik ve sosyal veriler şu şekildedir: 734 dükkân, 4 mağaza, 1 hükümet konağı, 2 kahvehane, 29 fırın, 2 han, 1 hamam, 3 medrese, 76 cami, 25 mescit, 4 tekke, 1 ortaokul, 73 lise, 16 kilise, 1 manastır; 53 değirmen, 1 çiftlik, 2.235 ambar ve samanlık; 1.028 arsa, 1.237 bağ, 2.653 bahçe, 29.727 tarla, 3 çayır, 13 mera kayıtlıdır. Hayvan varlığı şu şekildedir: 3.500 karasığır, 950 manda, 380 deve, 55.691 koyun, 11.744 kıl keçisi ve 37 tiftik keçisi bulunmaktadır. Yıllık üretim miktarları ise şu şekildedir: 40 kıyye tiftik, 110.982 kg yapağı, keçiden 10.000 kg kıl elde edilmektedir. Mahsullerden 210.000 hacim şair, 350.000 hacim çavdar, 220.000 hacim buğday, 20.000 hacim burçak, 3.000 hacim mercimek, 4.000 hacim nohut, 800 hacim keten tohumu ve kökboyası üretilmektedir. Meyvelerden ise 5.000 okka armut ve elma, 25.000 okka üzüm, 12.000 okka kayısı üretilmekte, ayrıca erik, ayva, fındık, şeftali gibi meyveler yetiştirilmektedir.⁶²⁸ Bu dönemde Ermenilerin kullandığı isimler mesleklerini de ifade etmesi için kullanılmıştır. Bu isimlerin bazıları; “*Terzi oğlu Artin, Kalaycı Avak, Kuyumcu Parsih, Yemenici oğlu Ohannes, Yoğurtçu oğulları Serkiz ve Kirakos, Kasap oğlu Artin, Kalaycı oğlu Hacı Oseb, Berber Hacı Artin, Berber Evis, Tütüncü Manas, Değirmenci Benayut, Tüccar Andon Efendi, Tütüncü Uğurlu Manas'dır.*”⁶²⁹

1902 ile 1903 tarihleri arasında Develi’de 1 dükkân ve bir depo sayıca artmıştır. Arsa sayısı 1.038’e, tarla sayısı 29.737’e çıkmıştır. Sığır sayısı 4.000’e, çıkarken manda sayısı 800’e, deve sayısı 350’ye gerilemiştir. Koyun sayısı 60.785’e çıkarken kıl keçisi 9.915’e gerilemiştir. Tiftik keçisi 46 olarak artmıştır. Buğday hacmi 200.000 hacme düşmüştür.⁶³⁰ Bu dönemde Feneseli Ermeni Kikork oğlu Hacı Artin’in tereke kayıtları tespit edilmiştir. Bu kayda göre malları ve değeri; *ayna 100, iki kat yatak 150, merkeb 75, 3 tabak 150, 10 adet sedir 75, 15 adet yastık 45, 3 minder 10, soba 15, seccade 25, 2 ambar 250, halı 100, 2 adet yatak 20, lamba 5, ayna 10, sabun 10, kahve takımı 10, elbise 50, saat 35, hırdavat 150 kuruş olmak üzere toplam 1130 Kuruş* tespit edilmiş ve kayıtlara geçilmiştir.⁶³¹

Kaynaklar esasen Develili olan *Ermeni Birus*’un, 1903 yılında İstanbul Dolapdere’de sarraflık yaptığını göstermektedir.⁶³² Ermeni *Manas*’ın yoğurt pazarı

⁶²⁸ Kocabaş-Uluğtekin, s. 169-172.

⁶²⁹ Salep, s. 283-284.

⁶³⁰ Kocabaş-Uluğtekin, s.201-202.

⁶³¹ Subaşı, s. 214.215.

⁶³² Özlem Şahin, 9/2 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1317-1321/M. 1899-1903) Transkripsiyon ve Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007, s. 257-258.

bölgesinde bir dükkânının bulunması Ermenilerin ticaretle meşgul olduklarına diğer bazı örneklerdir.⁶³³

1906 ile 1907 tarihleri arasında Türkler arasındaki en yaygın mesleğin kunduracılık olduğu bilinmektedir. Ermenilerin de İstanbul ve Romanya/Köstence’de kunduracılık işleriyle uğraştığı bilinir. Develili Ermenilerin özellikle İstanbul’u ticaret merkezi olarak kullanılmışlardır. Çeşitli emlak kayıtları da taşınmaz olarak görülür. Bu taşınmaz mallar arasında ev, konak, tarla, bağ bahçe ve dükkân olarak belirlenmiştir. Alışverişlerde senet dışında ayrıca kuruş, akçe ve lira da geçerli bir ödeme aracıdır.⁶³⁴

1907 ile 1908 yıllarında Develi’de emlak vergisi 213.458, esnaf vergisi 33.902, bedelli askerlik vergisi 279.593, aşar vergisi 415.233, ağnam vergisi 377.367, diğer vergiler 7.742 kuruş olarak toplanmıştır.⁶³⁵

1911 ile 1914 yıllarında Ermeniler, kalaycılık, ayakkabıcılık, lağımıcılık, kazancılık, eskicilik vs. işlerle ticari hayatta varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁶³⁶

1914 ile 1924 arasında Türkler; boyacılık, bağcılık, hancılık vb. sektörlerle karşımıza çıkmaktadır. Türklerin kendi aralarında kullandığı bazı takma isimler ile lakapları ekonomik uğraşlarına göre aldığı gözlemlenmektedir. *Deveci, demircioğlu, sucukcuoğlu, otacioğlu, bıçakcioğlu, aricioğlu, kendircioğlu* bu lakaplardan bazılarıdır. Bu dönem para birimi olarak davalarda kuruş kullanılmaktadır. Ermenilerin esnaflarının İstanbul ile bağlarının özellikle Parmakkapı bölgesinde Develili Ermenilerin olduğu ve akrabalık ilişkilerinin olduğu tespit edilmiştir.⁶³⁷

7.4. Develi’de Eğitim ve Kültür

Eğitimin amacı bireyin kişisel gelişimini sağlayarak toplumun değerlerini gelecek kuşaklara aktarmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti *sıbyan, medrese, enderun, tekke ve ahilik* eğitim kurumlarını açmıştır.⁶³⁸ 1299 ile 1839 tarihleri arası Osmanlı’da örgün eğitim kurumları sıbyan, medrese, enderun ve askeri okullar oluşturmuştur. Yaygın eğitim olarak da cami, tekke ve zaviyeler görev yapmıştır.⁶³⁹ 18. Yüzyıldan itibaren var olan eğitim kurumlarına Fransa örneğinde deniz ve kara harp

⁶³³ Subaşı, s.212-215.

⁶³⁴ Ova, s.172.

⁶³⁵ Kocabaş-Uluğtekin, s. 235.

⁶³⁶ Karadağ, s.338.

⁶³⁷ Uçan, s.178-180.

⁶³⁸ Caner Türk, Osmanlı Devleti’nde Tarih Eğitimi (1839-1922) (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006, s. 8.

⁶³⁹ Süme, s. 106.

okulları açılmaya başlanmıştır.⁶⁴⁰ Abdülmecit döneminde 1846 da *Genel Eğitim Meclisi* kurularak modern eğitimin temelleri atılmıştır.⁶⁴¹

7.4.1. Develi’de Türklere ait eğitim kurumları

Develi’de ilköğretim kurumlarının başında *Sıbyan Mektebi* gelmektedir. Bu okulun devletin belirlediği bir programa göre değil okuma yazma, din ve kutsal kitabın öğrenilmesine dayalı eğitim müfredatı uygulanmıştır. Bu okullarda öğretmenler medrese çıkışlı kişiler olup ayrıca imam gibi din görevlileri de eğitim vermiştir. 1845 Abdülmecit fermanı ile eğitimde yeniliklere gidilmiş olup sıbyan okullarının süresin 4 yıl olarak belirlenmiştir. Bu okulda 7 yaşına gelenlerin eğitim görmesi zorunluluğu getirildi. 1869 *Genel Eğitim Kararnamesinde* bu yaş erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 olarak belirtilmiştir. 1891 tarihinde Develi’de 69 tane sıbyan okulu bulunmaktadır. 1894 tarihinde ise ilk iptidai Develi’de açılmıştır. Bu okul *Develizade Hacı Ağa* konağında eğitime başlamıştır. 1913 yılında bu okulun yanına *Talaslı Mehmet Bey*’in evinde ikinci iptidai açılmış ve sadece kız öğrencilere eğitim vermiştir. Buradan anlaşıldığı üzere sıbyan okullarının yerini iptidai okullar almıştır. İptidai okullar ise günümüzdeki ilkokul statüsündeki eğitim kurumlarıdır. 1900 yılında Develi de 73 tane ilkokul bulunmaktadır. Bu okulların giderleri vakıf, yardım ve eğitim vergileri ile tamamlanmıştır.⁶⁴²

Ortaokullar Osmanlı Devleti’nde *Rüştiye* adıyla eğitimini sürdürmüşlerdir. Bu okullarda; *Kuran, İslam dininin esasları, Arapça, Matematik, Farsça, Coğrafya, Geometri ve Yazı Eğitimi* verilmektedir. Bu okullar 1859 tarihinden itibaren kızlarda eğitim görmüştür. Okullarda geçiş kabulü sınavsız olarak yapılmıştır. Develi’de ilk ortaokul 1884 yılında halkın 50.000 kuruş desteği ile açılmıştır. 1898-1899 yıllarında 72, sonraki eğitim yılında 77 öğrenci bu okullarda eğitim almıştır.⁶⁴³ Develi de eğitim veren bu okullarda *Kuran, Din Bilimi, Arapça, Türkçe, Matematik, Tarih, Coğrafya, Yazım, Kıraat, Fransızca, Hat, Resim, Farsça, Geometri, Medeni Bilgiler, Sağlık* dersleri okutulmuştur.⁶⁴⁴ 1891-1894 eğitim öğretim yılında eğitim veren *Rüşti, Hakkı ve Mustafa* öğretmenlerdir. 1899-1900’da öğretmenler; *Süleyman Beyler ve Hakkı Bey*’ler olup hizmetli sayısı bir kişi olarak hizmet

⁶⁴⁰ Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 4.

⁶⁴¹ Abdullah Saydam-Bayram Kodaman, Tanzimat Devri Eğitim Sistemi, Yay. Haz. Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 475.

⁶⁴² Süme, s. 107-108.

⁶⁴³ Süme, s. 109; Göksu, s. 27.

⁶⁴⁴ Sevim Ceylan Dumanoglu, Develi Rüştiye Mektebi ve Develi İbtidai Mektepleri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2021, s. 218.

vermişler olup okul kuruluş masrafları 50.000 kuruş olarak ödenek ayrılmıştır. 1900-1901'de *Hafız Salih, İbrahim, İsmail Hakkı Beyler* öğretmenlik, *Mustafa Bey* hizmetli olarak görev almışlardır. 1901-1903'de *Hafız Salih ve İbrahim Suphi Beyler* öğretmenlik, *Mustafa Efendi* hizmetli olarak görev almışlardır. 1903-1904'de *Talat ve İbrahim Suphi Beyler* öğretmenlik yapmışlardır. 1907-1908'da *Abdulvahap ve Nuri Beyler* öğretmenlik, *Enbiya Bey* hizmetli olarak görev almışlardır.⁶⁴⁵

Medrese orta ve yüksek eğitim veren kurumlardır. Bu eğitim kurumları genellikle vakıf sistemi ile kuruluşunu ve işleyişini tamamlamıştır.⁶⁴⁶ Develi'de 1891-1892 eğitim yılında 2, 1900-1907 yıllarında ise 4 medrese eğitim kurumu bulunmaktadır.⁶⁴⁷ Bu medreseler içerisinde 2. Abdülhamit zamanında 1891 yılında açılan *Şihli Hamidiye Medresesi* önemli yere sahip olup hala günümüzde varlığını müze olarak sürdürmektedir.⁶⁴⁸ Bu medreselerde öğretmenlik yapan müderrisler ise; *Müftü Sabık Abdüselam, Hacı Nafi, Abdi, Hacı Numan, Müftüzade Ahmet, Müftü Esbak Hacı Mahmut, Şemzade Mehmet, Kadızade Mehmet, Hacı Hüseyin, Dedemanzade Abdüselam*'dır.⁶⁴⁹

7.4.2. Develi'de Ermenilere ait eğitim kurumları

Develili Ermenilerin eğitim işleri ilk zamanlarda ibadet yerleri olan kilise ve manastır gibi alanlarda yapılmaktaydı. Zamanla *Everek* ve *Fenese* civarlarında okullaşmalar başlamıştır.⁶⁵⁰ *İlibe* civarı ise Protestanların okul açtığı bölgedir. Okullar özellikle ibadet yerleri yanına inşa edilmiştir. *Fenese*'de *Sent Mere Dö Dieu Kilisesi*, *Everek*'de *Surp Toros Kilisesi*, *İlibe*'de *Rupıyan Kilisesi* bu ibadet yerlerinin başlıcalarıdır. Mevzubahis bu kiliseler Ermenilerin eğitim gördükleri merkezlerdir. *Çomaklı* ve *Gömedi* köylerindeki kiliseler ise köylerdeki eğitim merkezlerine örnek gösterilebilir. Ermeniler ilköğrenimlerini buralarda almışlardır. Sonrasında misyoner yardımlarıyla *Çomaklı, İncesu* ve *Gömedi* köylerinde de kaçak okullar açılmıştır. *Everek Mesrobyan Okulu*'nun kurucu

⁶⁴⁵ Kocabaş-Uluğtekin, s. 111-136-171-201-233-250-255-258-260.

⁶⁴⁶ Cahit Baltacı, XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih, İrfan Matbaası, İstanbul, 1979, s. 15.

⁶⁴⁷ Süme, s. 111.

⁶⁴⁸ Meral Metin Göksu, Kayseri İlinin Eğitim Tarihi Açısından İncelenmesi (1923-1980) (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum, 2017, s. 25.

⁶⁴⁹ Süme, s. 111-112.

⁶⁵⁰ *Ermeniler Develi'de eğitim kurumları desteklemek için İstanbul'da dernekler kurmuşlardır. Bunlar; 1861'de Yergrakordzagan Ingerutyun(tarım) derneği, 1878'de Everek Mesrobyan Eğitim Derneği ve 1879'da Fenese Rupinyan Dernekleridir. Bu dernekler ulusal bilinç hareketlerini anlatmak için ders müfredatlarına Ermeni Ulusal Anayasa'sını eklemişlerdir. Bu dernekler Develi Ermeni eğitiminde önce Der Todikyan (sert ve fiziksel ceza) modelini sonra da eşitlikçi eğitim modelini kullanmışlardır. Bkz. Ermeni Kültür Varlıklarıyla Develi, s.24-28.*

müdürü *Sarkis Donukyan* isimli bir Ermeni'dir. Bu okul bir ruhban okuludur. *Sarkis Donukyan* 1893-1895 arasında bu okulda müdürlük yapmıştır. Bu okulun inşa aşaması ile ilgili 1912 tarihli bir üst yazı mevcuttur.⁶⁵¹ Okul kârgir malzemedan yapılmıştır.⁶⁵² Okul inşası önce kaçak olarak başlamış sonrasında yalnız kız eğitimi için izin çıkmış ve son olarak avluda erkek okuluna da müsaade verildiği⁶⁵³ *Eğitim Genel Nizamnamesi*'nde 129. maddesince 24 Nisan 1913 tarihinde onanmıştır.⁶⁵⁴ 1914 yılında Kayseri ilinde mevcut okullara verilecek ruhsatlara resmi sıfat kazandıran defterin tanzimi de onaylanmıştır.⁶⁵⁵ Mesrobyan Okulu, *Surp Toros Kilisesi*'nin kuzeydoğu yönüne bitişik nizamda yapılmıştır. Ermeniler için kaçak olarak on yedişer metre en ve boyda 7m yükseklikte 4 sınıflı okul, ilk olarak kız öğrencilere ayrılmıştır. Erkekler için 26,5m uzunlukta, 25,5m genişlikte, 16,5m yükseklikte kârgir malzemedan yenilenerek tekrar inşa edilmiştir. Okul, dikdörtgen bir şekle sahiptir. Doğu-batı yönlü girişleri bulunmaktadır. İçerde iki adet koridor bulunmaktadır. Bu koridorlar hem doğu-batı hem de kuzey-güney yönlerinde dizili alanlardan oluşur. Okulun giriş kapısı doğu tarafındadır. Batı yönü ise okulun avlu kısmına açılır. Okul, 3 derslikten oluşacak şekilde tasarlanmıştır.⁶⁵⁶

Mesrobyan Okulu 3 Mart 1924 tarihli *Tevhidi Tedrisat Kanunu* ile Millî Eğitim'e bağlı hale gelmiştir. Bu düzenlemeyle Türkler ve Ermeni çocuklar bu okulda eğitim almaya başlar. 1928'de okulun arşivindeki bir dilekçeden anladığımız üzere 1 Ermeni öğrenci okulda eğitim görmektedir. Cumhuriyet ilân edildikten sonra okulun adı *İstiklâl İlkokulu* olarak değişmiştir. 1928 tarihinde okulun müdürü *Zeki Bey* isimli bir kişidir.⁶⁵⁷

Kayseri'de 1915 yılına kadar Ermenilere ait 36 özel eğitim kurumu bulunmaktadır. Bu okulların büyük çoğunluğunun Develi'de olduğu görülmektedir. 950 öğrenci Everek'deki okullarda⁶⁵⁸, 750 öğrenci Fenese bulunan okullarda⁶⁵⁹ eğitim almıştır. 120

⁶⁵¹ BOA, ŞD. 1369/13. 17 Zilkade 1330/ 28 Ekim 1912.

⁶⁵² BOA, BEO. 4169/312668. 28 Cemazeyilevvel 1331/ 05 Mayıs 1913.

⁶⁵³ BOA, MF. İBT. 427/69. 3 Cemazeyilahir 1331/ 10 Mayıs 1913.

⁶⁵⁴ BOA, DH. İD. 30/42. 1 Cemazeyilahir 1331/ 08 Mayıs 1913.

⁶⁵⁵ BOA, MF. İBT. 503/38. 20 Recep 1332/ 14 Haziran 1914.

⁶⁵⁶ Artuklu, s.364-365; Özdamarlar, s. 16; Yıldırım Özbek, "İstiklal İlkokulu", Kayseri Ansiklopedisi Cilt 3, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 95, Kayseri, 2013, s.365.

⁶⁵⁷ Kadir Özdamarlar, "Develi Tarihi Üzerine Notlar Develi'de Azınlık Okulları", Develi Çağdaş Gazetesi, 04.09.2015, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/develi-tarihi-uzerine-notlar-develide-azinlik-okullari.html> (18.01.2023).

⁶⁵⁸ Okulda görev yapan öğretmen ve yöneticiler şunlardır: *Başcioğlu, Ağzar Ağa, Mulla Kirkor, Leçinoğlu Garabed Ağa, Guradların Muş Ağa, Anapellerin Sinan Ağa, Leçinlerin Haçadur, Hungianos, Viramsabuh, Vartugların Parseğ Efendi, Tavit Efendi, Margaros Efendi, Sarkis, Hagop Temuryan, Garabed Kalaycıyan,*

öğrenci İncesu'da bulunan Stepanyan Okulu'nda, 55 öğrenci Gömedi, 75 öğrenci Çomaklı *Sent-Serje Okulu*'nda eğitim almıştır. 400 öğrenci, Subyan Koleji, 60 öğrenci Protestan okulu, 700 öğrenci ise Rupiyan ile Mesrobiyan Koleji'nde eğitim-öğretim almıştır. Develi'de yaşayan Ermeniler eğitim işlerine oldukça fazla önem vermiştir. Bu konuda aynı zamanda yabancı devletlerin de desteğini almışlardır. *Amerikan Misyonerleri* ile Ermeniler arasındaki ilişkiler bu konuya güzel bir örnektir.⁶⁶⁰

Ermenilerin ilköğretim kademesinde okutulan dersleri ve içerikleri şu şekildedir:

1. Sınıf derslerinde; Osmanlı Türkçesi, Ermenice, İngiliz dili, Matematik ve Müzik dersleri verilmiştir.

2. Sınıf derslerinde ise ilaveten Tarih ve Coğrafya (Kitabı: İlmi Eşya) dersi eklenmiştir.

3. Sınıf derslerine eklenen branş, Din Kültürü (Kitapları: Tevrat, İncil, Zebur) dersidir.

4. Sınıfta ise; geçmiş yılların branşları genişletilerek işlenmeye devam etmiştir.

5. Sınıfta ise; ilave kol olarak Biyoloji, Fizik, Hayat Bilgisi dersleri eklenmiştir.

6. Sınıfta ise; Fransızca (Kitabı: Elif-ba ve Talimi Kıraat) dersleri ekletilerek okutulmuştur. Bu dersleri veren öğretmenler ise; *T. F. Barker, Karabet Kundakçıyan, Livon Çilingiryan, Ağya Albaryan ve Mikail Vaycıyan*'dır.⁶⁶¹

7.4.3. Develi'de Rumlara ait eğitim kurumları

Develi'de Rumlara ait Aygösten'de 2 okul bulunmaktadır. Bu okullar kız ve erkek olarak ayrılmıştır. Kız okulunda 33, erkek okulunda 35 öğrenci eğitim görmüştür. Bu okulun eğitim dili Türkçe olup *Rumca, Fransızca, Tarih, Coğrafya, Din eğitimi, Matematik, Resim ve Yazı* dersleri verilmiştir.⁶⁶²

Digin Lüsüg Köleyan, Yeğya Hayguni, Sarkis Donigyan, Aris Sağırıyan, Haygazun Hagopyan, Setrag Karagözyan ve Papaz Der Nerses kişileridir.

⁶⁵⁹ Okulda görev yapan öğretmen ve yöneticiler şunlardır: Papaz İşmaz, Boğos Ağa, Maşlahcı Hacı Agop Ağa, Amaduni, Setrag, Hovhannes Konduracıyan, Papaz Hagop Temuryan, Donigyan Sarkis, Kapriel Takuşyan ve Haygazun Hagopyan kişileridir. Bkz. Ermeni Kültür Varlıklarıyla Develi, s. 86.

⁶⁶⁰ Kadir Özdamarlar, Develi Eğitim Tarihi, Develi Belediyesi Yayınları, Develi, 2007, s.32.

⁶⁶¹ Şamil Mutlu, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005, s.260-262.

⁶⁶² Süme, s. 114.

7.4.4. Develi’de Misyonerlere ait eğitim kurumları

Develi’de misyonerler ilk *Eytamhane* olarak eğitim kurumu açmışlardır. Bu okulların yanında hastane ve yetimhane olarak da ilave eklemeler yapılmıştır.⁶⁶³ 1910 tarihinde *Mister Parker* 25 öğrenci sayısı ile Everek’de misyoner eytamhanesi açmıştır. *Mister Parker* bu okula rahat hareket edebilmek için İngiliz bayrağı asmıştır. Bu okul Fenese yukarı mahallesinde bulunmaktadır. Bu okul bütün devlet engellemelerine rağmen eğitimine devam etmiştir. Bu okulun 3 yıl ilkokul, 6 yıl ortaokul olmak üzere 9 yıl olarak eğitim öğretim programı belirlenmiştir. Bu okulda; *Osmanlıca, Ermenice, İngilizce, Matematik, Müzik, Tarih, Din bilgisi, Beden Eğitimi, Hikmet Bilgisi, Hayat Bilgisi, Fransızca, Coğrafya, Geometri* dersleri okutulmuştur.⁶⁶⁴

7.5. Ermenilerin İbadetinde Kiliseler

Everek Fenese de bulunan *Surp Toros Kilisesi* Ermenilerin en büyük kilisesi olarak ibadetlerinde yer almıştır. Kilise 1757’de inşa edilmiştir. 1835 tarihli buyrukta kilisenin tadilat fermanı da yer alır. Kilisenin 1895 ve 1904⁶⁶⁵ tarihli onarımları için dilekçe ile Padişah’a onarım talebi gönderilmiştir.⁶⁶⁶ 1895 yılında kilisenin onarım işleri için para toplanması ihbarı yapılmış bunun üzerine konu hakkında bir inceleme de başlatılmıştır.⁶⁶⁷ 1908 yılında kadınlar kısmı için inşaat başlatılmıştır.⁶⁶⁸ Yine bu kilise için 1908 tarihli bir onarım istediği için başvuru yapılmıştır⁶⁶⁹ ve tamire başlanmıştır.⁶⁷⁰ Kilisede mevcut bir el yazması İncil müzede sergilenmek maksatlı 1916’da *Develi Maarif İdaresine* verilmiştir.⁶⁷¹ Develili Ermenilerin göçleri neticesinde bu kilise fonksiyonunu kaybetmiş ve atıl kalmış, 1978’de camiye çevrilmiş ve adı *Fatih Cami* olmuştur. *Fatih Cami* 25.01.2002 tarihi 2959 numaralı karar ile *Vakıflar Genel Müdürlüğü* idaresine geçmiştir. 1999 yılında onarıma başlanmış, 2002 tarihinde tamamlanmış ve tekrar ibadete açılmıştır. İşlevini günümüzde de cami olarak sürdüren yapının orijinal dokusu büyük ölçüde korunmuştur; genel olarak sadece minare eklemesi yapılmıştır. Yapı, mimari açıdan üç bölümlü bazilikal plana

⁶⁶³ Hasan Özsoy, “Amerikan Misyonerliği Çerçevesinde Talas Amerikan Hastanesi”, Kaytam Yayınları, Kayseri, s. 378.

⁶⁶⁴ Süme, s. 114-120.

⁶⁶⁵ BOA, İ. AZN. 55/11. 2 Muharrem 1322/ 19 Mart 1904.

⁶⁶⁶ BOA, BEO. 2319/173910. 10 Safer 1322/ 26 Nisan 1904.

⁶⁶⁷ BOA, A. MKT. MHM. 618/1. 26 Rebiülahir 1313/ 16 Ekim 1895.

⁶⁶⁸ BOA, BEO. 3450/258692. 14 Zilkade 1326/ 08 Aralık 1908.

⁶⁶⁹ BOA, ŞD. 1358/25. 13 Rabiülevvel 1326/ 15 Nisan 1908.

⁶⁷⁰ BOA, Y. A. RES. 155/16. 13 Rabiülevvel 1326/15 Nisan 1908.

⁶⁷¹ BOA, MF. MKT. 1221/48. 16 Safer 1335/ 12 Aralık 1916.

sahiptir. Batı tarafı, sütun ve ayak ortaklığı ile belirlenen taşıyıcılarla desteklenen giriş kapalı alanından üç birimli giriş holüne geçilmektedir. Sonradan eklenen doğramalar, giriş holünü üçe bölüp naostan ayırmıştır. Yapıyı diğerlerinden farklı kılan en belirgin özellik, birden fazla kubbeli iç mekân örneklerinin merkezi bölümde bulunmasıdır. Giriş holü ve şerefeye üzerinde galeri katı bulunmaktadır. Giriş holünün güney kısmında merdivenle ulaşılan galeri bölümü, giriş holünün üzerinde yükselmektedir. Batı tarafını oluşturan giriş kapalı alanı, profilli kemer taşları ve kat silmesi ile mimari yapıya ayrı bir güzellik katmıştır. Orta kısımdan yükselen alın duvarı ve burada bulunan pencerenin üçgen şeklindeki alınlık kısmı, yapının klasik mimari özelliklerini yansıtmaktadır. Doğu kısmında bulunan penceresinin kendine has yapısı, yarım daire planlı dış çıkıntı, saçak seviyeleri yakınında bulunan pencereler yapıya ayrıca bir güzellik katar. Yan cephelerin simetrisi, iki katında bulunan dörder penceresi, pencere üzeri kornişler binanın cephe alanlarını zenginlik katmaktadır. Ayrıca kornişlerin de üst kısmında boşaltma kemerleri mevcuttur. Mimari üslup olarak Avrupa etkisinde 19. yy. üslubunu yansıtır.⁶⁷²

Fenese mahallesindeki bir diğer kilise *Surp Asdvadzadzin* kilisesidir. Fenese mahallesinde iki kilisenin olması Ermeni nüfusunun bu mahallede yoğun yaşadığını göstermektedir. Bu kilise 1802 fermanda yer almış, 1939'da ayakta olduğu 1957'de ise yıkılmıştır. Aynı mahallede misyonerle ait Protestan kilisesi ve Rumların ibadetine hizmet eden *Agios Konstantin* kiliseleri de bulunmaktadır. Ermenilerin meskûn olduğu yerlerde ise İlibe mahallesinde *Surp Asdvadzadzin*, İncesu köyünde *Surp Asvdadzadzin* ve *Surp Toros*, Gömedi'de *Surp Hagop*, Cücün'de *Surp Asvdadzadzin*, Seyitli'de *Surp Pirgiç*, Taşhan'da *Surp Asvdadzadzin*, Yenice'de *Surp Toros*, Yağdı Burun'da *Surp Garabed*, Karacaören'de *Surp Asvdadzadzin*, Musahacılı'da *Surp Haç*, Sazak'da *Surp Asvdadzadzin* kiliseleri bulunmaktadır. Ermenilerin yoğun yaşadığı Çomaklı köyünde ise *Surp Toros (Surp Krikor Lusavoriç)*, *Surp Hagop*, *Surp Asdvadzadzin* ve Tomarza'da *Surp Asvdadzadzin Manastırı* ve *Surp Bogos Bedros* kiliseleri yer almaktadır. Bu kiliselerde nef, bazilikal, pastoforion, narteks ve naos gibi planlama teknikleri kullanılmıştır. Yapılar genellikle iki katlı olup yalın cepheler, oval pencereler, kıvrımlı saçaklar ve kesme taşlardan oluşan blok yığma teknikleri ile kiliseler yapılmıştır. Bu kiliseler İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından yönetilmiş ve papaz atamalarını bizzat patrikhane yapmıştır. Papazlar yerel halk tarafından seçilmiş eğitimler İstanbul'da tamamlanmış ve görev

⁶⁷² Şeyda Güngör Açıkgöz, Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korumaları İçin Öneriler (Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2007, s.130-131.

yerlerine gönderilmiştir. Papazların ihtiyaçları ise kilise çevresinde yaşayan Ermeniler tarafından sağlanmıştır.⁶⁷³

7.6. Develi Ermenilerinde Evlilik Müessesesi, Gelenek ve Görenekler

Nişanlılık, evlilik öncesi hazırlık dönemi olarak bilinip bu süreçte din, ekonomik ve sosyo-kültürel faktörler etkili olmuştur.⁶⁷⁴ Evlilik, iki karşı cinsin ortak noktada hayatlarını birleştirme durumudur. Bu birleşim nikâh sözleşmesi ile belirlenmektedir. Nikâhlar imam vasıtası ile kıyılıp, naip tarafından kayıt altına alınmıştır. Evlilikte mehir ile kadınların geleceği garanti altına alınmaya çalışılmıştır.⁶⁷⁵ Ermenilerde evlilik; erkeğin annesi ile anlaşmaya vardıktan sonra, erkeğin annesi bir papaz ve iki yaşlı kadınla birlikte kız evine giderler. Gelini olacak kıza damat adayının gönderdiği yüzük verilir. Erkeğinde daha sonra katılarak papaz nişan törenini başlatır ve ikramlar dağıtılır. Düğünden önce ise damat kız tarafın isteklerini yere getirir. Hem kız tarafı hem erkek tarafı karşılıklı hediyeler birbirlerine gönderirler. Düğünde ise gelin ata bindirilir damat atı tutarak misafirler ile birlikte kiliseye giderler. Kilisede papaz İncil eşliğinde karı koca ilan eder. Ermenilerde düğün merasimleri yaklaşık üç gün sürmektedir. Bu süre zarfında akrabalar arasında eğlence merasimleri de düzenlenir.⁶⁷⁶

Develi Ermenilerinden olan İstanbul'da ikamet eden Kevork Demirezen ile yaptığımız görüşmede Develi Ermenilerinin evlilik konusunda ailesinden duyduğu bilgileri bizlere aktardı. Kevork Demirezen'e göre Ermenilerde evlilik; *"Tek eşlilik hâkimdir. Evlilik öncesi kız isteme olayını aile büyüklerinin onayı ile gerçekleştirdiğini, genellikle aynı din ve mezhepten olması tercihleridir. Kız istemede aile büyükleri ile birlikte dini önderlerden birilerinin olduğunu belirtip, nikâh merasimlerinin kilisede papaz eşliğinde ve İncil'e el basılarak akit yapıldığını belirtmiştir. Kendisinin de patrikhanede çalışan bir kişi olarak bu geleneğin hala devam ettiğini söyledi. Düğünlerinin birkaç gün sürdüğünü ve Develi'de canlı müzik eşliğinde yapıldığını, düğünlerde Türklerinde katıldığını ikramlarda bulunduğunu söylemiştir. Ermeni ailelerinde zanaat ya da ticaretle uğraşmalarından dolayı fazla çocuk sayısı olmamıştır. Evlilikte erkeklerin çalıştığı kadınların ise ev hanımlığı yapmıştır. Bazı ailelerde erkeklerin İstanbul ya da yurtdışında çalıştığı fakat*

⁶⁷³ Ermeni Kültür Varlıklarıyla Develi, s. 64-66-68-70; Açıkgöz, s. 121-126-128.

⁶⁷⁴ Hayri Erten, Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı, KB. Yayınları, Ankara, 2001, s. 32.

⁶⁷⁵ Süme, s. 102-104.

⁶⁷⁶ Hatice Kübra Özçelik, "Seyahatnamelere Göre Osmanlı Toplumunda Evlilik ve Divan Şiirine Yansımaları", Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 4, Sayı 8, 2017, s. 71-72.

eşlerinin ve çocuklarının Develi’de ikamet ettiğini belirtti. Aile eğitimlerini öncelikle aile büyüklerinden aldığını, büyüklerin ve dini önderlerin önemli değer olduğunu belirtmiştir. Boşanma ya da miras konularında ise Türklerin hukuk sisteminden yararlandığını ve bu konularda Şerîye mahkemelerine başvurduklarını ifade etti.”

1893-1895’de Develi’de 105 belgenin 97 âdetinde tek eşliliğin yaygın olduğu tespit edilmiştir. Bu tarihte çocuk sayısının ortalama 4 ile 5 arasındadır. Develi’nin genelinde aile sayıları şu şekilde özetlenir: Türkler’de; çocuğu olmayan aile 1, bir çocuklu aile 9, iki çocuklu aile 6, üç çocuklu aile 6, beş ve üzeri aile sayısı 10 adet olarak tespit edilmiştir. Bu ailelerde toplam çocuk sayısı 149 olup bunların 88’i erkek, 61 âdeti kızdır. Gayrimüslimlerde; çocuğu olmayan aile 1, iki çocuklu aile 2, üç çocuklu aile 3, dört ve üzeri aile sayısı 4 adet olarak tespit edilmiştir. Bu ailelerde toplam çocuk sayısı 32 olup bunların 22’si erkek, 10 âdeti kızdır.⁶⁷⁷ Baba vefatında ailenin vasisi anne olarak belirtilmiştir.⁶⁷⁸ Bunun örneğini 1896-1897 yılındaki belgede görmekteyiz. Belgede, Ali oğlu Ömer’in vefatından sonra iki kızının vekâleti anneleri Şerife Hanım’a verilmiştir.⁶⁷⁹ 1899-1901’de Yusuf Ziyaeddin ve Ahmed Cevdet Efendiler Naiplik görevinde bulunmuşlardır.⁶⁸⁰ 1902-1903’de belgelerde evlilik tabirlerinde “*zevce-i metruk ve zevce-i metruke*” gibi ifadeler kullanılmıştır. Ölen kişinin mallarını mahkemeden görevli Kassamlar tarafından paylaşırma yapılmıştır.⁶⁸¹ Bu yıllarda Penbe Hanım’ın ihtiyacı için 200 kuruş nafaka talebi onaylanmıştır.⁶⁸² 1906-1907’de 5 adet evlilik boşanma davası gerçekleşmiştir. Bu tarihte dava oranlarında boşanma % 6 olarak tespit edilmiştir.⁶⁸³ Boşanmaların nedenleri incelendiği zaman; geçimsizlik, şiddet ve erkek çocuk istekleri gibi maddeler sıralanır.⁶⁸⁴ 1914-1924’de 127 davadan 8 âdeti evlilik ile ilgili dava olup bu davaların 5’i boşanma davası olup 2’si erkek, 3’ü kadınlar tarafından açılmıştır.⁶⁸⁵

Ermenilerde evler; dışı taş yapılı, içi beyaz kireçle boyanır ve bitişik şekilde yeraltından ve damlardan birbirlerine geçişli olarak inşa edilmektedir. Birbirine bitişik damlar çocuklar için eğlence alanı olup evlerin bahçesinde üzüm bağları bulunmaktadır.

⁶⁷⁷ Süme, s. 98.

⁶⁷⁸ Kaygısız, s. 265.

⁶⁷⁹ Akkaya, s. 219.

⁶⁸⁰ Salep, 273.

⁶⁸¹ Subaşı, s. 212.

⁶⁸² Güneş, s. 222.

⁶⁸³ Ova, s. 192.

⁶⁸⁴ Karadağ, s. 337.

⁶⁸⁵ Uçan, s. 169.

Bu üzüm bağlarının yaprakları kurutularak yarma, soğan, et ve baharat karışımı ile *pirtumpirt* yemeği yapılmaktadır.⁶⁸⁶

Ermeni geleneklerinde “*Haç Ağacı Yanıyor*” önemli yere sahiptir. Her yıl ağustos aylarında *Meryem Ana Yortusunun* cumartesi akşamları, Haç dağına çıkılıp büyük bir ateş yakılmaktaydı. Develi’deki Ermeniler bu ateşi görmek için evlerinin damlarına çıkar ve bu büyük ateşe ellerindeki meşaleler ile eşlik ederlerdi. Türkler de bu geleneğe dâhil olup bu gelenek için “*Çıra Yandı*” tabirini kullanırlardı. Bir başka gelenekte ise mesire alanları önemli olmakla birlikte sulak alanlar tercih edilerek bu alanlar aile ya da dostlarla piknik yapılacak ve eğlenilecek yerlere dönüştürülmüştür. Bu piknik ve eğlence yerleri *Bılıs, Ged, Koçhumbar, Venk’dir*. Bu yerleri Ermeni, Rum ve Türkler ortak kullanırdı. Buralarda eğlence tertiplerinin yanı sıra kadınlar da çamaşırları yıkardı. Bu yerlerde hiçbir taşkınlık ya da saygısızlık yaşanmaz herkes birbirlerine saygı duyardı. Ermenilerin mezarları ise Everek, Fenese ve Tomarza’da bulunmakta olup mezarlara “*Hoğvi*” denilmektedir. Bu mezarlıklarda kahve, dükkân ve parklar da bulunup bu mekânların yıllık geliri 100 altındır. Ermenilerde kurban töreni *Zadig Yortusunda* pazar günleri kilise papazlarının yönetimi ile yapılırdı. Halk, kiliselere gelip etlerini yer ve kesilen kurbanlar ihtiyacı olanlara da dağıtılırdı. Her kilisede zangoç bulunur ve zangoçların işleri sabahları çanları çalıp halkı kiliseye davet etmektir. *Everekli Vartug Ağa* zangoçlardan birisidir. Kilisenin aydınlatılmasını sağlayan kişilere de mumcular denir. *Terzilerin Hacı Ohannes Ağa* Bu mumculardan birisidir. Ermenilerde fakirler kolu, ihtiyaçları olan kişilere yemek ve giyecek tahsis eden birimdir. *Yakup, Sarkis, Melkon ve Ohanyan* Develi’de fakirler kolunu kuran kişilerdir.⁶⁸⁷

Ermenilerde dini bayramlar, *Noel ve Paskalya* günlerinde yapılır ve bu bayramlar kilise bahçesinde olurdu. Ermeni halkı bu bayramlara büyük önem gösterir ve halkın çoğunluğu bayram günlerinde kilisede olurdu. Çocuklar yeni elbiseleri ile kilise bahçesinde oynarlar, yetişkin halk ise bu günlerde sosyalleşerek birbirleriyle olan ilişkilerini pekiştirirdi. Bu dini günlerde çeşitli pazarlar kurulur ve kurulan bu pazarlarda hem Ermeniler hem de Türkler alışverişlerini yapardı. Ermenilerde oruç; *Medz Bahk* ya da *büyük perhiz* olarak ifade edilir. Oruç öncesi 6 Ocak’ta başlayan bir karnaval yapılır ve bu karnaval Hz. İsa’nın doğuşuna ithafen yortu olarak tanımlanırdı. Bu dini ritüelde karnavalı

⁶⁸⁶ Jack Der-Sarkissian, *İkiz Mahallelerin Hikâyesi: Everek ve Fenese*, HDV Yayınları, İstanbul, 2018, s.22-23.

⁶⁸⁷ Hagop Arzumanyan, *Everek Tarihi*, HDV Yayınları, İstanbul, 2018, s. 46-48-50-52-54-56-58-88-96.

temsilen kızıl yumurta kullanılır, ayrıca bu karnavalda tiyatrolar da oynanırdı. Oruç açimleri ise üzüm ile yapılır, çörek ve keteler de her evde bulunurdu.⁶⁸⁸

Ermenilerde komşuluk ilişkileri, yapısı itibariyle sağlam olup özel günlerde işler ortaklaşa yapılır, normal günlerde ise komşular ev ve bahçelerde birlikte olmaya önem gösterirdi. Komşular misafirlik sırasında birbirlerine ikramda bulunur, bu ikramlar kimi zaman mevsim meyveleri kimi zamanda Ermeniler arasında meşhur olan cevizli pide olarak öne çıkardı.⁶⁸⁹

7.7. Develi’de Sağlık Merkezleri ve Hastalıklar

Sağlık alanında yenileşme ve değişim Tanzimat Fermanı ile gerçekleşmiştir. Bu fermanla sağlık, kanun ve nizamnameler ile devlet kontrolü altına alınmaya çalışılmıştır. Toplumun sağlığı devlet kontrolü ile aşı sistemine geçilmiş ve memurlar yetiştirilmeye çalışılmıştır.⁶⁹⁰ Bu kanun ile Develi’de sağlık hizmetleri Belediye tarafından yürütülmüş olup doktor, eczacı ve memurlar alımları gerçekleşmiştir. Develi’de ilk olarak sağlık hizmetlerini Ermeniler tarafından istihdam ile sağlanmıştır. *Doktor Kigork* ve *Eczacı Sarkiz Beyler* istihdam edilen Ermeniler olup görevlerini yerine getirmediği için Sağlık Bakanlığına şikâyet edilmişlerdir.⁶⁹¹ İstihdam edilen Ermeni Doktor Nikola Bey ise üstün başarılarından dolayı takdir belgesi verilmiştir.⁶⁹² Belediyeye bağlı sağlık kurumları asker ve kamu kurumlarındaki memurlara ücretsiz muayene etme zorunluluğu bulunmaktadır. Develi’de sağlık kurumlarında çalışan memurların maaşlarını düzenli alamadıklarından dolayı Sağlık Genel Reis’in hem Sağlık vekâletine hem de İçişleri Bakanlığına yazı yazmıştır. Ayrıca maaş düzensizliği sağlık hizmetlerinin verilmesinde aksaklıklara neden olduğu belirtilmiştir.⁶⁹³ Develi’de tedavinin yetersiz olması durumunda hastalar İstanbul’a sevk edilmiştir. Karabet adlı kişi elinde doktor raporu ile İstanbul’da tedavi görülmesine izin verilmiştir.⁶⁹⁴ Ayrıca *Kaymakam Hasan Halis Bey’de* gözlerinden rahatsızlanmış olup tedavisi Develi’de yapılamamış, İstanbul’da *Miralay Dikran Bey* tarafından tedavi edilerek

⁶⁸⁸ Mehmet Polatel, Cumhuriyet Döneminde Develi’de Ermeniler, HDV Yayınları, İstanbul, 2018, s. 110-112.

⁶⁸⁹ Ermeni Kültür Varlıklarıyla Develi, s. 128-130.

⁶⁹⁰ Süme, s. 125.

⁶⁹¹ *Develi muhtar ve imamların arzuahallerini belirten dilekçedir.* BOA. DH. MKT. 579/31/1. 13 Cemazeyilahir 1320 / 17 Eylül 1902.

⁶⁹² *Doktora verilen takdirname belgesidir.* BOA. DH. MKT. 932/89/1. 14 Rebiyülahir 1322 / 26 Ağustos 1904.

⁶⁹³ *Develi Belediye doktorlarının maaşlarının devamlı ödenmesini isteyen cetvel belgesidir.* BOA. DH. MUI. 49/28/1. 17 Zilhicce 1327 / 30 Aralık 1909.

⁶⁹⁴ *Everekli Karabet’e verilen izin belgesidir.* BOA. ZB. 396/102. 30 Kanuni evvel 1320 / 12 Ocak 1905.

tekrar görevine geri dönmüştür. Develi’de görevine döndükten sonra hastalığı geçmemiş İstanbul’dan Dikran Bey’den ilaç talebinde bulunmuş ve tekrar muayene olmak istediğini belirtmiştir. Kaymakam beyin İstanbul’a tekrar gitmesine izin verilmemiştir.⁶⁹⁵ İzin verilmemesinin nedeni Develi Ermeni olaylarının olması, Kaymakamın görevinde olmaması durumunda asayiş sorunu yaratacağı için belirtilmiştir.⁶⁹⁶

Develi’de veba salgını 1893 yılında görülmüştür. Veba hastalığı hayvanlarda görülmeye başlamış olup önünün alınamadığı böyle sürerse büyük felaketlere yol açacağı belirtilmiştir. Vebanın devam etmesi halinde yaklaşık 80.000 hayvanın telef olacağı bildirilmiştir.⁶⁹⁷ 1909 yılında çıkartılan yasa ile devlet karantina önlemini alarak büyük felaketin önü kesilmiş oldu.⁶⁹⁸ Develi’deki veba hastalığı Ankara Valisi *Cevdet Bey* tarafından İçişleri Bakanlığına da bildirilmiştir. Vebanın Develi Köstere nahiyesinde hayvanların yarısının öldüğü acil şekilde ilaç istendiği yazılmıştır. Bu hastalığın 18 Nisan 1904 tarihinde Kayseri valiliği hastalığın kontrol altına alındığını belirtmiştir. Ayrıca bu veba salgını Orman ve Maden Bakanlığına da bildirilmiştir.⁶⁹⁹ Bu veba salgınında Develi’de uygulanan aşı miktarı şöyledir: 1903’de 2.820, 1904’de 5.430, 1905’de 4.485, 1906’da 10.124 adet aşı uygulanmıştır.⁷⁰⁰

2. Abdülhamit döneminde Kuduz ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi adında kuduz enstitüsü kurularak hastalık ile mücadele dönemi başlamıştır.⁷⁰¹ Kuduzla mücadele konusunda Develili bir Ermeni ismi geçmektedir. Aydın’da oturan Develi Ermenilerinden 15 yaşındaki Ohannes oğlu Kirkor kuduz hastalığı teşhisi ile 5 Kasım 1910’da Aydın’dan İstanbul’a tedavi için getirtilmiştir. Tedavi döneminde Haydarpaşa’dan Sultanahmet’e geçerken yetkililerin elinden kaçmıştır. Bu durum Sağlık Müdürlüklerine, Beyoğlu ve Üsküdar polis karakollarına, Deniz ve Jandarma askeri birliklere bildirilmiştir. Kaçma ihtimali göz önüne alınarak şahıs Aydın Valiliğine de bildirilmiştir. Gerekli tahkikat ile şahsın yakalanması için çalışmalar başlatılmıştır.⁷⁰²

⁶⁹⁵ *Develi Kaymakamı Halis Bey’in hastalığı ve tedavisini belirten belgedir.* BOA. DH. MKT. 955/61/1-3-4. 6 Rebiyülevvel 1323 / 11 Mayıs 1905.

⁶⁹⁶ BOA. DH. MKT. 1579/67/1. 25 Ramazan 1306 / 25 Mayıs 1889.

⁶⁹⁷ *Develi ve İncesu’da veba hastalığını belirten belgedir.* BOA. DH. MKT. 17/37/1-2-3-4-5. 6 Şevval 1310 / 23 Nisan 1893.

⁶⁹⁸ Süme, s. 125.

⁶⁹⁹ *Develi’de veba hastalığının kontrol altına alındığını gösteren belgedir.* BOA. DH. MKT. 843/16/1-2. 3 Cemazeyilevvel 1904 / 18 Temmuz 1904.

⁷⁰⁰ Kocabaşoğlu-Uluğtekin, s. 214.

⁷⁰¹ Süme, s. 163.

⁷⁰² Süme, s. 129.

8. SONUÇ

Ermenilerin Develi'ye geliş tarihleri 11. yüzyılın başları, Türklerin gelişleri ise 11. yüzyılın son çeyreği olarak görülmektedir. Bu nedenle Develi, uzun zamanlar boyunca Türk-Ermeni ilişkilerinde önemli bir tarihsel ortaklığa sahip olmuştur. Osmanlı'nın geniş sınırlara ulaşmasıyla birlikte 16 ve 17. yüzyıllarda Ermeniler artık büyük ölçüde Osmanlı yönetimi altındaydı ve "Ermeni Milleti" olarak adlandırılan Ermenilere, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ruhanî lideri önderlik ediyordu. Uzun zamanlar boyunca sorunsuz devam eden bu ilişkiler neticesinde Ermeniler, "millet-i sâdika" yani "sadık millet" şeklinde anılıyorlardı. İmparatorluğun kan kaybetmesiyle birlikte Avrupa'daki diğer siyasi, sosyal, ekonomik gelişmeler etkisinde 19. yüzyıl başlarında diğer azınlıklarda bozulan ilişkiler, bu yüzyılın ikinci yarısında Ermeniler tarafında da bozulmaya başlamıştı. Buna binaen bir reçete olarak Osmanlı Devleti, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" ile yapmayı vadettiği ıslahatları ilân etmiş olsa da gayrimüslimler yine de kendilerine verilen yeni haklardan memnun kalmamışlardır. Tanzimat ile gayrimüslimlere askerlik mükellefiyeti getirilmiş, devlet memuriyetleriyle idarî ve askerî okullara girmelerine izin verilmiştir. Osmanlı yönetimindeki diğer gayrimüslim azınlıklar gibi Ermeniler de askere gitmedikleri gibi gerek bürokraside gerekse ticari hayatta önemli noktaları ele geçirmek suretiyle toplum içinde ön plana çıkmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu 20. yüzyıl başlarında Balkan Savaşları ve hemen ardından patlak veren I. Dünya Savaşı'yla birlikte çok ağır yaralar almıştır. Buna mukabil dış devletlerin Ermenileri bağımsızlık adına kullanmaları ile ilişkiler tam anlamıyla bozulma sürecine girmiş oldu. Ermeniler; özellikle Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD gibi emperyalist devletlerden almış olduğu cesaret ile son yüzyılda Türklere karşı acımasızca ayaklanma, saldırı ve terör faaliyetlerinde bulunmuştur. 500 yıllık uzun komşuluk ilişkilerinin kimi zaman misyonerler vasıtasıyla kimi zaman da Ermeni cemiyetler vasıtasıyla nasıl bozulduğu bu çalışmada arşiv belgeleriyle gözler önüne serilmiştir.

Develi isminin Osmanlı arşivlerinde kullanımında farklılıklar görülmüş olup en yaygın hali olarak "Develi" ismi kullanılmıştır. İsmi muhtevasında üç farklı tanımlama tespit edilmiş olup Develi'den geldiği bilgisi kabul görmüştür. Develi'de ilk yaşam tespiti MÖ 3000'lerde başlamıştır. Develi'de sırasıyla; MÖ 1800-1200 yıllarında Hititler, MÖ 676'da Kimmerler, MÖ 637'de Asurlular, MÖ 612 Kiliya Krallığı, MÖ 546'da Persler, MÖ 345'te Makedonlar, MÖ 280'de Kapadokya Krallığı, MÖ 77'de Ermeni Krallığı, MÖ

66'da Romalılar, 608'de Sasaniler, 1067'de Selçuklular, 1339'da Eretna, 1381'de Kadı Burhanettin, 1394 Osmanlı Devleti egemenlik kurmuşlardır.

Ermenilerin Develi'de ilk ayaklanma girişimi 1893 yılında meydana gelmiştir. Bu ayaklanma girişimi 1893 Yafta olayı olarak bilinmektedir ve 86 adet yafta Develi'de dağıtılmıştır. Tahkikat sonrası bu isyan girişiminde bulunan kişiler tespit edilmiştir. *Vartokyan Kabril, Serpik Hanım, Sinanoğlu Arşak, Dayioğlu Arakil, Kazarosoğlu Kirkor, Kel Artinoğlu Karabet ve Bıçakcıoğlu Civan* adlı isyancılar yakalanıp yargılama Ankara'da yapılmış ve isyancılara gerekli cezalar verilmiştir. Ayrıca bu yafta olayının etkisi Niğde'de de görüldü ve gerekli önlemler alındı. Bu isyan girişiminde İngilizlerin Ermenilere vermiş oldukları destekler belgeler vasıtasıyla ortaya çıkartıldı ve 1895 yılında Van Valisine yapılan suikastte Develili Ermeni Neccar Kigork isyancı olarak yakalandı. 5 Ocak 1896 tarihinde yaklaşık 1000 saldırgan Ermeninin Develi'yi basmak üzere geldiği isyan hareketi, devlet yetkilileri ve kolluk kuvvetlerinin yoğun çalışması sonucunda bastırılmış olup olayı tertipleyen Ermeniler yakalanmış ve gerekli cezalar verilmiştir. 30 Ekim 1896 Cuma günü saat iki buçuk sıralarında Cuma selasının okunması sırasında yeni bir isyan girişimi meydana geldi. Yazmacı Ohannes ile saraydan sürülen isim ve kimlikleri henüz belirlenmeyen 3 Ermeni, Müslüman kılığına girerek her biri bir taraftan *Ermeniler cami bastı! İslamiyet kalmadı!* şeklinde bağırarak halkı galeyana getirmişlerdir. O sırada Hristiyan evlerinin damlarından atılan taşların rast gelmesiyle Şerife adında bir kadın vefat etmiştir. Olayın büyümesi sonrası Müslümanlardan 2 ölüm 4 yaralı, Ermenilerden 27 ölüm ve 10 yaralı olduğu ayrıca birer ikişer odalı ve birbirine bitişik 24 evin yandığı ortaya çıkmıştır. Tahkikat sonrası yargılamalar başlanmış olup isyan çıkarmak suçundan Ohannes ve yandaşları yargılanıp gerekli cezaları verilmiştir.

1905 ayaklanmasında ise bu sefer karşımıza bir kadın elebaşı olan *Madam Serupi* çıkmıştır. *Serupi*'nin kadın olması komiteci ve cemiyetçi faaliyetlerde sık karşılaşılan bir durum olmaması bakımından dikkat çekicidir. *Madam Serupi*, şehir merkezindeki dükkânları kapattırarak halkı birbirine düşürmeye çalışmıştır. Dükkân kapama eylemi, bir terör faaliyeti olarak literatürde yerini alan bir vakadır. *Serupi*, bu girişimi ile Ermeniler üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu da göstermektedir. *Madam Serupi* ismi 1915 bomba olayında da karşımıza çıkar. Bu da bu elebaşının bize Ermeni cemiyetleri tarafından desteklendiğini ve cemiyetlerin direktifleri doğrultusunda hareket ettiğini gösteren önemli deliller sunmuştur. Özetle *Serupi*, hem dükkân kapama eyleminde hem de bomba yapımında karşımıza çıkmaktadır. 1905 olaylarının yargılaması ise 1916 yılında

tamamlanarak Madam *Serupi*, müntesibi ve elebaşı olduğu eylemler ve terör faaliyetleri neticesinde Osmanlı Devleti hukuk kuralları çerçevesinde cezalandırılmıştır. *Madam Serupi* 'nin incelemeye konu olan faaliyetlerinden yola çıkarak 1905 ile 1915 yıllarında çok aktif olduğu ayrıca belgelerle de ispat edilmiştir. Bunlara ek olarak olaylar hakkında yapılan tahkikatların titizliğı, süreç boyunca ilgili makamların olayları yatıştırmadaki tutumu, hukuk kurallarına riayet ettiğı ilgili belgelerle sabittir ve dikkat çekicidir.

1915 olayları Develi'de en kanlı ve tehlikeli dönem olarak tespit edilmiştir. Bu dönemde Ermeniler isyan girişimlerinde bomba ve mühimmat kullanımına girmişlerdir. Develi Ermenilerinden *Hacı Ohannes*, *Bakırcı Karabet* ve kardeşi *Leon* bomba yapımına başlayan kişilerdir. Ayrıca ABD'de bulunan Develi'li Ermeniler; dernekler kurarak Develi'ye para, mal, silah ve cephane gönderdiler. Hatta bu dernekte yetişen *Kigork Elekçıyan* bomba yapımını öğrenerek Develi'ye gelip yanında bomba yapımını Fransızca, Rusça, Ermenice harflerle şifreleyerek Develi'ye ulaştırırdı. Ayrıca *Mihran Küçükyan*, *Avadis*, *Bıçakçı Manuk*, *Fabrikatör Agop*, *Kayserili Mazin*, *Seruphi Kelecyan*, *Takuşyan Karabet*, *Hacı Minasyan Asador*, *Derserkizyan Asdik*, *Eyibeli Bakırcı Karnik Şemşyan*, *Pala oğlu Dikran*, *Dönek oğlu Hacı*, *Bafoncu Misak* ve *Şemşyan* Develi'de bomba yapımında bulunan diğer Ermenilerdir. Develi'de 3 Mayıs 1915 tarihine kadar elde edilen bombaların adedi 146, dinamit 26'dır. *Martin*, *Gra*, *Manliher* harp silahları 220 adettir. Ayrıca Amerika'da yaşayıp Develi Ermeni isyanlarına yardım ve yataklık yapan 25 kişinin adresleri belirlendi. Bomba destekli isyanlara katılan Ermenilerin tahkikatları yapılmış olup 17 Haziran 1915 tarihinden itibaren yargılamaları başlamış olup bu ayaklanma girişiminde Papaz ve cemiyetlerin destekleride tespit edilmiştir.

Ayaklanmalara katılan Ermenilerin yurt dışına kaçmak için her türlü yolu kullandıkları bilinmektedir. Kaçış işlerinde kimi zaman ailelerini kullanıp, kimi zaman devlet görevlileriyle, kimi zaman da kaçakçılar ile anlaştıkları gözlemlenmiştir. İsyancı Ermeniler, ayrıca seyahat izni çıkarmak için Develi papazı ve delegesini de işin içine çekmişlerdir. Aslında bu ikili ilişkiler ayaklanma ve sonrasında da papaz ve delegelerin ayaklanmaların bir parçası olduğunu göstermektedir. Ayaklanmaların ayrıca cemiyet ve komiteler tarafından yönetildiğı de bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin, Ermeni ayaklanmalarına karşı çok büyük mücadele ettiğini de göstermektedir. İsyancıların bilgileri devlet arşivinde iyi işlenmiş ve gerekli görüldüğü takdirde konsolosluklara anında bu kişilerin bilgilerini göndermiştir. Develi Ermenilerinin yurt dışına kaçış tarihlerinin 1895 ayaklanması sonrası olduğı dikkat çekmektedir. Yurt dışına çıkma isteklerine bakıldığında

1895 sonrası, 1905 sonrası ve 1915 sonrası olduğu gözlemlenmiştir. Bu tarihler Develi ayaklanmalarının olduğu tarihlerdir. Develi Ermeni isyanlarına katılan şahısların İzmir ve Mersin limanları üzerinden Mısır'ın İskenderiye'ye şehrine kaçtıkları faaliyetlerine burada devam etmeye çalıştıkları tespit edilmiştir. Avrupa ve Amerika'ya kaçış sırasında da isyancılar bu iki limanı kullanmışlardır. Arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla bunların Osmanlı ülkesindeki yakınları ve meslektaşları ile haberleştikleri anlaşılmıştır. Ayrıca seyahat tezkiresi çıkarmak için Develi'de ki kadınlar üzerinden nişanlı gibi görünüp faaliyetlerine devam ettikleri gözlemlenmiştir. İsyancıların hem Develi hem de yurt dışında faaliyetlerine devam ettikleri belgelerle tespit edilmiştir.

Develi'de ilk misyonerlik faaliyetleri Mart 1860 tarihinde başlamıştır. *Mösyö Garciyola* adlı misyonerin Develi'de çalışma yapmak için izin istediği belgelerde tespit edilip, 1896 ve 1897 yıllarındaki belgelerde Develi'de misyonerlerin faaliyetlerine ulaşıldı. Devlet yetkililerin misyonerler üzerinde titizlikle durduğu ve faaliyetlerini yakından takip ettikleri anlaşılmıştır.

Develi'de Sevk ve Kanunun Ermenilere uygulanması Haziran ve Eylül ayları arasında 1915 tarihinde başlanmıştır. Develi *Küçük İncesu* köyü 160 hane ve 600 nüfuslu Ermenilerin *Aksaray* iline nakledilmek üzere gönderildiği, Aksaray'a gönderilme nedenleri ise; istasyon bulunması, bölgede Ermeni nüfusu olmayışı ve nakil yolu üzerinde olmasıdır. Develi'den gönderilen Ermeniler 9 Haziran 1915 tarihinde Aksaray'a gedikleri belirtilmiştir. Aksaray'dan da *Musul, Halep, Suriye* illerine sevk edilmişlerdir. Eylül 1915 yılında Develi'den göç bölgelerine sevki gerçekleşen Ermeni sayısı 14.000 kişiden oluştuğu tespit edilmiştir.

Develi'deki savaş esirleri incelendiğinde 1916 yılından başlayıp 1921 yılına kadar var olan belgelerle tespit edildi. Belgelerde 3 tane önemli isimden bahsetmektedir. Bunlardan üçünün de Fransız olduğu anlaşılmaktadır. Bu isimler, *Doktor Etyen Jak Bao*, Fransız konsolos hanesi tercümanı *Mösyö Demetre Chatir* ve *Labrio Glano Pharingu'dur*. Osmanlı Devleti Türk kültürüne yakışır şekilde bu esirlere iyi davrandığı görülmektedir. Belgelerde gördüğümüzde esirlerin tedavi ve ameliyatları için Develi'den Kayseri Talas'a oradan da İstanbul'a kadar gönderildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca tedavileri hakkında Fransız elçiliği de bilgilendirilmiştir. Osmanlı Devleti, kişi haklarına o kadar fazla önem vermiş ki *Mösyö Demetre Chatir*'in hastalığı, nakli, tedavisi ve raporları annesine dahi iletilmiştir.

Millî Mücadele Dönemi özelindeki Ermeni faaliyetleri bir bölüm içerisinde işlenmiştir. Bu bağlamda ilk Yeniköy ve Kiske köylerinin Fransız Ermeni işbirliği

içerisindeki işgalden kurtuluşu anlatılmıştır. Bu kurtuluştaki *Kılıç Ali Bey, Tufan Bey, Doğan Bey, Saim Bey* gibi önemli isimlerin katkıları da belgelerde sabittir. Mustafa Kemal Atatürk tarafından Develi’de Milli Mücadele cemiyetlerinin kurulması istenmiştir. Bu doğrultuda; Nisan 1919 yılında Belediye Başkanı *Kamberlizada Osman Bey, Kaymakam Atıf Tüzün Bey, Tıraşzade Osman Coşkun Bey* ve ilçenin önde gelen isimleri bir araya gelerek *İslam Cemiyetini* kurdular. Cemiyeti’nin amacı, İstiklâl Komitesi için askerlikte teşkilatlanmanın yapılması Komiteye tediye ve gıda teminlerinin sağlanmasıdır. İstiklâl Komitesi’nin gayesi, Develi kapılarına dayanan *Fransız ve Ermeni* kuvvetlerine karşı askerî bir cephe kurmak ve askerleri icabında harekete geçirmektir. Koordine etme mevzularını ise İstiklâl Komitesi yürütmektedir. Bir diğer cemiyet ise; 6 Şubat 1920 tarihinde *Hukuk-u Milliye Cemiyeti*’ni (Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti) kurulmuştur. Bu cemiyetin yönetimi ise İslam Cemiyetinin teşkilatı devam etmiştir. *Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*’nin esas amacını teşkil eden üç maddenin sonuncusu dikkate değerdir. Bu üç madde şöyledir:

“Batı hükümetlerinin ana yurdumuz üzerindeki hakka ve hukuka uygun olmayan işgallerine bir son vermesi.

Zulme uğrayan din kardeşlerimizin bu zulümlerden kurtarılması.

İçerideki Hıristiyanların can, mal, ırz ve namuslarının korunması gerektiğidir.”

Develi’de cemiyetlerin kuruluşunda ve Millî Mücadele’de görev almış, değerli kahramanlar ise şunlardır: *Abdullah Bey, Abdülhadi Erdoğan Bey, Ahmet Hazım Ulusoy, Ali Saip Ursavaş, Ali Sinan Tekelioğlu, Ali Yıldırım (Arap Ali), Mehmet Atıf Tüzün, Çolak Halil, Enver Aydın, Yüzbaşı Ethem, Gizik Duran, Kılıçkayalı Hacı Çavuş, Kamberlizada Osman Bey, Kamberlizada Şükrü Bey, Mehmet Emin Develioğlu, Nebih Tankut, Numan Fevzi Cebeci, Osman Coşkun, Osman Develioğlu, Osman Faik Üstün, Osman Develioğlu, Tahsin Aksu, Taki Ayata, Tevfik Hocaoglu, Veliddin Çakioğlu, Yakup Kenan Arıkan*’dır. Ayrıca bu cemiyetin almış olduğu kararların tamamı çalışmamızda kullanılmıştır.

Son bölümdeki çalışmamızda Develi’deki sosyal-kültürel yaşam anlatılmıştır. Develi’nin kayıt altına alınmış nüfusları işlenmiştir. 1834’te 4229 erkek kişi, 1849’da 7.369 erkek kişi, 1875’te toplam nüfusu 16.036 kişi, 1878’de genel nüfus 16.141 kişi, 1881 ile 1893 tarihlerinde toplam 34.683 kişi, 1900-1901 tarihlerinde toplam 38.786 kişi, 1902-1903 tarihlerinde toplam 39.118 kişi, 1907-1908 tarihlerinde toplam 40.829 kişi, 1914’te toplam 49.128 kişi ve 1922’de toplam 39.192 kişi kayıtları tespit edilmiştir. 1893 ile 1924 yılları arasında Develi’deki köyleri, mahalleleri, nahiyeleri şeriye sicilleri ve salnamalar

belgeleri doğrultusunda tespit edilmiştir. Ayrıca yine bu yıllar arasındaki Belediye Başkanları, Kaymakamları ve Naipileri’de görev süreleri ile belirtilmiştir.

Develi’deki ikili ilişkiler; Türkler ve Ermeniler özelinde niceliksel çeşitli verilerle ele alınmış ve gösterilmiştir. Ermeni-Türk ilişkileri: “Hukuk Alanında Türk-Ermeni İlişkileri” ve “Ekonomi Alanında Türk-Ermeni İlişkileri” başlıklarında incelenmiştir. Türkler ve Ermeniler’in ilişkiler bozulmadan önceki ortak yaşamına kanıtlar gösterilmiştir.

Develi’de tezimizin çalışma yıllarını kapsayan zaman diliminde 73 tane ilkokul, 1 ortaokul, 4 medrese, 1 misyoner okulu, 1 rum okulu ve 5 adet Ermenilere ait okullar tespit edilmiştir. Ermenilerin ilköğretim kademesinde okutulan dersleri ve içerikleri şu şekildedir: 1.Sınıf derslerinde; Osmanlı Türkçesi, Ermenice, İngiliz dili, Matematik ve Müzik dersleri almışlardır. 2. Sınıf derslerinde ise ilaveten Tarih ve Coğrafya (Kitabı: İlmi Eşya) dersi eklenmiştir. 3. Sınıf derslerine eklenen branş, Din Kültürü (Kitapları: Tevrat, İncil, Zebur) dersidir. 4. Sınıfta ise; geçmiş yılların branşları genişletilerek işlenmeye devam etmiştir. 5. Sınıfta ise; ilave kol olarak Biyoloji, Fizik, Hayat Bilgisi dersleri eklenmiştir. 6. Sınıfta ise; Fransızca (Kitabı: Elif-ba ve Talimi Kıraat) dersleri ekletilerek okutulmuştur. Bu dersleri veren öğretmenler ise; *T. F. Barker, Karabet Kundakçıyan, Livon Çilingiryan, Ağya Albaryan ve Mikail Vaycıyan*’dır.

Ermenilerin sosyal yaşantısı içerisinde ibadetleri ve evlilikleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Evliliklerinde tek eşliliğin hâkim olduğu, nikâh kısımlarını kiliselerde yapıldığı fakat boşanma ve vasi işlemlerini şeri mahkemelerde yapmışlardır. Geleneklerinde *Haç Ağacı Yanıyor, Meryem Ana Yortusu* gibi etkinlikler önemli yere sahiptir. Eğlence yerlerinde mesire alanları sosyalleştikleri yerler olup bu yerler *Bılısd, Ged, Koçhumbar, Venk’dir*. “*Hoğvi*” olarak ifade ettikleri mezarlıklar Everek, Fenese ve Tomarza’da bulunmakta olup buralarda ayrıca kahve, dükkân ve parklar da mezarlıkların içerisinde yer almaktadır. *Zadig Yortusunda* kilise papazları eşliğinde kurban ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Ayrıca kiliselerde çalışan zangoçlar ve mumcularda bulunmakta olup *Everekli Vartug Ağa* zangoçlardan ve *Terzilerin Hacı Ohannes Ağa* mumculardandır. *Yakup, Sarkis, Melkon ve Ohanyan* ihtiyaç sahibi kişiler için fakirler kolunu kurmuşlardır. Dini bayramlarına *Noel ve Paskalya*, büyük perhiz olarak ifade ettikleri oruçlarına ise *Medz Bahk* olarak ifade etmişlerdir.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, Şeyda Güngör, Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korumaları İçin Öneriler, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Adıbelli, Ramazan, “XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğim Doğuşunda Misyonerlik Faaliyetlerinin Rolü Kayseri Örneği”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:26, Kayseri, 2009, (s.313-332).

Akbıyık, Yaşar, “Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli”, Belleten, Cilt 54 Sayı 209, 1990, (s. 435-462).

Akkaya, Tuğba, 18/1 Numaralı Develi Şeriyeye Sicili (H. 1314 / M. 1896-1897) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015.

Akkor, Mahmut, I. Dünya Savaşı’nda Anadolu’daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013.

Akşit, Ahmet, Türkiye Selçukluları Devrinde Kayseri Şehri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996.

Akyürek, Engin, M.S. IV-XI. Yüzyıllar: Helenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Dönemi’nde Kappadokia Krallığı Kapadokya, Ayhan Şahenk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

Aktan, Ali, Tosun Ramazan ve Öztürk Ayhan, “III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri”, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, Yayın No:4, Kayseri, 2000, (s.10-20).

Albert, Gabriel, Kayseri Türk Anıtları, Çev: Ahmet Akif Tütenk, Güneş Matbaası, Ankara, 1954.

Altan, Ebru, “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiği Yollar”, Belleten, C. 65, Sayı. 243, 2001, (s. 571-582).

Altın, Alper, Kayseri Minberleri (Cumhuriyet Dönemine Kadar), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011.

Altuncuoğlu, Neslihan, “Türkiye Cumhuriyeti’nin 28 Ekim 1927 Tarihli İlk Genel Nüfus Sayımına Göre Kayseri’nin Demografik Yapısı”, International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:6, Issue: 69, (s. 3836-3849).

Arslan, Nebahat Oran, Birinci Dünya Savaşında Türkiye’deki Rus Savaş Esirleri, IQ Yayınları, İstanbul, 2008.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt I, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005.

Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:142, İstanbul, 2016.

Arzumanyan,Hagop, Everek Tarihi, HDV Yayınları, İstanbul, 2018.

Arık, Sezai, Kayseri Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bir Grup Anadolu Selçuklu Sikkeleri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2018.

Arslan, Nebahat Oran, I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2003.

Aslan, Taner, “1915 Tehcirinde Kayseri'nin Küçük İncesu Karyesinden Aksaray'a Ermeni Göç”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 39, 2011, (s.143-162).

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005.

Atase, Askeri Tarihi Belgeleri Dergisi, Sayı 85, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1985, (s.1-254).

Atase, Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, Sayı 76, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1978, (s.1-164).

Atase, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 83. Genel Kurmay Basım Evi, Ankara, 1983, (s.1-140).

Avcı, Nuray, Bazı Arşiv Belgelerinin Işığında Kayseri 1843-1852 (Transkripsiyon ve Değerlendirme), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008.

Aymelek, Şenel, “İzmir Amerikan Konsolos Yardımcısı John William Haigh'in Anadolu Gezisi”, Belgi Dergisi, S.22, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, 2021, (s. 510-530).

Ayışığı, Metin, “Milli Mücadelede Develi”, Bütün Yönleriyle Develi 1. Bilgi Şöleni, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi, 2003, (s. 205-219).

Aydınak, Bilgin, 47 Numaralı Develi Şerhi Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1315-1317 / M. 1897-1899), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Babacan, Neslihan, Kayseri İli Develi İlçesi'nin Bahçebaşı Mahallesi'ndeki Kaya Kilisesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2012.

Bahar, Hasan, Eskiçağ Uygarlıkları, Kömen Yayınları, Konya, 2016.

Bağbaşı, Tuğba, Kayseri Selçuklu Uygarlığı Müzesi'ndeki Keramik Kandiller, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2018.

Bağçeci, Yahya, 1895 Zeytun Ermeni İsyanı, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008.

Başkan, Ömer Fatih, Ermeni Komiteleri, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013.

Baltacı, Cahit, XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih, İrfan Matbaası, İstanbul, 1979.

Batmaz, Şakir, 1860-1870 Tarihli Amerikan Board Misyoner Teşkilatı Raporlarında Develi, Develi Belediyesi Kültür Hizmetleri, Develi, 2002.

Batmaz, Şakir, "1860-1870 Tarihli Amerikan Board Misyoner Teşkilatı Raporlarında Develi", Develi Belediyesi Kültür Hizmetleri, Develi, 2002, (s.723-728).

Barışta, Örcün, "A. Sinan Tekelioğlu", Bütün Yönleriyle Develi, I. Develi Bilgi Şöleni 26-28 Ekim 2002, Develi Belediyesi Yayınları, Develi, 2003, (s. 669-672).

Bilgili, Rumeysa, Şeriyeye Sicilleri Işığında Kadın: Kayseri Örneği (1700-1720), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2012.

Birol, İrfan; Yerlikhan, Murat, Kayseri Salnamesi 2006-2007 Almanak, Mazaka Yayıncılık, Kayseri, 2007.

Büyükkıbar, Tuncer, Cumhuriyet'in İlanına Kadar Olan Süreçte Abd-Osmanlı-Ermeni İlişkileri ve Abd'nin Ermeni Politikası, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2007.

Bozbiyık, Seda, H. 1260 Tarihli Kayseri Rum Milleti Nüfus Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017.

Canbaz, Mahmut; Yüksel Kılıç, İbrahim, Kuvâ-yi Millîye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü, Genelkurmay ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012.

Cebeci, Esat, "Millî Mücadele'de Hacı Numan Fevzi Cebeci (Kara Müftü)", Bütün Yönleriyle Develi, I. Develi Bilgi Şöleni 26-28 Ekim 2002, Develi Belediyesi Yayınları, Develi, 2003, (s. 463-468).

Coşkun, Osman, İkinci Ergenekon, Gita Yayınları, İstanbul, 2008.

Çamurdan, Ahmet Cevdet, Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları, Fersa Matbaası, Adana, 1969.

Çayırdağ, Mehmet, "Kayseri Tarihi Araştırmaları", Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2001, (s. 43-55).

Çabuk, Suat, "Evliya Çelebinin Gözünden Bir Kayseri Şehri Okuması", Belleten, C. 76, Sayı. 277, 2012, (s. 817-847).

Çabuk, Mustafa, 1875–1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013.

Çelebi, Çağdaş Lara, “Lyman Bartlett’in Kayseri İstasyonu Raporu 1877-1878”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Sayı: 36, 2019, (s. 83-127).

Çelebi, Çağdaş Lara, “Kayseri Hristiyanlarının 19. Yüzyılda Sancak Yönetimine Katılmaları Üzerine”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Cilt:16, Sayı: 31, 2017, (s. 1-32).

Çetindağ, Orhan Veli, 15/1 Numaralı Develi Şeriyeye Sicili (H. 1315-1316/M. 1897-1898) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008.

Çetinkaya, Hayriye, Danişmentliler ve Kayseri’deki Sosyo-Kültürel Mirasları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2009.

Çelik, Kemal, Milli Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922), TTK. Yayını, Ankara, 1999.

Çiçek, Kemal, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, TTK Yayınevi, Ankara, 2005.

Der-Sarkissian, Jack, İkiz Mahallelerin Hikâyesi: Everek ve Fenese, HDV Yayınları, İstanbul, 2018.

Dumanoğlu, Sevim Ceylan, Develi Rüştüye Mektebi ve Develi İbtidai Mektepleri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2021.

Dursun, Şükrü, Anadolu Selçuklular Dönemi Kayseri Türbelerinde Taş Süslemeciliği, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.

Dursun, Barış, 3297 Numaralı ve H.1256(M.1840) Tarihli Kayseri İslam Nüfus Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017.

Durmaz, Gözel, “Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı’nın Sonu: Kayseri 1918-1920”, Mülkiye Dergisi, 2015, (s.9-36).

Doğan, Asuman, İç Anadolu Bölgesi Kayseri İli Güpgüpoğlu Konağı Etnografya Müzesi’nde Bulunan El Sanatları Örnekleri Üzerine Bir Araştırma, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2009.

Ekin, Cemal, Kayseri Kayabağ Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

Eldem, Halil Edhem, Kayseri Şehri: Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm, Çev: Kemal Göde, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Elkovan, Tevfik, Kayseri’de Hitit Kaya Anıtları, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:48, Ankara, 2001.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

Ermeni Kültür Varlıklarıyla Develi, HDV Yayınları, İstanbul, 2018.

Erkiletlioğlu, Halit, Geniş Kayseri Tarihi, Can Matbaası, Kayseri, 2006.

Erten, Hayri, Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı, KB. Yayınları, Ankara, 2001.

Erdoğan, Dilşen İnce, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007.

Erdoğan, Mustafa, Kayseri'de ve Kayseri Arkeoloji Müzesindeki Hitit Dönemine Ait Eserler, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2021.

Ersaydı, Alper, İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.

Esen, Hidayet, Milli Mücadelede Yahyalı ve Ermeniler, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2003.

Esüntimur, Nigar, Yozgat ve Çevresinde Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları (1914-1923), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2001.

Georg, Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Girginer, Serdar, Develi Guide Kayseri, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi, 2015.

Göde, Kemal, "Eratnalılar Döneminde Kayseri (1327-1381)", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 1998, (s. 62-65).

Göde, Kemal, Eratnalılar (1327–1381), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Göksu, Meral Metin, Kayseri İlinin Eğitim Tarihi Açısından İncelenmesi (1923-1980), Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum, 2017.

Gürbüz, Cenani, Milli Mücadele'de Develi ve Ermeniler, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi, 2010.

Gürün, Kamuran, Ermeni Dosyası, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2008.

Güler, Ali, "Kayseri de Demografik Durum", 3. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kaytam Yayınları, Kayseri, 2000, (s. 201-218).

Güler, Ali, “Alaaddin Keykubad (1220-1237) Zamanında Kayseri Şehrinin Stratejik Önemi”, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 1998, (s.22-33).

Güneş, Nagehan, 11 Numaralı Develi Şeriyeye Sicili (H. 1320-1/M.1903-4) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2013.

Günay, Nejla, Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Güllü, Ramazan Erhan, Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Gültekin, Özmen İlknur, Kayseri ve Niğde Müzeleri'nde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserler, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2013.

Gürbüz, Salih Murat, Kayseri Taş Köprüleri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2012.

Gülten, Sadullah, İskân Hareketleri, Kayseri Ansiklopedisi Cilt 3, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 95, Kayseri, 2013.

Hamzayev, Nagif, 19. Yüzyıl Sonlarından Günümüze Ermeni Siyasi Düşüncesi ve Siyasi Partiler, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2018.

Himmetoğlu, Muhammet Fazıl, Kayseri Arkeoloji Müzesi'nin Kuruluş ve Gelişimi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008.

Hocaoğlu, Mehmed, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.

Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt 1, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2009.

Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt 3, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2009.

Karabekir, Kazım, Ermeni Dosyası, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.

Kars, Zübeyir, Milli Mücadele de Kayseri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

Kanberoğlu, Nesrin, “Arşiv Belgeleri Işığında 20. Yüzyıl Başında Develi (1900-1905)”, 2. Uluslararası Develi-Âşık Seyrani ve Türk Kültürü Kongresi Develi Bildirileri, Önder Ofset, Kayseri, 2021, (s. 77-88).

Karacakaya, Recep, “Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirine Genel Bir Bakış ve Tehcirin Kayseri Sancağında Uygulanışı”, Bütün Yönleriyle Develi I. Bilgi Şöleni, 26-28 Ekim 2002, Develi, 2003, (s.510-524).

Karpat, Kemal; Bayraktar, Bayram, “1880’de Kayseri Sancağının Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu: İngiltere’nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Bennet’in Raporu (Ekim 1880)”, Belleten C. 62, Sayı 235, 1998, (s. 881-912).

Kaşıyuğun, Ali, “I. Dünya Savaşı’nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt 4 Sayı 1, Nisan 2018, (s.75-98).

Karadağ, Mehmet Fatih, 37 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H.1329-1332 \ M.1911-1914) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Karasu, Hamit, Osmanlı Devleti’nde Ayanlık: Kayseri Sancağı Örneği (1730-1774), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

Kaygısız, Ayşe Arık, I Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1311/ M. 1893 - H. 1313/ M. 1895) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Kaya, İsmet, Kayseri’de Eretna Dönemi Türbelerinde Taş Tezyinat, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017.

Kekeçoğlu, Sonay, Şerhiye Sicillerine Göre Kayseri’de Gayrimüslimler (1800–1850), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2007.

Kılıç, Tuğba, Adana’da Ermeni Olayları (1918-1922), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Kodaman, Bayram, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Kolbaşı, Ahmet, Merzifon Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları, Kayseri Büyükşehir Yayınları, Kayseri, 2005.

Kocabaşoğlu, Uygur; Uluğtekin, Murat, Salnamelerde Kayseri, Kto Yayınları, Kayseri, 1998.

Kopar, Metin, Amerika ve Amerikan Misyonerlerin Bu Sorundaki Roller, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt 3, Kardeşler Ofset, Kayseri, 2009.

Kocabaşoğlu, Uygur, “Kayseri Sancağı Hakkında Teğmen Ferdinand Bennet Tarafından Hazırlanan Genel Rapor (1880)”, KTO Yayınları no 5, Kayseri, 1996, (s. 1-32).

Köksal, Serkan, Kayseri İli Yer Adları: Kimlik, Kültür ve Mekân, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2019.

Köse, Muhammed, Kayseri Şehri (1830-1860), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.

Kutlu, Cemil, I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1997.

Kurup, Serpil, Kayseri Müzesi Cam Eserleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.

Mutlu, Şamil, Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları, Gökkuşbu Yayinevi, İstanbul, 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskân Kanunu (1878-1920), Sistem Ofset, Ankara, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895) I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:95, Ankara, 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909) III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:98, Ankara, 2009.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916) IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:99, Ankara, 2009.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:78, Ankara, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 76, Ankara, 2005.

Osmanlı Yer Adları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26, Ankara, 2017.

Onar, Mustafa, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, K.B. Yayınları, Ankara, 1995.

Ova, Mustafa, H.1324 -1325 / M.1906 -1907 Tarihli Develi Şerhiye Sicili Metin Çevirisi ve Değerlendirme, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2013.

Öcal, Süleyman, "133/1 Numaralı Kayseri Şerhiye Sicil Defterine (H. 1155- M. 1742) Göre Kayseri'nin Sosyo-Ekonomik, İdari ve Kültürel Yapısı", Akademik Sosyal Araştırmalar 432167/4, 2018, (s. 39-50).

Öke, Mim Kemal, Ermeni Meselesi, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986.

Özbek, Yıldırım, İstiklal İlkokulu, Kayseri Ansiklopedisi Cilt 3, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 95, Kayseri, 2013.

Özdemir, Mehmet, Millî Mücadele de Develi, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi, 2023.

Özçakır, Emir Ali, Devali Diyarı Yukarı Develi, Lâçin Yayın, Kayseri, 2012.

Özçakır, Emir Ali, Develi Belediye Başkanları 1866-2015, Lâçin Yayın, Kayseri, 2015.

Özdamarlar, Kadir, Develi Eğitim Tarihi, Develi Belediyesi Yayınları, Develi, 2007.

Özsoy, Hasan, Amerikan Misyonerliği Çerçevesinde Talas Amerikan Hastanesi, Kaytam Yayınları, Kayseri, 1996.

Özçelik, Hatice Kübra, “Seyahatnamelere Göre Osmanlı Toplumunda Evlilik ve Divan Şiirine Yansımaları”, Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 4, Sayı 8, 2017, (s. 59-81).

Özdamarlar, Kadir, “Cepheden Cepheye Koşan Bir Vatansever: Çakıoğlu Velittin Özgür (Civan Bey)”, Bilgi Yurdu Gençlik Dergisi, Kayseri, Kasım/Aralık 2016, (s.26-28).

Özdemir, Elif, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsüne Vatandaşlık Hakkı Açısından Bir Bakış”, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. 27, sy. 2, 2023, (s. 217-277).

Özlü, Hüsnü, "Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüklerinde Millî Mücâdelede Adana ve Pozantı Yöresinde Yapılan Muharebeler", Millî Mücâdele’de Güney Bölgesi Sempozyumu: Bildiriler, Gaziantep 25-27 Aralık 2013, ATAM Yayınları, Ankara, 2015, (s. 309-338).

Özgüç, Tahsin, “Ankara Üniversitesi Adına Yapılan Fraktin Kazısı ve Tetkik Gezileri”, Belleten Cilt 12, Sayı 45, 1948, (s. 260-265).

Özbölük, Rıza, Birinci Dünya Savaşı’nda Hindistan’da Türk Esirleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020.

Özçelik, Mücahit, Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki Yabancı Esirler, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Özdamarlar, Kadir. “Develi Tarihi Üzerine Notlar Develi’de Azınlık Okulları”, Çağdaş Develi Gazetesi, 04.09.2015, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/develi-tarihi-uzerine-notlar-develide-azinlik-okullari.html> (18.01.2023).

Özdamarlar, Kadir. “ Çakıoğlu Veliddin”, Çağdaş Develi Gazetesi, 02.03.2011, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrd-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/cakiolu-veliddn.html> (18.01.2023).

Özdamarlar, Kadir. “Tevfik Zilelioğlu”, Çağdaş Develi Gazetesi, 02.03.2011, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrd-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/tevfik-zileliolu.html> (18.01.2023).

Özdamarlar, Kadir. “ Develi’ye Şeref Bahşedenler 2”, Çağdaş Develi Gazetesi, 07.03.2011, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yrd-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/develiyeye-eref-bahedenler-2.html> (18.01.2023).

Özdamarlar, Kadir. “ Develi’ye Şeref Bahşedenler”, Çağdaş Develi Gazetesi, 03.05.2010, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yr-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/develye-eref-bahedenler.html> (18.01.2023).

Özdamarlar, Kadir. “ Op. Dr. Osman Develioğlu”, Çağdaş Develi Gazetesi, 02.03.2011, <http://www.cagdasdeveli.com.tr/arsiv/index.php/arsiv/kose-yazarlari/27-yr-doc-dr-kadir-ozdamarlar/687-op-dr-osman-develiolu> (18.01.2023).

Özdamarlar, Kadir. “ Bir Soylu Vatan Evladı: Mehmet Emin Develioğlu”, Çağdaş Develi Gazetesi, 23.09.2010, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yr-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/br-soylu-vatan-evladi-mehmet-emn-develolu.html> (18.01.2023).

Özdamarlar, Kadir. “Hadi Erdoğan”, Çağdaş Develi Gazetesi, 02.03.2011, <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/yr-doc-dr-kadir-ozdamarlar-kose-yazarlari/hadi-erdoan.html> (18.01.2023).

Özdemir, Yurdağül, Kayseri Keykubadiye Sarayı Arkeolojisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2014.

Özmen, Mustafa, 1260 Tarihli Kayseri Ermeni Milleti Nüfus Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017.

Öztürk, Oğuzhan, 1909 Adana İsyanı ve Meclis-i Mebusan’da Görüşülmesi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2004.

Pancar, Emine Duran, 1909 Adana Ermeni Olayları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2004.

Polatel, Mehmet, Cumhuriyet Döneminde Develi’de Ermeniler, HDV Yayınları, İstanbul, 2018.

Saltuklu, Zübeyir Kars, İntikam Alayı, Kayseri Ansiklopedisi Cilt 3, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 95, Kayseri, 2013.

Saydam, Abdullah; Kodaman, Bayram, Tanzimat Devri Eğitim Sistemi, Yay. Haz. Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

Satoğlu, Abdullah, Kayseri Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Sağır, Güner, Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvazdadin Ermeni Kiliseleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.

Salep, Mustafa, 9/1 Numaralı Develi Şerhiye Sicilinin (H. 1317-1318/ M. 1899-1901) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008.

Savranlı, Ali Haydar, Ermeni Terör Örgütleri ve Faaliyetleri, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2009.

Selçuk, Hava, İdari Yapı, Kayseri Ansiklopedisi Cilt 4, Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları No:129, Kayseri, 2015.

Sezer, Cemal, Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

Simeon, Tarihte Ermeniler (1608-1619), Çev. Hrand D. Andreasyan, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 1999.

Soyer, Sibel, Develi Evleri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2000.

Subaşı, Emine, 52 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1320-1/ M. 1902-3) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, Çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.

Süme, Mehmet, 19.yüzyılda Orta Anadolu'da Bir Osmanlı Kazası Develi, Akademisyen Kitapevi, Ankara, 2018.

Süme, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Develi'de Meydana Gelen Ermeni Olayları", Yeni Türkiye, Cilt 5, 2014, (s. 1-11).

Süme, Mehmet, "Develi Ermeni Olayları (1893-1909)", Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu 23 Ocak 2014 Ankara Bildirileri, VIII Dizi, Sayı 14, 2015, (s. 411-429).

Süme, Mehmet, Develi Kazası (1839-1910), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2008.

Şahin, Özlem, 9/2 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1317-1321/M. 1899-1903) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007.

Şahin, İlyas Han, İlk Arap ve Türk Akınlarında Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007.

Şaşmaz, Musa, Teğmen Ferdinand Bennet'in Kayseri Konsolosluğu 1880-82, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayın no: 4, Kayseri, 2000.

Taşar, Ahmet, Kayseri Kurasında Milleti Ermeni Nüfus Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2014.

Taşçıoğlu, Ömer Lütfi, Belgelere Göre Türk Ermeni İlişkilerinde Katliam ve Soykırım İddiaları, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.

TBMM Albümü 1920-2010, 2. Cilt 1950-1980, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.

TBMM Zabıt Cerîdesi, 56. İctima Cilt 22, 15 Şubat 1926.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), AE. SMMDN. IV.: 101/11808.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), A. DVNSMHM. d.: 6/979.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), A. DVNSMHM.: 13/422; 13/557; 81/216.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), BEO.: 4169/312668; 2319/173910; 3450/258692.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), CDT NO: 9896.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. MKT.: 468/45; 333/ 11/ 1; 409/ 61; 433/ 52; 2847/ 94; 579/31; 932/89; 955/61; 1579/67; 17/37; 843/16.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. TMIK. S.: 46/58.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. MUİ.: 49/28.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. EUM. 1. Şb.: 8/ 16.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. EUM. 2. Şb.: 3/1; 34/ 12; 18/ 18; 10/ 58; 68/75; 9/ 99; 9/ 101; 8/ 92; 8/ 21; 68/ 36; 7/ 21; 6/ 1.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. EUM. 5. Şb.: 79/ 26; 46/ 7.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. EUM. AYŞ.: 47/ 37.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. ŞFR.: 186/ 98; 186/ 108; 186/ 99; 190/ 118; 192/ 69; 200/ 74; 201/ 82; 218/ 115; 268/ 83; 307/ 132; 342/ 51; 353/ 64; 353/ 92; 353/ 121; 374/ 38; 461/ 28; 461/ 108; 462/ 12; 462/ 18; 463/ 20; 462/ 8; 462; 463/ 97; 466/ 11; 466/ 41; 466/ 68; 466/ 98; 469/ 86; 469/ 99; 473/ 133; 474/ 110; 668/ 7; 476/ 50; 56/ 200; 51/ 158; 480/ 8; 54A/ 388; 55/ 184; 60/ 120; 54/ 392; 80/ 169; 569/ 18; 80/ 235/ 3; 82/ 90.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. TMIK. M.: 1/ 137; 5 /81; 9/ 10; 22/ 71; 21/ 39; 22/ 71; 24 /21; 20/ 85; 65/ 42; 69 /32; 162/ 15; 168/ 38; 205/ 44; 206/ 68; 246/ 8.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. UMVM.: 63/ 7.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), DH. İD.: 30/42.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), HR. SFR. 1.: 116/ 33.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), HR. SFR. 3.: 451 /34.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), HR. SYS.: 38 /11; 2879/ 20; 2879/ 24; 2873/ 2; 2248/ 65; 2248/ 85; 2248/ 86; 2249/ 6; 2746/ 73.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), HR. TH.: 284/ 4; 320/ 86; 376/ 14; 192/50.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), HR. SFR. 04.: 801/ 52.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), İ. HB.: 179/ 24.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), İ. DÜİT.: 171/ 58; 172/ 44; 173/ 27; 173/ 39.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), İ. DH.: 1408/38.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), İ. MF.: 21/7.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), MF. İBT.: 427/69; 503/38.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), İ. AZN.: 55/11.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), MF. MKT.: 1221/48.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), (A.) MKT. UM.: 811/97; 385/93; 197/96; 200/4.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), (A.) MKT. MVL.: 79/72.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), A. MKT. MHM.: 618 / 52; 618/ 18; 618/ 16; 618/ 20; 618/ 38; 618/ 43; 618/ 55; 618/1.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), HSDHADB.: 8/ 17.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), ŞD.: 1778/5; 1358/25.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), TTD.: 455.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), Y. PRK. ASK.: 96/ 73.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), Y. A. RES.: 155/16.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), Y.PRK. UM.: 44/47; 77/ 6; 36/ 22.

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), Y.PRK. TKM.: 42/30.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), Y.PRK. BŞK.: 35/29.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), Y.PRK. EŞA.: 43/56.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), Y.A.HUS.: 481/54.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), Y.PRK. ZB.: 19/107.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA), ZB.: 320/ 4; 398/ 67; 398/ 99; 403/ 112; 481/ 137; 618/ 111; 588/ 50; 396/102.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri Başkanlığı (BCA), 30-10-0-0: 4/24/34; 194/329/8; 102/668/13.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri Başkanlığı (BCA), 30-11-1-0: 113/18/13; 124/31/14; 129/10/5; 141/29/6; 149/29/9; 108/39/9; 146/13/3; 154/20/7.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri Başkanlığı (BCA), 30-18-1-1: 10/40/17.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri Başkanlığı (BCA), 30-18-1-2: 87/66/3.
- Topçu, Sultan Murat, “Develi Şehrinin Selçuklular Dönemindeki Fiziksel Yapısı”, Karadeniz Araştırmaları, Sayı 38, Yaz 2013, (s. 1-14).
- Tozkoparan, Neşe, 19. Yüzyılda Van’da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilalci Ermeni Hareketlerindeki Rolü, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2007.
- Tuna, Serhat Aras, “Vilayat-ı Sitte Islahatı’nın Van’da Uygulanma Çabaları”, Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), Sayı: 31, Cilt: 16, 2022, (s. 19-40).
- Tufan, Osman, General Osman Tufan Paşanın Kurtuluş Savaşı Hatıraları, Arma Yayınları, İstanbul, 1998.
- Tuncel, Harun, Develi ilçesinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.
- Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, TBMM Vakfı Yayınları No: 6, Ankara, 1995.
- Tüfekçi, Vedat, Birinci Dünya Savaşı’nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- Türk, Caner, Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi (1839-1922), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006.

Uçan, Yunus Emre, 46 Numaralı Develi Şerhiye Sicili (H. 1332/ M. 1914- H. 1342/ M. 1924) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Ulu, Cafer, Cumhuriyet Döneminde Sosyo-Kültürel Açından Türk-Ermeni İlişkileri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Umar, Afşin Burak, Ermeni Devrimci Fedarasyonu (Taşnaksütyun) Kısa Tarihi 1890-1915, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, 2014.

Ural, Selçuk, “İtilaf ve Ermeni Esir İadesi Meselesi”, Atatürk Dergisi, C.III, Sayı 3, Ocak 2003, (s.151- 167).

Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Ursavaş, Ali Saip, Çukurova Acıklı Olayları ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları, Kurtuluş Matbaası, Şanlıurfa, 1984.

Ursavaş, Ali Saip, Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları, Yayına Hazırlayan: Hüseyin Işık, Genelkurmay ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2000.

Uslu, Şebnem, Kayseri/Gesi/Bahçeli (Efkere) Surp Stepanos Ermeni Kilisesi Koruma Yaklaşımı ve Yeniden İşlevlendirme Önerileri, Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kayseri, 2021.

Ünalp, F. Rezzan. “Kemal Doğan (Kozanoğlu Doğan Bey)”, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kemal-dogan-kozanoglu-dogan-bey/> (18.01.2023).

Yalman, Ali Rıza, Cenupta Türkmen Oymakları II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

Yeğenağa, Yıldız Coşkun, Babam ve Ben, Uyanış Yayınevi, İstanbul, 2014.

Yıldırım, Hacı Osman, Develi müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Karar Defteri, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2023.

Yıldız, Özgür, “Kayseri Amerikan Hastanesi (1887-1967)”, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 25, 2010, (s.105-116).

Yıldız, Hakan, Anadolu Selçuklu Devri Kayseri Yapılarında Palmet, Rumi ve Lotus Motifi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2019.

Yıldız, Mücahit, 3322 Numaralı 1288 Kayseri Nüfus Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2019.

Yılmaz, Ömer, Hitit Dönemi Kaya Anıtları, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2002.

Yılmaz, Hayrettin, H. 1260 Tarihli Kayseri İslam Milleti Nüfus Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017.

Yırşen, Şamil, Kayseri'deki Erken Bizans Dönemi Duvar Kiliseleri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011.

Yuka, Ahmet, Kayseri Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Sikkeleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012.

28 Ekim 1927 Tarihli Umum Nüfus Tahriri, Fasikül II, Mufasssal Neticeler, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, no 7, Ankara, 1929.

28 Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, no 7, Ankara, 1929.

<https://www.develi.bel.tr/kurumsal/belediye-baskanlari> (18.01.2023).

<http://www.feke.gov.tr/kurtulus-kahramanlari> (18.01.2023).